М. Ф. КОТЛЯР

НАРИСИ ІСТОРІЇ ОБІГУ Й ЛІЧБИ МОНЕТ НА УКРАЇНІ XIV–XVIII СТ.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Інститут історії

М. Ф. КОТЛЯР

НАРИСИ ІСТОРІЇ ОБІГУ Й ЛІЧБИ МОНЕТ НА УКРАЇНІ XIV–XVIII СТ.

Київ
„Наукова думка“
1981

В книге анализируются основные закономерности и особенности обращения и счета монет на украинских землях в XIV—XVIII вв., раскрыты нумизматические термины письменных источников, определены денежные курсы.

Для историков, экономистов, преподавателей и студентов вузов.

У книзі проаналізовано основні закономірності і особливості обігу й лічби монет на українських землях у XIV—XVIII ст., розкрито нумізматичні терміни письмових джерел, визначено грошові курси.

Для істориків, економістів, викладачів та студентів вузів.

Відповідальний редактор *І. С. Слабєєв*

Рецензенти *І. Г. Рознер, В. М. Рябцевич*

Академия наук Украинской ССР

Институт истории

Николай Федорович Котляр

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ОБРАЩЕНИЯ И СЧЕТА МОНЕТ НА УКРАИНЕ XIV—XVIII ст.

(На украинском языке)

Утверждено к печати ученым советом Института истории АН УССР

Редактор С. І. Атаманенко
Оформлення художника О. Д. Стеценка
Художній редактор С. П. Квітка
Технічний редактор С. Г. Максимова
Коректори О. О. Ісарова, П. С. Бородянська

Інформ. бланк № 4359

Здано до набору 29.09.80. Підп. до друку 22.01.81. БФ 01008. Формат 84×108$^1/_{32}$. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 13,46. Тираж 2100. Зам. 2242. Ціна 2 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, ГСП, Репіна, 3.

Виготовлено Нестеровською міською друкарнею Львівського облполіграфвидаву (м. Нестеров, вул. Горького, 8) з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР (м. Київ, Довженка, 3), зам. 1906.

К $\frac{10602-126}{М221(04)-81}$ 36-81 0503000000

«Виходячи за межі внутрішньої сфери обігу, гроші скидають з себе набуті ними в цій сфері локальні форми — масштабу цін, монети, розмінної монети, знаків вартості — і знову виступають у своїй первісній формі зливків благородних металів».

К. Маркс

ВСТУП

Наше дослідження історії грошового обігу й лічби на Україні XIV—XVIII ст. не можна назвати суто нумізматичною працею. Звичайно фахівці-нумізмати рідко використовують свідчення письмових джерел, обмежуючись вивченням в основному монетного матеріалу. Адже нумізматика є наукою насамперед про монети. Щоправда, протягом останнього двадцятиріччя «чисті» нумізмати все частіше виходять за традиційні рамки джерельної бази своєї науки, залучаючи свідчення писемних пам'яток. Прикладом такого нового, синтетичного підходу до джерел є праці з історії грошового господарства Росії XVI—XVIII ст. видатного радянського вченого І. Г. Спаського.

У пропонованій книжці вивчення монетного обігу і грошової лічби, встановлення грошових курсів і визначення динамічних явищ обігу ведеться в основному на матеріалі письмових джерел. Раніше нами були розглянуті нумізматичні джерела, складена топографія знахідок скарбів і окремих монет на території України (видана у Польській Народній Республіці [1]), на базі якої написане спеціальне дослідження з історії грошового обігу [2]. У згаданому дослідженні проаналізовано склад

[1] *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975; *Kotlar M.* Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukraińskiej SRR. Warszawa, 1977. (Wiadomości numizmatyczne, 1977, N 4).

[2] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971.

монетних скарбів, вивчено конкретні номінали обігу, державну приналежність монет, що брали у ньому участь тощо. Отже, у праці, що тепер пропонується увазі читача, нумізматичні пам'ятки — монети і монетні скарби — спеціально не розглядаються (хоча їх свідчення постійно враховуються), а у потрібних випадках читач відсилається до раніше опублікованих наших досліджень.

Вивчення письмових джерел дозволило пролити світло на факти і явища, що звичайно залишаються поза увагою дослідника, який користується переважно нумізматичними джерелами. Йдеться про офіційні та фактичні грошові курси, системи доплат для їхнього зрівняння, ступінь поширеності на ринку тих чи інших платіжних засобів, кількісні та якісні коливання монетної маси обігу, системи лічби та їхня взаємодія, конкретний зміст загадкових нумізматичних термінів актових та наративних пам'яток і багато іншого, що входить до прийнятого в нумізматиці поняття грошовий ринок. Проте, користуючись терміном «грошовий ринок», ми повинні звернути увагу на певну умовність його вживання в даному випадку, оскільки нами не вивчались ціни, грошова рента тощо.

Перш ніж перейти до огляду джерел, стисло обгрунтуємо хронологічні рамки дослідження. Як відомо, обіг монет на території України майже повністю припинився в XI ст. і відновився у набагато повнішому обсязі з початком XIV ст. Лише з XIV ст. писемні джерела починають давати систематичну інформацію про стан грошового обігу й лічби на Україні. Наприкінці XVIII ст. український монетний обіг остаточно зливається з загальноросійським і втрачає регіональні особливості. Таким чином, XIV—XVIII ст. становлять цілісний період в історії грошового господарства на українських землях.

На перший погляд, територія України доби розвинутого і пізнього феодалізму є невдячним предметом для вивчення закономірностей і особливостей обігу й лічби монет: її населення користувалось монетами переважно іноземного виробництва. Проте нагадаємо слова К. Маркса, які можуть бути своєрідним ключем для розуміння грошового господарства на Україні: «Виходячи за межі внутрішньої сфери обігу, гроші скидають з себе набуті ними в цій сфері локальні форми — масштабу цін, монети, розмінної монети, знаків вартості — і знову висту-

пають у своїй первісній формі зливків благородних металів» [3].

Це означає, що іноземні монети на Україні XIV—XVIII ст. розглядались як зливки благородних металів, вартість яких встановлювалась за вмістом у них цих металів. Так іноземні гроші перетворювались на місцеві.

У працях «До критики політичної економії» та «Капітал» К. Маркс глибоко проаналізував механізм виникнення грошей з простого обігу та обміну товарів і різноманітні функції та форми грошей. Згідно з його висновками, гроші виконують такі функції: 1) міри вартості, 2) засобу обігу, 3) засобу платежу, 4) засобу накопичення, 5) світових грошей. Як показує досвід, пише К. Маркс, «досить порівняно слабого розвитку товарного обігу, щоб могли утворитися всі ці форми» [4]. Тому названі функції і форми притаманні грошам і за доби феодалізму, зрозуміло, з специфічними особливостями, які відрізняли їх від грошей інших соціально-економічних формацій.

У нашій книжці розглядаються головним чином функції грошей як засобів обігу і платежу; разом з тим порушуються й питання інших функцій, зокрема накопичення скарбів.

Нерозвинутість товарного обігу, панування натурального господарства доби феодалізму сприяли тому, що повсюдно гроші випадають у скарби. Вони не затримуються в регіональному обігу і, тим більше, не повертаються в міжнародний [5]. «Чим менше розвинуте товарне виробництво, тим більш важливе значення має це перше самостійне відособлення мінової вартості у вигляді грошей, збирання скарбів» [6]. Звідси видно, яке значення мають монетні скарби у дослідженнях обігу й лічби монет, якщо навіть в основу таких досліджень і покладені свідчення писемних пам'яток.

Всі перелічені функції грошей тісно пов'язані між собою. К. Маркс зазначав: «Монетний резерв і скарб були грішми тільки як не засіб обігу, а не засобом обігу вони були тільки тому, що не оберталися» [7]. Виходячи

---

[3] *К. Маркс, Ф. Енгельс.* Твори, т. 23, с. 144.
[4] Там же, с. 168.
[5] *Поршнев Б. Ф.* Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 134.
[6] *К. Маркс, Ф. Енгельс.* Твори, т. 13, с. 106.
[7] Там же, с. 109.

з цих положень, ми і прагнули вивчати явища грошового обігу і монетної лічби у взаємозв'язках і взаємодії.

Джерельна база нашої праці складається як з актових, так і нарративних пам'яток. Основну інформацію містять звичайно актові джерела фінансового змісту, за своєю природою найбільш придатні для праць історико-економічного плану. Разом з тим цінні відомості можна відшукати і в політичних актах, і в джерелах розповідного характеру.

Грошовий обіг України XIV ст. представлений свідченнями лише актових джерел, розподілених у географічному відношенні досить нерівномірно. В писемних пам'ятках XIV ст. найкраще відбитий грошовий обіг Галичини. Збереглася гродська судова книга Львова 80-х рр. XIV ст.[8], а також значна кількість грамот та інших ділових документів, зібраних у багатотомній публікації актових джерел львівського Бернардинського архіву[9].

Набагато гірше забезпечене писемними пам'ятками XIV ст. дослідження обігу та лічби монет на Волині. Крім скромної, порівняно з галицькими, кількості актів, уміщених у згаданій публікації «Akta grodzkie i ziemskie...», волинський грошовий обіг представлений у деяких джерелах, що стосуються всієї території України. Це, насамперед, «Українські грамоти» В. Розова[10], «Грамоти XIV ст.» М. Пещак[11], величезні за обсягом серії «Архив Юго-Западной России»[12], «Акты Западной России»[13] та «Акты Юго-Западной России»[14]. За винятком

---

[8] Najstarsza księga miejska. 1382—1389. Lwów, 1892.

[9] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ). Lwów, 1868—1911. T. 1—21.

[10] Українські грамоти. Вид. В. Розов. К., 1928, т. 1, XIV і перша половина XV ст.

[11] Грамоти XIV ст. Вид. М. М. Пещак. К., 1974.

[12] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). Киев, 1859—1914. Ч. 1—8 (35 томів).

[13] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией (далі — АЗР). СПб., 1846—1853. Т. 1—5.

[14] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — АЮЗР). СПб., 1863—1892. Т. 1—15.

видань Розова і Пещак, названі публікації хронологічно не обмежені XIV—XV ст., а містять джерела й XVI—XVIII ст., тому ми зверталися до них і при вивченні пізніших періодів історії обігу й лічби монет на Україні.

З точки зору історика грошового обігу й лічби ще гірше, ніж Волинь, відбиті в актових джерелах XIV ст. Поділля, Чернігівщина, а особливо Київщина і більша частина Лівобережжя. Крім нечисленних ділових документів, уміщених у названих вище багатотомних серіях типу «Архив Юго-Западной России», деяка кількість актів з історії обігу та лічби монет на українських землях, що знаходилися під владою Литви, видана в публікаціях фондів литовських середньовічних архівів [15].

Джерельна база дослідження грошового обігу України XV ст. є дещо ширшою порівняно з XIV ст.; і тут Галичина в набагато кращому становищі від інших українських земель. Майже всі названі вище збірники документів містять акти не лише XIV, а й XV ст. До них слід додати велику кількість актових записів гродських і земських судів галицьких міст XV ст., головним чином другої його половини, вміщених в серії «Akta grodzkie i ziemskie...». Серед них найбільшу вартість, на нашу думку, мають сяницькі та львівські судові книги, а також опублікована окремим виданням перемиська книга [16].

Від першої чверті XV ст. збереглися надзвичайно важливі для розуміння процесів монетного обігу і особливо лічби та встановлення грошових курсів дві бухгалтерські книги м. Львова [17], які, разом із згаданими вище публікаціями актів, дозволяють скласти досить цілісну картину історії галицького грошового обігу XV ст. Зазначимо, що абсолютна більшість галицьких письмових джерел XIV—XV ст. писана офіційною діловодною мовою тих часів — «чорною» латиною; це тривалий час утруднювало їхнє вивчення.

З інших джерел, залучених нами до аналізу обігу й лічби грошей на Україні XV ст., варто назвати великий

[15] Документы и регесты к истории литовских евреев. СПб., 1882, т. 1; Акты, издаваемые Комиссиею, учрежденною для разбора древних актов в Вильне (далі — АВК). Вильна, 1865—1915. Т. 1—39, та ін.

[16] Księga Ławnicza. 1402—1445. Przemyśl, 1936.

[17] Księga przychodów i rozchodów miasta. 1404—1414 (далі — Księga... 1404—1414). Lwów, 1896; Księga przychodów i rozchodów miasta. 1414—1426 (далі — Księga... 1414—1426). Lwów, 1905.

масив актів, відомий у науці під назвою «Литовської метрики», серед яких чимало документів щодо Волині, Київщини, Чернігівщини й Поділля [18]. Корисною для розуміння особливостей монетного обігу й лічби тогочасної України є збірка грамот, видана в середині 60-х рр. нашого сторіччя В. М. Русанівським [19].

Відомо, що чим ближче до нашого часу, тим ширшим виявляється коло актових джерел, необхідних для вивчення феодальної економіки, зокрема грошового обігу. Причина цього полягає не лише в тому, що більш пізні документи краще зберігаються, а й у тому, що поступово зростають масштаби ділових угод, породженням яких були якраз актові пам'ятки. Зрозуміло тому, що XVI ст. представлене більшою кількістю актів, ніж попереднє, XV ст.

Крім значної кількості джерел, зібраних у вже згадуваних «Архиве Юго-Западной России», «Akta grodzkie i ziemskie...», «Литовской метрике», «Актах Южной и Западной России», «Актах Западной России» (документів XVI ст. в них у кілька разів більше, ніж ділових документів XV ст.), нами використані й публікації, хронологічні рамки яких обмежені самим XVI ст. Серед них слід назвати, насамперед, житомирську міську книгу 80-х рр. XVI ст.[20], записи якої значною мірою допомогли розібратися в основних закономірностях грошового обігу східної Волині XVI ст., зокрема, встановити деякі грошові курси. Дослідження з історії фінансового господарства на Україні XVI ст. спиралися також на суто юридичні джерела, серед яких виділимо збірку актів архіву колишнього міністерства юстиції [21].

Починаючи з розділу, присвяченого монеті й грошовій лічбі на Україні XVI ст., систематично використовуються архівні документи. Особливо багато дали для вивчення специфіки грошового обігу України книги кремене-

[18] Литовская метрика.— В кн.: Русская историческая библиотека (далі — РИБ). СПб., 1903, т. 20; СПб., 1910, т. 27; Юрьев, 1914, т. 30; Пг., 1915, т. 33; Акты Литовской метрики. Варшава, 1896, т. 1, вып. 1.

[19] Українські грамоти XV ст. Вид. В. М. Русанівський. К., 1965.

[20] Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. К., 1965.

[21] Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897, т. 1.

цьких гродських і земських судів XVI ст.[22], зокрема недавно складені з так званого «розсипу». Вони досі взагалі майже не досліджувалися науковцями і, з погляду історика грошового обігу, є багатющим і перспективним для дальших студій джерелом.

Обіг та лічба монет на Україні XVI ст. так само, як і попередніх часів, вивчалися нами не ізольовано, а в зв'язку з аналогічними явищами грошового обігу Польщі й Литви (з 1569 р.— об'єднаної польсько-литовської держави — Речі Посполитої), до складу яких з середини XIV ст. входила більша частина українських земель. Зважаючи на те, що багато цінного може виявити студіювання процесів грошового обігу сусідніх білоруських земель, які також були захоплені литовським князівством і разом з ним увійшли до складу Речі Посполитої, ми, починаючи з XVI ст., систематично звертаємося до актового матеріалу не лише Польщі чи Литви, а й Білорусії.

Аналогії між українським і білоруським грошовими обігами XVI—XVIII ст. вважаємо цілком обгрунтованими. Адже Київщина й Чернігівщина протягом століть входили до складу Литви (з 1569 р.— литовської частини Речі Посполитої) так само, як і більша частина Білорусії; в обох регіонах діяли спільні закономірності монетного обігу й грошової лічби, характерні в цілому для Литви, хоч, зрозуміло, з місцевими особливостями. Ми бачимо більше спільного між грошовими обігами, скажімо, Чернігівщини й Могильовщини, ніж тієї самої Чернігівщини і Галичини (остання з початком XV ст. надовго потрапила в сферу впливу монети й грошового рахунку Польщі).

Цінний порівняльний матеріал містять згадувані вище «Акты Виленской комиссии» (у них, крім литовських та білоруських, вміщена й невелика кількість українських актів) і тритомна збірка документів «Білоруський архів»[23], зокрема, її другий том, що майже повністю складається з джерел XVI ст.

Чи не основне значення для вивчення стану грошового обігу України, зокрема особливостей грошової лічби першої половини XVII ст., мають протоколи і рахунки Львівського Ставропігійського братства, опубліковані

[22] Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА УРСР), ф. 21, 22.

[23] Беларускі архіў. Мінск, 1927—1930, т. 1—3.

в «Архиве Юго-Западной России»[24]. Це джерело якнайбільше відповідає меті історико-нумізматичного дослідження, бо в ньому з необхідною точністю зафіксовані номінали обігу, одиниці лічби монет, намічене співвідношення між ними, що дозволяє виявляти динаміку ринку, зокрема показувати зміни в грошових курсах. Крім того, протоколи і особливо рахунки Львівської Ставропігії XVII ст. є систематичним джерелом, хоч і локально обмеженим. Проте порівняння свідчень названого джерела з даними інших українських писемних пам'яток того часу показує, що ставропігійські акти відбивають основні закономірності обігу й лічби монет, притаманні всім українським землям під владою Речі Посполитої. Завдяки точним і систематичним даним протоколів і рахунків Львівського братства стали зрозумілими свідчення інших українських джерел з історії грошового обігу.

Чимало важливого для відтворення структури ринку і закономірностей грошового рахунку України першої половини XVII ст. зберегли акти гродських і земських судів деяких міст: гродських — Луцька[25], Володимира[26] і Житомира[27], а також земського суду м. Кременця[28]. З неопублікованих джерел цієї групи слід назвати книги гродського кременецького[29] і вінницького[30] судів.

Змістовну інформацію з історії обігу й лічби грошей на українських землях першої половини XVII ст. містять акти бориспільського[31] й остерського[32] міських урядів, а також численні документи київського походження[33].

---

[24] Архив ЮЗР. Киев, 1904, ч. 1, т. 11.

[25] Там же. Киев, 1876, ч. 6, т. 1.

[26] Там же.

[27] Там же. Киев, 1863, ч. 3, т. 1; ч. 6, т. 1.

[28] Кременецький земський суд. Описи актових книг. К., 1965, вип. 2.

[29] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1; Книга Кременецького гродського суду за 1621 р.; Книга Кременецького гродського суду за 1624 р., та ін.

[30] Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР). Відділ рукописів. Збірка Лазаревського, № 60900—60948.

[31] Акты Бориспольского меского уряда 1612—1699 г. — Киевская старина, 1892, № 4—7, 10, 12 (записи першої половини XVII ст., вміщені в № 4 і 5).

[32] Архив ЮЗР. Киев, 1907, ч. 8, т. 5.

[33] Видані у кн.: Архив ЮЗР. Киев, 1883, ч. 1, т. 4; Киев, 1869, ч. 5, т. 1, та ін.

З неопублікованих ділових документів нами були використані акти Лівобережної України, головним чином Чернігівщини й Полтавщини. Ці акти входять до колекції українських писемних пам'яток XVI—XVIII ст., яку протягом багатьох років збирав відомий український історик О. М. Лазаревський (1834—1902). Збірка Лазаревського *, матеріали якої не менш цікаві для історика економіки України доби феодалізму, ніж документи знаменитої колекції українських актів М. А. Маркевича (знаходиться в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна), досі не користувалася належною увагою фахівців відповідного профілю. Тим часом, зібрані Лазаревським книги міських судів та урядів, діаріуші гетьманської канцелярії, численні купчі, заповіти, закладні та інші ділові документи містять надзвичайно цінні відомості, зокрема з історії монетного обігу й грошової лічби України.

Для більш повної уяви про загальний фон та зв'язки монетного обігу України першої половини XVII ст. залучені книги гродненського земського [34] та брестського гродського [35] судів.

Грошовий обіг Західної та Правобережної України другої половини XVII ст. вивчався нами за письмовими джерелами, частина яких була характерною й для першої половини сторіччя. Йдеться насамперед про рахунки Львівського Ставропігійського братства другої половини сторіччя, які містять важливі відомості щодо номіналів монетного обігу, лічильних одиниць та грошових курсів [36]. Зокрема, точність і докладність записів ставропігійських актів допомогла розшифрувати раніше загадкові терміни західноукраїнських джерел, такі, наприклад, як «орлянки» і «кристинки».

Монетний обіг і грошова лічба Волині, Поділля й західної Київщини другої половини XVII ст. відбиті у книгах гродських судів Володимира [37], Кам'янця на По-

---

* Знаходиться у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, де складає окремий фонд з кількох тисяч одиниць збереження, позначений цифрою «1».

[34] АВК. Вильна, 1865, т. 1.

[35] Там же. Вильна, 1872, т. 4.

[36] Архив ЮЗР. Киев, 1904, ч. 1, т. 11—12.

[37] Там же, ч. 6, т. 1.

діллі [38], Овруча [39] і Києва [40], а також численних купчих, закладних, духівницях, розкиданих у багатьох виданнях та архівах.

Достатньо порівняльного матеріалу знаходимо в білоруських актових джерелах, зокрема рахунках Могильова 80—90-х рр. XVII ст. [41], що проливають світло на співвідношення між монетами різних номіналів на ринку окраїнних земель Речі Посполитої, якими були тоді Білорусія, Західна і Правобережна Україна.

Зазначимо, що дослідження грошового обігу Правобережної і особливо Західної України другої половини XVII ст. так само, як і більш ранніх часів, провадилися нами з урахуванням особливостей монетного обігу та грошової лічби Речі Посполитої. Для цього ми постійно зверталися до польських письмових джерел і наукових праць. Зокрема, для другої половини XVII ст. використані розвідки А. Шельонговського [42] й Р. Рибарського [43], які містять своєрідне зведення свідчень польських писемних пам'яток щодо стану грошового обігу Речі Посполитої.

Залучені для вивчення історії грошового обігу і особливостей монетного рахунку Лівобережної України письмові джерела другої половини XVII ст. є набагато численнішими та різноманітнішими, ніж аналогічні писемні пам'ятки Західної й Правобережної України. І тут ми віддавали перевагу джерелам систематичного характеру, насамперед актовим книгам. Серед них на першому місці, як за повнотою і хронологічним діапазоном, так і за важливістю потрібної інформації, стоять книги полтавського міського уряду [44], особливо невидана книга, що охоплює проміжок часу з 1673 по 1740 р.[45] Важ-

---

[38] Там же.

[39] Там же. Киев, 1868, ч. 3, т. 2; ч. 6, т. 1. Приложение.

[40] Там же, ч. 6, т. 1. Приложение.

[41] Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской (далі — ИЮМ). Витебск, 1874, вып. 6; 1876, вып. 7; 1880, вып. 11; 1881, вып. 12, та ін.

[42] *Szelągowski A.* Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce. Lwów, 1902.

[43] *Rybarski R.* Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warzawa, 1939.

[44] Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. 1664—1771 гг. Ред. и прим. В. Л. Модзалевского. Чернигов, 1912, вып. 1. Справы поточные; вып. 2. Справы вечистые.

[45] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Збірка Лазаревського, спр. 55 256.

ливим для вивчення грошового обігу Північного Лівобережжя є комплекс стародубських міських актів другої половини XVII ст.[46], а також пирятинські [47], лохвицькі [48], бориспільські [49] та ніжинські [50] міські книги згаданого періоду. Потрібні дані містять також інші збірки лівобережних актів другої половини XVII ст.: книга запису документів та рахунків калачницького цеху Глухова за 1666—1700 рр.[51] (доведена до початку XIX ст.), акти ніжинської грецької общини [52], документи з сімейного архіву лубенського осавула Свічки та його родичів [53] тощо.

Важливе місце серед джерел для вивчення історії грошового обігу Лівобережної України другої половини XVII ст. посідають видані В. О. Романовським підсумки перепису населення цього регіону, здійснені за вказівками російського уряду в 1666 р.[54] Багато дали для розуміння особливостей грошового господарства Лівобережжя другої половини XVII ст. архівні документи з колекції Лазаревського, зокрема підібрана ним за роками серія купчих, укладених у Миргородському полку, починаючи з середини 60-х рр.[55]

До вивчення грошового обігу Лівобережної України другої половини XVII ст. були залучені свідчення нарративних джерел: козацьких літописів Самовидця, Грабянки та Величка [56]. Позбавлені даних щодо грошових

---

[46] Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664—1673 гг. Изд. В. М. Модзалевский. Чернигов, 1911; Протокул до записованя справ поточних (Стародубского магистрата) на рок 1690.— Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 36—40, 42—44; Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. Под ред. В. Л. Модзалевского. Чернигов, 1914.

[47] Книги третие меские Ператинские, споряженіе... в року 1683.— У кн.: Стороженки. Фамильный архив. Киев, 1908, т. 6.

[48] ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1.

[49] Киевская старина, 1892, № 6, 7, 10, 12.

[50] Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657—1674 гг.— Черниговские губ. ведомости, 1887, № 51—75.

[51] Український археографічний збірник. К., 1926, т. 1.

[52] Акты греческого Нежинского братства. Киев, 1884.

[53] Стороженки. Фамильный архив, т. 6.

[54] Переписні книги 1666 року. К., 1933.

[55] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Збірка Лазаревського, № 58139.

[56] Літопис Самовидця. К., 1971; Действия презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляки ... трудом Григория Грабянки собранная... року 1710 (далі — Грабянка). Киев, 1854; Летопись собы-

курсів, літописи, проте, дають загальні, сумарні характеристики процесів українського грошового ринку. Для вивчення закономірностей грошового господарства Західної та Правобережної України XVIII ст. одним з головних джерел залишалися акти Львівського Ставропігійського братства перших десятиліть названого століття [57]. Ця надзвичайно докладна пам'ятка містить відомості щодо номіналів обігу, грошових курсів, відбиває динамічні явища ринку і тим самим дає ключ до розуміння інших актових джерел, писаних на українських землях, що були під владою Речі Посполитої, зокрема гродських судових книг Луцька, Володимира і Житомира [58].

З інших писемних пам'яток, залучених до аналізу особливостей грошового обігу Західної та Правобережної України XVIII ст., назвемо акти барського староства на Поділлі [59] та численні документи з Київщини: постанови сеймиків воєводств, звіти про платню священикам, купчі, духівниці та ін.[60]

Важливе місце у наших студіях займають матеріали судових процесів над учасниками народних рухів на українських землях XVIII ст.: збірник «Гайдамацький рух на Україні» і протоколи засідань польського військового суду над гайдамаками після придушення Коліївщини 1768 р.[61] Ці джерела висвітлюють ті сторони українського грошового обігу, повз які звичайно проходили складачі інших актів. З них, зокрема, ми дізнаємося про хаотичний стан монетного ринку Речі Посполитої, про обезцінення монет, про наплив фальшивих грошей.

Монетний обіг та грошова лічба на Західній і Правобережній Україні XVIII ст. розглянуті у зв'язку з аналогічними явищами грошового господарства Польщі,

---

тий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. 1720 (далі — Величко). Киев, 1848—1864, ч. 1—4.

[57] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12.

[58] Там же, ч. 6, т. 1.

[59] Там же. Киев, 1894, ч. 8, т. 2.

[60] Там же. Киев, 1864, ч. 1, т. 2; ч. 3, т. 2.

[61] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Коденська книга судових справ.— У кн.: Український архів, К., 1931, т. 2.

Білорусії, Росії і, особливо, Лівобережної України. Для паралелей були залучені дані актових джерел польського, литовського й білоруського походження [62]. Чимало потрібних матеріалів знайдено в збірках актів установ Лівобережжя й Запоріжжя: Київської губернської канцелярії, Генеральної військової канцелярії, Коша Нової Січі [63] та ін.

Коло письмових джерел, необхідних для дослідження фінансового господарства Лівобережної України XVIII ст., надзвичайно широке. То був час інтенсивного розвитку торгівлі, викликаного розширенням товарного виробництва у сільському господарстві та ремеслі. Велика кількість писемних пам'яток економічного змісту дозволила одержати, на нашу думку, досить цілісне уявлення про обіг монет на Лівобережжі протягом усього XVIII ст. З багатої збірки актових джерел Центрального історичного архіву УРСР можна виділити фонди канцелярій гетьмана Розумовського, Генерального скарбу, Генеральної військової та Київської губернської канцелярій, сотенних канцелярій [64].

Багато потрібного для висвітлення даного періоду в історії грошового обігу Лівобережної України ми знайшли у величезній за обсягом колекції документів з історії України XVIII ст., зібраній відомим істориком і етнографом М. А. Маркевичем (1804—1860), який серйозно цікавився питаннями нумізматичної метрології, що певною мірою відбилося на складі його зібрання [65]. З інших архівних джерел, залучених нами до дослідження монетного обігу й грошової лічби на Лівобережній Україні XVIII ст., відзначимо документи з колекції Лазаревського, зокрема підбірку земельних актів з Чернігівщини [66], а також книгу Полтавського міського уряду за 1700—1740 рр.[67]

[62] Inwentarze mieszczanśkie z wieku XVIII. Z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania. Poznań, 1965, t. 1—2; АВК, т. 4; ИЮМ. Витебск, 1894, вып. 25, та ін.

[63] ЦДІА УРСР, ф. 59, 51, 229; Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів. К., 1931.

[64] Там же, ф. 269, 52, 51, 59, 64.

[65] Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (далі — ДБЛ). Відділ рукописів, ф. 159.

[66] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Збірка Лазаревського, № 62578—62655.

[67] Там же, № 55256.

З численних публікацій писемних пам'яток XVIII ст. найбільш важливими для теми нашого дослідження виявились документи з сімейного архіву магнатів Полуботків [68] та економічний опис Стародубського полку [69].

Для написання історії грошового обігу Лівобережної України використані нарративні джерела: журнал і щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [70] та, особливо, щоденник генерального підскарбія Якова Марковича, який вів його протягом півстоліття (1717—1767) [71]. У названому останнім джерелі, мов у дзеркалі, відбилися основні процеси українського грошового ринку більшої частини XVIII ст.

На жаль, майже зовсім не відбиті в архівах і публікаціях документів монетні знахідки Північної Буковини і Закарпаття, незадовільно висвітлені в джерелах і скарби Слобожанщини. Так само не вдалося знайти в писемних пам'ятках XIV—XVIII ст. достатніх матеріалів для характеристики обігу й лічби монет на згаданих територіях. Тому ми не вважали за можливе порушувати у праці питання грошового обігу Північної Буковини, Закарпаття і Слобідської України. Ця велика і копітка робота ще чекає на свого дослідника.

Висвітлена у цій книзі проблематика раніше спеціально майже ніким не вивчалась (якщо не рахувати наших статей у науковій періодиці кінця 60 — початку 70-х рр.). Зазначимо, водночас, що окремі питання порушувались у працях як дореволюційних, так і радянських нумізматів. З доробку вчених дожовтневого періоду назвемо

---

[68] Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г. Чернигов, 1889.

[69] Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.— У кн.: Український архів. К., 1929, т. 2.

[70] Диариуш или журнал... наченшийся 1722 году и оконченный в том же году ... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. М., 1858; Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727—1743 гг. Киев, 1884.

[71] Існує кілька видань цього джерела: Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. М., 1859; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (далі — Дневник Марковича). Киев, 1893—1897, т. 1—3 (обидві публікації в скороченому вигляді); Дневник Якова Марковича (1735—1740). Т. 4.— У кн.: Жерела до історії України — Руси. Київ; Львів, 1913, т. 22.

книжки К. В. Болсуновського[72] і статтю М. Деммені[73]; з творів радянських вчених — праці О. О. Сіверса[74], О. О. Ільїна[75], І. Г. Спаського[76]. Докладний розгляд цих та інших праць, присвячених майже виключно монетному матеріалові, зроблено нами у виданні «Грошовий обіг на території України доби феодалізму», в історіографічних нарисах до кожного розділу.

Автор вважає за свій приємний обов'язок висловити подяку членові-кореспонденту АН СРСР В. Л. Яніну (Москва), докторові історичних наук І. Г. Спаському (Ленінград), кандидатові історичних наук В. Н. Рябцевичу (Мінськ), поради яких допомогли у створенні цього дослідження.

---

[72] *Болсуновский К. В.* Автономные монеты Галицкой Руси XIV и XV ст. Киев, 1905; *Болсуновский К. В.* Монеты киевских князей XIV ст. Киев, 1909.

[73] *Деммени М.* К вопросу о чеканке севских чехов.— Записки Нумизматического отделения Русского археологического общества. СПб., 1909, т. 1.

[74] *Сиверс А. А.* Топография кладов с пражскими грошами. Пг., 1921.

[75] *Ильин А. А.* Топография кладов монет удельного периода. Л., 1924; *Ильин А. А.* Классификация русских удельных монет. Л., 1940.

[76] *Спасский И. Г.* Талеры в русском денежном обращении. Л., 1960; *Спасский И. Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Розділ перший

ГРОШОВИЙ ОБІГ ТА МОНЕТНА ЛІЧБА НА УКРАЇНІ ДОБИ РОЗВИТКУ ФЕОДАЛЬНОГО СПОСОБУ ГОСПОДАРСТВА (XIV—XV ст.)

У 1240—1241 рр. південноруські землі були завойовані монголо-татарськими загарбниками. На початку XIV ст. більша частина території, на якій почала формуватися українська народність, залишалась під владою ординських ханів та їхніх намісників.

Золотоординські поневолювачі негативно вплинули на всі сфери життя підкорених ними народів. Вони законсервували феодальну роздробленість на Русі, придушуючи народно-визвольні рухи, централізаторські тенденції і нацьковуючи одного князя на іншого [1].

1349 р. Галичина і частина Волині підпадають під владу Польського королівства, а в 60-х рр. XIV ст. Київщина, Чернігівщина, Поділля й інша частина Волині переходять від ординських до литовських феодалів. Зруйновані завойовниками продуктивні сили відновлювались повільно, мляво відбудовувались сільське господарство і ремесло, з труднощами розвивалась торгівля.

І все-таки розвиток продуктивних сил і виробничих відносин поступово приводить до пожвавлення господарського життя. Протягом XIV—XV ст. інтенсифікується процес становлення феодального ладу в базисі і надбудові, завершується формування великої феодальної земельної власності і вотчинної системи. Феодальна формація доби розвинутого феодалізму реалізує закладені в ній можливості прогресу.

---

[1] Див.: *Marx K.* Secret Diplomatic History of Eighteenth Century. London, 1899, p. 80.

Поглиблюється суспільний поділ праці, зростає населення, розбудовуються старі та виникають нові міста. Активізується сільськогосподарське і ремісниче виробництво, підноситься торгівля, як внутрішня, так і зовнішня. Для обслуговування торгівлі були потрібні платіжні засоби, наявність розвинутого грошового обігу. Цей обіг, почавши складатись у перші десятиріччя XIV ст., остаточно формується на українських землях у другій його половині. Поступово натуральна рента замінюється грошовою.

У нумізматичній науці прийнято вважати, що так званий «безмонетний період» у Східній Європі закінчився у середині XIV ст. Проте цей період на території України мав свої особливості. По-перше, грошовий ринок знав монети і в XII—XIII ст.[2] По-друге, систематичний обіг монет (празьких грошів) розпочався на частині України, а саме в Галичині й на Волині, ще у першій половині XIV ст.

У другій половині XIV ст. на більшій частині російських, українських і білоруських земель відроджується інтенсивний обіг монет. Перші монети на Україні випущені у найбільшому місті Галицької Русі — Львові, приблизно у 1351—1354 рр.[3] Потім, десь у 60-х рр., відновлюється карбування монет у Києві, за князя Володимира Ольгердовича, і розпочинається у Москві, за Дмитра Івановича, у 60-х чи навіть у 70-х рр. XIV ст.[4]

Інтенсивне курсування монет на більшій частині українських земель розпочалося лише з середини XIV ст. Саме з 50-х рр. карбована монета, що на початку сторіччя з'явилася на Галичині та Волині, приходить на інші українські землі, зокрема на Київщину, Чернігівщину та на більшу частину Поділля [5].

У 1356 р. польський король Казимір III надав Львову магдебурзьке право. Сума податків з переданих містові земельних угідь була визначена королем у руських грошах, тобто у напівгрошах: «De quolibet manso pro-

---

[2] Див.: *Котляр Н. Ф.* Еще раз о «безмонетном периоде» денежного обращения Древней Руси.— В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1973, т. 5.

[3] *Котляр Н. Ф.* К вопросу о правовом положении Львовского монетного двора в XIV—XV ст. — В кн.: Нумизматика и сфрагистика. К., 1965, вып. 2, с. 114—115.

[4] *Спасский И. Г.* Русская монетная система, с. 79.

[5] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 63—83.

censu nobis solvendo viginti quatuor grossos computando Ruthenicalis» [6] («з кожного манса [міра площі.— *М. К.*] слід платити 24 гроші, відлічуючи руськими грошами»). 1377 р. галицький намісник князь Владислав Опольський завізував акт продажу хутору «Малоха» за десять гривень грошів «руської лічби» («decem marcae grossorum computando Rutenicali») [7]. Нещодавно польська дослідниця С. Кубяк на підставі спостережень над першими чотирнадцятьма томами публікації «Akta grodzkie i ziemskie...» дійшла висновку, що в останній чверті XIV ст. галицько-руські напівгроші виступають, головним чином, під назвами «grossi numeri Ruthenicalis» («гроші руської лічби») і «moneta in terra Russie» («монета, що курсує в Руській землі») [8].

Однак, як свідчить матеріал скарбів, місцеві галицькі монети, руські та львівські напівгроші, ніколи не були основною грошовою монетою обігу. На ринку домінували празькі (широкі, як називають їх письмові джерела) гроші — і не лише в Галичині, а й на Поділлі та інших українських землях. 1374 р. литовський князь Юрій Коріатович надав Кам'янцю на Поділлі 200 ланів землі з умовою платити за цю землю протягом 20 років по 20 широких грошів з лана на рік [9]. У 1391 р. у Перемишлі продали два «дворища» за «10 гривен широких грошей» [10], а в кінці XIV ст. по всій Перемишльській волості податки на користь короля збирали «по два гроша широкая» з двору [11].

Можна було б збільшити кількість прикладів з письмових джерел щодо ролі широких грошів та галицьких монет у західноукраїнському обігові другої половини XIV ст., проте зупинимося лише на даних єдиного систематичного джерела тих часів — Львівської міської книги (гродської судової) 1382—1389 рр. Найчастіше на сторінках львівської книги кінця XIV ст., отже, й в обігу зустрічається згадка про монети номіналом у гріш (латинське «grossus», адже книга писана «чорною» ла-

[6] AGZ. Lwów, 1872, t. 3, N 5, s. 17.
[7] Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Vienne, 1865, t. 32, S. 9.
[8] *Kubiak S.* Monety pierwszych Jagiełłonów. Wroclaw; Warszawa; Kraków, 1970, s. 244.
[9] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1. Предисловие, с. 35.
[10] Українські грамоти, т. 1, № 24, с. 45.
[11] Там же, № 18, с. 35.

тиною) або без уточнення, або з вказівкою, який саме. У цій книзі найчастіше згадані широкі гроші («grossi lati») [12], за ними йдуть малі гроші («grossi parvi») [13] і загальновживані гроші («grossi usuali») [14]. За цими термінами, без сумніву, криються різні конкретні монети, для з'ясування чого ми звернулися до свідчень цього самого джерела.

Почнемо з запису 1387 р., у якому сказано, що коваль Ніколай запропонував заплатити за майно вдови іншого коваля, Песхона, три гривні загальновживаної монети і двадцять широких грошів («III marcas grossorum usualium cum XX latis grossis») [15]. Виникає припущення, що часто згадувана у Львівській книзі гродського суду 1382—1389 рр. загальновживана монета і є руськими напівгрошами. Таке припущення одержує вагомі підстави, коли звернутися до іншого фрагменту цього джерела. У суміжних записах того самого дня (18 листопада 1384 р.) названі «IX marce grossorum usualis pecunie» (№ 210) і «IV 1/2 marce grossorum monete polonicalis» (№ 211) [16]. Звідси видно, що загальновживана монета не еквівалентна термінові «польська монета», інакше не було б сенсу відділяти їх одну від одної в тексті.

Оскільки на галицькому ринку другої половини XIV ст. не було інших грошів, крім широких (празьких), польських і галицьких, доводиться визнати, що тогочасні «grossi usuali» («загальновживані гроші») є галицькими, тобто руськими напівгрошами; інакше їх не відрізняли б від чеських і польських монет.

У скарбах Галичини й Волині другої половини XIV ст. нам майже не зустрічались польські монети, проте у письмових джерелах західноукраїнських земель, насамперед у львівській книзі, вони не раз названі — адже «parvi grossi» є нічим іншим, як польськими напівгрошами. Залишається визнати, що польські монети час від часу з'являлися на галицькому і волинському ринках

[12] Najstarsza księga miejska. 1382—1389. Lwów, 1892, s. 22, 32, 76, 83 etc.

[13] Ibid., s. 5, 31, 35, 70, 79, 89, 111, 120.

[14] Ibid., s. 26, 29, 32, 47, 54, 57, 60, 68—77, 80—83, 90—93, 107, 113, 120 etc.

[15] Ibid., s. 76.

[16] Ibid., s. 32.

другої половини XIV ст., але ще не здобули авторитету серед місцевого населення, тому й не випадали у скарби, куди, як відомо, потрапляла краща або широко вживана монета.

Крім грошів і напівгрошів, на українському ринку курсували низькопробні срібні денарії, як польські, так і литовські. Проте у письмових джерелах того часу вони майже не згадуються. Лише у грамоті Вітовта, даній 1388 р. євреям Великого князівства Литовського (в тому числі й загарбаних ним українських земель), занотована сума в «тридцять шелегов» [17], тобто денаріїв.

У другій половині XIV ст. у грошовий обіг України потрапляють золоті монети, переважно флоріни угорського та італійського виробництва. Проте їхня роль в обігу поки що мало відчутна; навіть у такому докладному джерелі, як львівська гродська книга 80-х рр. XIV ст., флоріни згадані лише один раз [18].

Зате письмові джерела другої половини XIV ст. досить часто згадують монетні гривні, ці релікти «безмонетного» періоду, що, на перший погляд, виглядає дивним, оскільки вони зустрілися нам лише у семи українських скарбах того часу [19]. 1366 р. поблизу Перемишля куплено село з угіддями «за сто гривен весных» [20] (вагових.— *М. К.*). У 1368 р. у Львові заплачено «200 гривен серебра» [21], а 1378 р. в Перемишлі продали маєток за «20 гривен серебра весного», в рахунок чого дали 15 «гривен весного серебра» та «шюбу... куничюю, дорогим сукном брунатним пошита» [22]. Як бачимо, вагове срібло було авторитетним і поширеним платіжним засобом ринку, оскільки правило за еквівалент вартості (у XV ст. його замінять у цьому відношенні золоті флоріни й дукати).

У джерелах, писаних на території Великого князівства Литовського, епітет «литий» вживався щодо монетних гривень. У грамоті Вітовта до литовських євреїв кінця 80-х рр. XIV ст. сказано, що їм дозволено при-

---

[17] Документы и регесты к истории литовских евреев. СПб., 1882, т. 1, с. 21.

[18] Najstarsza księga miejska, s. 99.

[19] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 82.

[20] Українські грамоти, т. 1, № 6, с. 12.

[21] Там же, № 8, с. 15.

[22] Там же, № 13, с. 26.

сягати «только о великой речи, которая бы была о пятьдесят гривен серебра литого» [23].

У письмових пам'ятках згадані не лише гривні срібла, а й їхні частини — лоти (як відомо, вагова гривня срібла поділялась на 16 лотів). Нам не траплялись в українських скарбах XIV ст. фрагменти монетних гривень, тому думаємо, що частина названих у джерелах таких фракцій виплачувалася уламками срібних речей, «ломом».

Одночасно з монетними гривнями на ринку курсувало й вагове срібло, інший релікт «безмонетного» періоду, на що вказують записи у львівських актах. У гродській книзі 1382—1389 рр. під 1383 р. згадується про борг, що становив 14 гривень без 5 лотів срібла, і про будинок, який оцінили в 10 гривень з 10 лотами срібла [24].

На реліктовий характер використання монетних гривень у торговельній практиці другої половини XIV ст. вказує й те, що в окремих документах згадуються гривні золота, які вийшли із широкого вжитку ще у домонгольський період. Наприклад, 1368 р. у Львові була укладена купча, за порушення умов якої слід було заплатити «гривну золота вины (штрафу.— *М. К.*), а гривну золота послухом» [25] (свідкам.— *М. К.*). Та навряд чи тут йшлося про реальну золоту гривню. Відомо, що саме в юридичних документах найдовше зберігалися архаїчні грошові формули.

Вище наводились дані щодо застосування гривень і вагового срібла на українському ринку другої половини XIV ст. лише з західноукраїнських письмових джерел, оскільки аналогічний актовий матеріал з інших українських територій майже не зберігся. Проте ми схильні поширювати дію згаданих вище явищ курсування цих платіжних засобів на ринки Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Поділля та інших тогочасних українських земель: адже із семи відомих нам знахідок монетних гривень XIV ст. чотири виявлені у центральній частині України (три — на Київщині і одна — на Переяславщині) [26]. Отже, монетними гривнями користувалися не лише на Західній Україні, а й на інших українських землях.

---

[23] АЗР, 1846, т. 1, с. 24; АВК. Вильна, 1871, т. 5, с. 35.
[24] Najstarsza księga miejska, s. 13, 15.
[25] Українські грамоти, т. 1, № 8, с. 16.
[26] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 83.

Разом з появою карбованих монет на Україні з'явилися й фальшиві гроші. Вже наприкінці 80-х рр. XIV ст. великий князь литовський Вітовт з великим занепокоєнням відзначав наявність фальшивих монет у князівстві, можна думати, місцевого виробництва [27]. Однак більшого розмаху виготовлення фальшивих монет набуло в наступні сторіччя і стояло в прямому зв'язку з державним псуванням монет, наводненням ринку низькопробними платіжними засобами.

Вважаємо необхідним детально зупинитися на висвітленні систем грошової лічби, які застосовувалися на українських землях XIV ст., бо названі нижче одиниці та системи рахунку грошей зберігалися на Україні і в наступних XV, XVI і навіть XVII ст. Об'єднання Литви з Польщею в 1385 р., хоча й багато в чому формальне, було однією з причин того, що в обох частинах польсько-литовської держави паралельно використовувалися і польська і литовська системи грошової лічби. На українських же землях другої половини XIV ст. побутувала, крім того, місцева система рахунку грошей.

У монетній лічбі Польщі й Чехії того часу застосовувалася переважно лічильна одиниця під назвою гривня (marca — латиною), на яку в Польщі йшло 48, а в Чехії — 60 монет. У Литві ж (і частково у Польщі) використовувалась інша одиниця рахунку грошей, копа (sexagena), що об'єднувала 60 монет (тому для Чехії вона була синонімом гривні). Записи Львівської міської книги 1382—1389 рр. свідчать, що у тогочасній Галичині гривня застосовувалася для лічби грошей дещо частіше від копи [28]. Вивчення інших актів другої половини XIV ст. також дає можливість підтвердити це положення. Наприклад, у купчій з Перемишля 1359 р. названа сума в сорок гривень [29], а в 1386 р. у Галичині заставили село «в двадцять гривен без одное гривны» [30].

В обох наведених вище прикладах виступають лічильні гривні, так би мовити, у чистому вигляді, без уточнень, якими саме конкретними монетами вони виплачувалися. В інших випадках акти зазначають гатунок

---

[27] АВК, т. 5, с. 136.

[28] *Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968, с. 77.

[29] Українські грамоти, т. 1, № 18, с. 35.

[30] АЮЗР. СПб., 1865, т. 2, с. 101.

гривень. Найчастіше галицькі документи другої половини XIV ст. називають гривні руської лічби («marca ruthenicalis pagamenti»)[31] і гривні львівської лічби («marca lemburgensis pagamenti»)[32]. На нашу думку, обидві формули тотожні між собою і перекладаються як «гривня, лічена руськими (або: карбованими у Львові *) напівгрошами».

Руські рахункові гривні використовувалися для лічби грошей не лише в Галичині, а й на сусідній Волині, адже грошовий ринок останньої значною мірою обслуговувався монетами галицького виробництва. 1394 р. луцький єпископ Іоанн зобов'язався дати королю Ягайлові «двесте гривен руских» і 30 коней за одержання галицької митрополії[33], а в 1398 р. його наступник Володислав пообіцяв королю за аналогічну милість знову-таки «двесте гривен руских»[34].

Польські гривні (marca polonicalis) виступають на сторінках українських письмових джерел другої половини XIV ст. значно рідше від руських, і це не дивно, оскільки власне польські монети поширюються на українських землях лише з початку XV ст. Кілька разів згадує про них львівська гродська книга[35]. А в кінці XIV ст. у Перемишльській волості складено документ, у якому названо «60 гривен ляцких»[36]. Проте прикладів польської монетної лічби в українському актовому матеріалі другої половини XIV ст. ще зовсім мало.

Копа не поділялася на фракції, гривня ж складалася з чотирьох фертонів (ferto), по-польському «вярдунків», по 12 грошів кожний. Ця складова частина гривні — фертони досить часто виступають у львівській книзі 1382—1389 рр. У свою чергу фертон поділявся на шість скойців (scotus), кожний з яких складався з двох грошів[37]. В останні десятиріччя XIV ст. скойці рідко зга-

---

[31] Najstarsza księga miejska, s. 37, 74 etc.

[32] Ibid., s. 27.

* Адже справжні львівські напівгроші з'явилися пізніше, на межі XIV і XV ст.

[33] Українські грамоти, т. 1, № 30, с. 56.

[34] АЗР, т. 1, с. 27.

[35] Najstarsza księga miejska, s. 35, 44.

[36] Українські грамоти, т. 1, № 18, с. 35.

[37] Поділ гривні та інші відомості з польської монетної метрології наводимо за кн.: *Gumowski M.* Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914, s. 284.

дуються в актах, грошові розрахунки провадилися в копах, гривнях, фертонах і, зрозуміло, в реальних монетах: грошах, напівгрошах та ін.

Незадовільний стан збереженості письмових джерел з території України XIV ст. не дозволяє нам робити впевнених висновків щодо ролі на ринку ще однієї лічильної одиниці — литовського рубля, на який ішло сто монет. Проте з наявного актового матеріалу видно, що рубль як одиниця рахунку грошей використовувався не лише на литовській, а й на польській частині українських земель кінця XIV ст. У 1387 р. якийсь Панко дав литовському князеві Скиргайлові «двесте рублев сребра» [38], як ми думаємо, литовських денаріїв (а не вагового срібла, бо інакше було б «гривень»). На рублі відлічували великі суми у міжнародних угодах. Наприклад, 1388 р. польський король Владислав Ягайло заставив молдавському воєводі (господарю. — *М. К.*) Петрові місто Галич із волостю за «4 тисяче рубли фряжского серебра» [39]. І далі фрязьке, тобто італійське, монетне срібло, лічене на рублі, виступає у фінансових операціях польських королів з молдавськими господарями [40].

Підсумовуючи дані письмових джерел про грошовий обіг України другої половини XIV ст. і співставляючи їх з нумізматичним матеріалом скарбів, приходимо до висновку, що обіг монет на тогочасних українських землях, навіть у Галичині й на Волині, був не досить інтенсивним, на ринку ще залишались релікти «безмонетного» періоду — вагове срібло й монетні гривні. Якісний склад монет українського обігу до кінця XIV ст. залишався одноманітним, на ринку курсували монети двох-трьох номіналів небагатьох країн, головним чином празькі гроші й руські напівгроші. Набагато скромнішою була роль у тогочасному обігові польських і литовських монет. До кінця XIV ст. український ринок практично не знав монетного золота, флоринів чи дукатів. Становище докорінно змінюється на початку XV ст.

Для українського грошового обігу XV ст. характерна велика різноманітність *номіналів обігу* та систем лічби. І хоча для XV ст., так само, як і для попереднього

---

[38] *Соболевский А. И., Пташицкий С. А.* Палеографические снимки с русских грамот. СПб., 1903, № 12.

[39] Українські грамоти, т. 1, № 19, с. 37.

[40] Див., напр.: Українські грамоти, т. 1, № 42, с. 77 (1411 р.).

XIV ст., характерна нерівномірна збереженість актових джерел щодо окремих українських земель, у нас є підстави поширювати висновки, зроблені при вивченні головним чином західноукраїнських актів, на основні українські землі XV ст.: адже дослідження якісного й кількісного складу монетних скарбів того часу показує, що в грошовому обігу різних українських земель переважали спільні ознаки. Це пояснюється зміцненням економічних зв'язків між ними протягом XV ст.

Як і в другій половині XIV ст., празькі гроші домінували в грошовому обігові XV ст. Перевага їх над місцевими монетами — галицькими й київськими — стає ще більш відчутною. Адже монети київського і львівського карбувань помалу випадали з обігу, тоді як широкі гроші в кінці XIV — на початку XV ст. надходили на Україну в особливо великих кількостях; то був час наймасштабнішої емісії цих монет у Чехії, за короля Вацлава IV.

Від першої чверті XV ст. збереглися дві прибутково-видаткові книги Львова [41], одна судова — м. Перемишля [42], а також значна кількість окремих актів, на підставі яких можна скласти уявлення про зміни в українському грошовому обігові, що принесло з собою XV ст., зокрема про зростання на ринку ролі празького гроша.

При дослідженні грошового обігу Галичини першої чверті XV ст. ми встановили, що празькі гроші частіше, ніж в кінці XIV ст., згадуються в джерелах, проте не завжди як реальна монета. В умовах безперервного зниження вартості польських і львівських напівгрошів широкі гроші все більше робились еквівалентом вартості, лічильною одиницею, на яку можна було надійно спиратися при торговельних угодах. Протягом XV ст. це явище стало частішим. В актових записах рясніють формули типу: сплачено ... кіп (гривень) широких грошів, у рахунок чого дали ... кіп (гривень) малих, тобто польських або львівських напівгрошів [43].

Використання низької проби львівських і польських напівгрошів для сплати сум, офіційно визначуваних у високопробних празьких грошах, породило систему

---

[41] Księga.., 1404—1414; Księga.., 1414—1426.
[42] Księga Ławnicza. 1402—1445.
[43] Księga... 1404—1414, s. 18, 39.

доплат («additio») — для зрівняння перших з другими у вартості. На матеріалі одного з записів перемишльської судової книги ми встановили, що у першій чверті XV ст. доплата в середньому дорівнювала 12 грошам у напівгрошах на гривню празьких грошів [44].

Залежно від якості напівгрошів, сплачуваних у рахунок празьких грошів, доплата могла коливатися за розмірами. Наприклад, в акті 1417 р. сказано, що для зрівняння 16 кіп грошів у польських напівгрошах з такою самою сумою празьких грошів довелося приплатити 5 кіп 40 грошів [45], звідки доплата приблизно рівнялася 21 польському грошеві у напівгрошах на копу або 16 грошам на гривню празьких грошів. Такі коливання «additio» не випадкові, вони породжувалися стихією феодального ринку і різною якістю напівгрошів, що знаходилися в обігу. У Польщі, наприклад, у 1401—1405 рр. розміри доплат коливалися в межах 12—20 грошів на гривню польських монет при порівнянні їх з празькими грошами [46].

З матеріалів скарбів відомо, що празькі гроші використовувалися у XV ст. не лише населенням Галичини, а й інших українських земель [47]. Волинські і подільські документи 30-х рр. XV ст. дозволяють нам простежити географію обігу празьких грошів.

У грамоті князя Свидригайла, писаній у Луцьку 1434 р., згадано «триста коп широких грошей» [48]; у 1438 р. великий земельний наділ у Кременецькому повіті на Волині оцінили в 400 кіп широких грошів [49], того самого року у Летичівському повіті на Поділлі майно продали за 300 кіп згаданої монети [50]. Звідси виходить, що празькі або широкі гроші на Україні рахували, як правило, на копи, за винятком Галичини, де, як ми згадували вище, їх рахували частіше на гривні. Під 1440 р. у львівському акті записано «centum marce late grossorum latorum monethe Pragensis» [51], що перекладається,

[44] *Котляр М. Ф.* Галицька Русь.., с. 83—84.
[45] Księga... 1414—1426, s. 41.
[46] *Piekosiński F.* O monecie i stopie menniczéj w Polsce w XIV i XV w. Kraków, 1878, s. 228—230.
[47] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 69—70.
[48] Українські грамоти, т. 1, № 70, с. 128.
[49] АЗР, т. 1, с. 49.
[50] АЮЗР. СПб., 1863, т. 1, с. 13.
[51] AGZ. Lwów, 1889, t. 14, s. 20.

як «100 широких гривень широких грошів монети Празької» — у даному випадку підкреслено, що йдеться про справжні, реальні монети — празькі гроші, а не про еквівалентну їхній вартості кількість напівгрошів. Лічба празьких грошів на гривні, а не на копи зафіксована й у сяницькому документі 1449 р. («200 marce latorum grossorum pragensium»)[52]. Не слід, однак, думати, що в 40-х рр. XV ст. сталася зміна в системі лічби широких грошів. Адже у волинському документі того часу, писаному поблизу Володимира, названа сума в «полтораста коп (а не гривень! — *М. К.*) маниты Ческое»[53].

І в наступних десятиріччях XV ст. празькі гроші рахували переважно на копи. Наприклад, 1454 р. в м. Буську складено акт із згадкою «49 коп широких грошей монеты Пражской, в каждую копу считая 60 грошей»[54].

З 20-х рр. XV ст. празькі гроші перестали надходити на українські землі, проте їхня роль в обігу зберігається до кінця сторіччя, а значення їх як еквівалентних одиниць вартості навіть дещо зростає, оскільки до них було зручно прирівнювати різної вартості платіжні засоби українського ринку.

У празьких грошах (як у авторитетній монеті) встановлювалися різні штрафи та інші стягнення на користь держави і церкви. Наприклад, у кінці XV ст. у Києві порушення юрисдикції єпископського суду каралося штрафом у «500 грошей широких»[55].

Від останніх двох десятиріч XV ст. збереглися грамоти великих князів литовських, якими вони передавали в оренду мита українських міст. Характерно, що розміри мит визначались у цих документах, як правило, у празьких грошах. Наведемо кілька прикладів. 1486 р. київське, вишгородське й житомирське мита здані в оренду великим князем литовським Казиміром «за 500 коп широких грошей в год»[56]. У 1487 р. він віддав у оренду на три роки луцьке мито «...на год по полтори тисячи коп и по полтретядцати коп широких грошей»[57]. 1490 р. путивльське мито орендували за 1100 широких

[52] AGZ, t. 14, s. 339.
[53] АЮЗР, т. 2, с. 105.
[54] Документы и регесты... СПб., 1882, т. 1, с. 35.
[55] АЗР, т. 1, с. 191.
[56] РИБ. СПб., 1910, т. 27, стб. 215—216.
[57] Українські грамоти XV ст. К., 1965, № 15, с. 43.

грошів, які слід було виплатити протягом трьох років [58]. Також у широких грошах йшла на користь литовського князя орендна плата за корчми. Наприклад, 1490 р. овруцькі корчми були здані в оренду овруцьким же міщанам на шість років за 36 кіп і 40 широких грошів плати на рік [59].

Празькі гроші до кінця XV ст. залишалися загальновживаною монетою в грошовому обігу України. Так, у 1496 р. на Волині продали маєток «за тридцять коп широкых грошей» [60]. Проте з другої половини XV ст. почала даватись взнаки відсутність припливу нових празьких грошів. Це особливо стало відчутним наприкінці сторіччя і відбилося не лише на складі монетних скарбів, а й у актовому матеріалі тих часів. Навіть у грамоті великого князя литовського на оренду корчм 1498 р. вже не вимагалася плата самими празькими грошами: «Мают нам на год давати по чотыры ста коп грошей полугрошками, а любо пенезми дробными, за грош по два полугрошки, а за грош по десети пенязи, а и широкими грошми теж мають нам платити, коли будут их мети, а нам (великому князеві й королю.— *М. К.*) грошей не браковати, нижли бы толко не железо, а ни медь, а не фалшь, штобы было сребро, как служит на грош ходячий» [61].

Цей документ можна вважати характерним для грошового обігу Великого князівства Литовського, в тому числі його українських земель, кінця XV ст. З грамоти видно, що в обігу знаходилися, головним чином, напівгроші й дрібна, денарієва монета. Державою визнавалося, що в орендарів може не виявитись празьких грошів — значить, на схилі XV ст. цих монет вже мало залишалося в обігу. Нарешті, згаданою грамотою уряд князівства визнав безуспішність спроб контролювати якість монетної маси ринку: законними засобами купівлі-продажу визнавалися будь-які срібні монети, навіть найнижчої проби, «нижли бы толко не железо, а ни медь, а не фалшь». Цитована грамота свідчить також про недостатню кількість монет на ринку Литовського князівства.

---

[58] РИБ, т. 27, стб. 220—221.
[59] Там же, стб. 217.
[60] АЮЗР, т. 1, с. 297.
[61] Акты Литовской метрики. Варшава, 1896, т. 1, вып. 1, с. 149.

На закінчення сюжету з празькими грошами згадаємо, що крім широких (lati) їх інколи називали ще й великими (magni). В описі майна із Львова 1445 р. поруч з малими грошами («grossi parvi») згадані й великі гроші («grossi magni») [62]. Втім не виключена можливість, що епітет «magnus» щодо празьких грошів вживався лише у випадках, коли, поруч із празькими, називалися польські малі гроші, тобто напівгроші. Тоді термін «великий» використовувався для протиставлення більших за розміром і кращих за якістю чеських монет невеликим і низькопробним польським монетам.

Місцеві монети — київські й галицькі — були скороминущим явищем, хоча й справили значний вплив на грошовий обіг України. Київські монети взагалі не відбилися в письмових джерелах як другої половини XIV, так і XV ст. Галицькі ж, як свідчить актовий матеріал, затрималися в обігу Галичини, Волині й Поділля до кінця 30-х рр. XV ст., при тому що до 1414 р. львівський монетний двір випускав львівські напівгроші, які використовувалися не лише на Україні, а й у Польщі [63].

У львівських прибутково-видаткових книгах першої чверті XV ст. і перемишльській судовій книзі першої половини сторіччя згадки про львівські напівгроші досить часті [64]. Вони були популярною монетою: в 1410 р. у Львові вартість каменя воску становила одну копу львівських напівгрошів [65]. Ці монети видавали на поїздки у справах міста чиновникам львівського магістрату — 1405 р. львівський нотарій одержав на подорож до м. Вроцлава 8 кіп львівських напівгрошів [66].

З припиненням діяльності львівського монетного двору у 1414 р. львівські напівгроші швидко зникають з ринку. На їхнє місце приходять еквівалентні їм за вагою й вмістом срібла польські напівгроші. Зате високопробніші від обох згаданих вище типів монет руські напівгроші другої половини XIV ст. затримуються на ринку не лише в другому, а й у третьому десятиріччі XV ст.

---

[62] AGZ, t. 14, s. 175.

[63] *Котляр М. Ф.* Галицька Русь., с. 67—71, 124—130 та ін.

[64] Księga... 1404—1414, s. 7, 18, 19, 100; Księga... 1414—1426, s. 9; Księga ławnicza, s. 7, 13, 37 etc.

[65] Księga... 1404—1414, s. 100.

[66] Ibid., s. 18.

1413 р. в львівській рахунковій книзі зафіксовано видачу платні міському кучерові. Спочатку йому сплатили «XXX grossi parvi» (тобто польських.— *М. К.*), потім — «I ferto Ruthenicales» [67]. А під 1425 р. у львівських міських актах названа сума в «VII fertones Ruthenicales» [68].

Проте не слід переоцінювати ролі руських напівгрошів в обігу першої третини XV ст. Завдяки своїй високопробності вони могли бути названі в актових джерелах не лише як реальна монета, а й як еквівалент монетної вартості. На те, що руські напівгроші не грали особливо значної ролі в обігу 20—30-х рр. XV ст., вказують і порівняно рідкісні знахідки цих монет у скарбах. Так, 1424 р. м. Львів сплатило суму в руських напівгрошах за старим борговим зобов'язанням («de antiqua ratione») [69]. Певно, була виконана умова повернути борг у тій самій монеті, яку було позичено колись. Отож, тоді руські напівгроші ще були на ринку.

З часом руські напівгроші зникли з грошового обігу в Галичині, але згадки про них збереглись у джерелах. У 1442 р. в акті, писаному в Сянику, названо 120 гривень грошів «in terra Russie communiter currentes» [70] («що в Руській землі звичайно мають обіг») — цим, певно, хотіли підкреслити необхідність сплати суми в доброякісній монеті, можливо, у празьких грошах, чи не найавторитетнішій монеті тогочасної Галичини.

Не можна обминути випадки можливого використання руських напівгрошів на Поділлі першої третини XV ст. 1427 р. великий князь литовський Вітовт пожалував якомусь Єськові Нешевичу «Ярополкове дворище» у Подільській землі. У грамоті, писаній в Острозі, далі сказано: «Записали есмо ему сею нашею грамотою пятьдесят гривен подольскими полугрошки ... по той личбе, как у Подольской земли идеть» [71].

Нумізматична наука не знає жодної монети, карбованої на Поділлі в XIV—XV ст. Проте наведена згадка про «подольские полугрошки» не поодинока. Між 1414 і 1429 р. (більш точно встановити дату грамоти вченим

---

[67] Ibid., s. 125.
[68] Księga... 1414—1426, s. 123.
[69] Ibid., s. 115.
[70] AGZ. Lwów, 1886, t. 11, s. 189.
[71] АЮЗР, т. 1, с. 10.

не пощастило) той самий Вітовт пожалував два села у Смотрицькій волості на Поділлі своєму слузі Бедриху: «На тыи два селицы записали есмо ему сею нашею грамотою шестдесят коп подольскими полугрошники ... по той личбе, как у Подольи идеть» [72].

Щоб зрозуміти, яка реальна монета криється за терміном «подольский полугрошок», треба звернутися до історії левантійської торгівлі галицьких міст, насамперед м. Львова кінця XIV—XV ст. Шляхи, що зв'язували Галичину з торгами Північного Причорномор'я і далі Візантії, Персії та інших країн, проходили через Поділля; значна маса галицьких монет, переважно високопробних руських напівгрошів, потрапляла ними до подільського грошового обігу. Галицькі монети на Поділлі, так само як на Волині та в Молдавії, стали в першій третині XV ст., поряд із празькими грошами, основними платіжними засобами місцевого ринку, про що свідчать відповідні їх знахідки [73]. Не дивно тому, що на Поділлі руські напівгроші могли вважати своїми і визнавати за місцеву й систему лічби, зв'язану з цими монетами.

Такому припущенню бракує прямих документальних свідчень, проте, на нашу думку, інших нумізматичних реалій для терміну «подольський полугрошок» не існує.

На початку XV ст. в українському грошовому обігові з'являється польська монета, переважно номіналом у напівгріш. Проте аж до кінця сторіччя ареал їхнього розповсюдження був обмежений територією Галичини. Польські напівгроші виступають в українському актовому матеріалі найчастіше під назвою «малі гроші» («grossi parvi»). Під 1407 р. у галицькому акті занотовано, що господар корчми мав щороку платити королю «сто грошиков малых» [74]. Часто згадки про малі гроші зустрічаються на сторінках львівських рахункових книг першої чверті XV ст., звідки робимо висновок, що ці гроші відігравали одну з основних ролей на тогочасному галицькому ринку. У видатках м. Львова за 1406 р. записана сума в 10 з половиною кіп і «IV grossi parvi» [75]; 1407 р. львівський магістрат заплатив борг знатному

---

[72] АЗР, т. 1, с. 32.
[73] *Котляр М. Ф.* Галицька Русь.., с. 114 і далі; карта на с. 115.
[74] Українські грамоти, т. 1, № 39, с. 72.
[75] Księga... 1414—1426, s. 38.

городянину Йоганну Ворсту 2 польськими гривнями і 3 малими грошами [76] і т. ін.

Термін «малий гріш» фігурує у галицьких актових джерелах до середини XV ст. (наприклад, у 1440 р. львівський громадянин заборгував одному кафинцеві 3 копи без 12 малих грошів: «minus 12 grossis parvis») [77], далі зникає.

Одночасно і паралельно з малими грошами, хоч і набагато рідше від них, у галицьких джерелах виступають «medii grossi», тобто середні гроші. 1424 р. в м. Сянику продали село за 192 гривні «mediorum grossorum» [78]. Під 1440 р. у львівських судових книгах зазначена сума в 40 гривень середніх грошів [79], а під 1442 р.— у 35 гривень цих монет [80]. Середній гріш був чисто польською назвою польського ж напівгроша, на що вказує, зокрема, запис у сяницькому акті 1433 р. суми в 33 гривні «numeri et monete Polonicalium mediorum grossorum» [81] («рахунку й монети польської, середніх грошів»).

У писаних староукраїнською мовою галицьких актах польські напівгроші згадуються, як правило, під назвою «грошів польських». У грамоті Свидригайла 1424 р. одному з його васалів з пожалуванням галицького села виставлена умова служити зброєю «и давать с каждого кметя 2 гроша полских» [82]. У тому самому році у Снятинській волості складено опис маєтку, де занотовано, що «с каждого кметя по два гроши полских Краковского резу у каждый год» належить платити [83].

Згадаємо ще про одну назву напівгроша, зафіксовану в галицьких письмових джерелах,— квартник («quartensis», від латинського quartus — четвертий). Цей термін виник завдяки тому, що за вартістю напівгріш становив четверту частину скойця («scotus»), лічильної одиниці, яка дорівнювала двом грошам. У рахунковій книзі Львова 1411 р. серед витрат згадано спочатку «VII fertones et XX quartenses», а далі — «XVI grossi et II quar-

[76] Ibid., s. 56.
[77] AGZ, t. 14, s. 16.
[78] Ibid., t. 11, s. 5.
[79] Ibid., t. 14, s. 11.
[80] Ibid., s. 42.
[81] Ibid., t. 11, s. 79.
[82] Українські грамоти, т. 1, № 54, с. 100.
[83] АЮЗР, т. 1, с. 9.

tenses»[84]. Звідси, на жаль, не ясно, про який саме напівгріш йдеться — місцевий (руський або львівський) чи польський. Інших згадок про квартники в українських актах XV ст. ми не зустрічали.

Оскільки польський напівгріш мав більш низьку пробу, ніж старий руський, що, як ми показали вище, зберігався на галицькому ринку 20-х рр. XV ст., для зрівняння цих монет між собою була неминучою система доплат. З акта 1405 р. випливає, що при тогочасних торговельних угодах до копи польських грошів (у напівгрошах) доплачували приблизно 3 напівгроші, щоб зрівняти їх з копою руських монет[85]. Нам здається, що й наведений нижче запис львівської рахункової книги 1425 р. відбиває ринкове співвідношення між польським і руським напівгрошами. При виплаті 5 кіп, які Григорій Вірменин був винен місту, він дав «II grossos parvos pro qualibet sexagena, quam dedit ex super habudanti»[86] («2 малих гроші на кожну копу, котру (суму.— *М. К.*) він дав як надвишок»).

Незначність доплати — 2 польських напівгроші на копу — свідчить, що в даному разі йшлося не про зрівняння їх з празькими грошами: як ми показали вище, «additio» рівнялось 12—16 польським грошам у напівгрошах (бо монет номіналом у гріш тоді в Польщі не карбували) на гривню, щоб урівноважити їх з гривнею празьких грошів. Інших же срібних монет, крім польських, галицьких і чеських, на галицькому ринку першої чверті XV ст. ще не було, тому можливе припущення, що зафіксована у львівському акті 1425 р. доплата у 2 малих гроші на копу відбулася при зрівнянні польських напівгрошів з руськими. Останні випали з обігу на кінець 20-х рр. XV ст., а з ними, природно, зникла й система доплат для зрівняння їх з гіршими за якістю польськими напівгрошами.

Витіснення з галицького ринку руських і львівських напівгрошів польськими наприкінці 20-х рр. XV ст. призвело до того, що в обігу залишились лише два популярних платіжних засоби: празькі або широкі гроші й польські напівгроші. Відпала потреба додавати до останнього визначення «малий» чи «середній». Починаючи з

[84] Księga... 1404—1414, s. 110, 111.
[85] AGZ, t. 4, s. 20.
[86] Księga... 1414—1426, s. 125.

30-х рр. XV ст. в галицьких актах з'являється загальний термін «польська монета», без уточнення яка саме — адже й так було ясно, що йдеться про напівгроші, бо у дрібній монеті тоді скільки-небудь значних сум не виплачували.

Важливо зазначити, що термін «польська монета» з початком 30-х рр. поширюється й на Поділлі, яке доти не знало польських монет, про що можна судити як із складу скарбів, так і з нечисленних подільських письмових джерел того часу. 1431 р. в Летичівському повіті на Поділлі один з васалів Владислава Ягайла одержав від нього с. Карачинці з записом на останнє 40 гривень монети й лічби польської («quadraginta marcae monetae et numeri polonicalium, 48 grossi in marcam quamlibet computando») [87]. Бувало, що польську монету називали краківською, за місцезнаходженням королівського монетного двору. В 1488 р. у Кам'янецькому повіті польський король і великий князь литовський Казимир записав на маєток своєму слузі 100 гривень краківської монети польської лічби («centum marcae monetae cracoviensis et numeri polonicalis») [88]. Термін «краківська монета» у 50—60-х рр., паралельно з виразом «польська монета», був поширений і в Галичині. Наведемо два приклади з сяницьких актів. 1459 р. там записано 152 гривні «monete Cracovienses», а 1462 р.— 30 гривень «monete Cracovienses» [89].

Крім порівняно великих срібних платіжних засобів, грошів і напівгрошів, на українському ринку XV ст. курсували й дрібні монети, денарії та тернарії в основному польського виробництва. Вони згадуються на сторінках львівських рахункових книг першої чверті XV ст. звичайно при переліковi дрібних видатків міста: купівлі пива, невеликих партій фуражу, лимонів тощо [90].

У львівських актах денарії часом називали на німецький лад геллерами. У 1408 р. місто заплатило за питво (мед чи пиво, з контексту не ясно.— *М. К.*) 6 грошів і 4 геллери («hellir») [91]. З часом денарії щораз частіше виступають у галицьких письмових джерелах — як

---

[87] Архив ЮЗР. Киев, 1893, ч. 8, т. 1, с. 7.
[88] Там же, с. 17.
[89] AGZ, t. 11, s. 440, 473.
[90] Księga... 1414—1426, s. 23, 39, 127.
[91] Ibid., 1404—1414, s. 77.

у торговельних трансакціях, так і при збиранні податків. Під 1444 р. у львівських судових книгах записана сума «in marcam et decem et octo grossis (grossos! — *М. К.*) minus sex denariis» («гривня з 18 грошами без 6 денаріїв»), а в переліку земельних податків Сяницького повіту 1458 р. дрібні суми визначені виключно в денаріях [92].

Українські письмові джерела XV ст. не дають свідчень щодо вартісного співвідношення між денарієм і тогочасним напівгрошем чи грошем. Для встановлення його ми скористалися польськими актами кінця XV ст. Слід зазначити, що у Польщі денарії і тернарії називали ще й солідами. Ці низькопробні монети мали менше ніж 10% срібла, через що швидко чорніли. Тому їх називали «чорними монетами». Під 1478 р. у скарбовій книзі мазовецького князя Януша II записана велика сума в «чорних солідах» — 90 кіп «in solidis nigris» [93]. У цьому самому джерелі під 1484 р. занотовано: «quator solidi in quemlibet grossum computando» [94] («чотири соліди у кожний гріш рахуючи»), а під 1485 р.— «tres solidi in grossum computando» [95] («три соліди у гріш лічачи»). Таке співвідношення між грошем і «солідом» вказує, що під останнім у даному випадку слід розуміти не денарій, а тернарій, монету вартістю в три денарії: протягом усього XV ст. на гріш, як правило, йшло три тернарії [96]. Отже, у 70—80-х рр. польський гріш оцінювався у 9—12 денаріїв. Ми думаємо, що тотожний курс денарія і тернарія існував і на ринку західноукраїнських земель.

Розглядаючи згадувані в українських письмових джерелах XV ст. монети, не можна обминути увагою релікти «безмонетного» періоду: вагове срібло й монетні гривні. Монетні скарби дають певні підстави вважати, що гривнями користувалися на Україні ще на початку XV ст.[97] Актові джерела підтверджують такий висновок.

1411 р. польський король Владислав Ягайло ухвалив заставу міст Снятина і Коломиї з усім Покуттям мол-

[92] AGZ, t. 14, s. 144; t. 11, s. 434.

[93] Księga skarbowa Janusza II księcia Mazowieckiego z lat 1477—1490. Warszawa, 1959, N 172, s. 16.

[94] Ibid., N 912, s. 84.

[95] Ibid., N 916, s. 84.

[96] *Kubiak S.* Op. cit., s. 162.

[97] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 82—83.

давському господарю Олександру за «одну тисячу рублев фрязьского * серебра ... как ли не будет фрязьского серебра, мы литовские рубли дамы, а любое литое серебро ... как ли не будет литого серебра, а мы заплатим грошмы, по чем фрязьское серебро идеть»[98]. Звідси виходить, що тоді у вжитку були монетні гривні, і не лише литовські, а й інших типів («любое литое серебро»),— думаємо, що новгородські й татарські. Проте з часом згадки про монетні гривні зникають з писемних пам'яток.

Разом з монетними гривнями в грошовому обігові України початку XV ст. затрималося і вагове срібло, доказом чого може бути запис львівської рахункової книги 1406 р., за яким один із знатних городян Іоганн Зомерштейн виявився винен місту «V marcam argenti et II 1/2 lothos» («5 гривень і 2,5 лоти срібла»)[99].

При дослідженні монетного обігу Галичини першої чверті XV ст. вже згадувалося про поширення на ринку флорінів, *золотих монет*, головним чином, угорського походження. Обіг флорінів помітно відбився на станові українського ринку XV ст., що підтверджується тогочасними актовими джерелами. І в даному випадку доводиться скористатись, головним чином, письмовими пам'ятками Галичини, оскільки з інших українських земель вони від XV ст. майже не збереглися.

Флоріни видавалися з скарбниці м. Львова на поїздки в різних міських справах. На «відрядження» до римської курії магістрат виплатив 1404 р. своєму посланцеві 40 флорінів, а 1405 р.— 50[100]. У 1405 р. з міської скарбниці виплачено 20 флорінів на подорож до Братіслави[101], а в 1407 р. посланцеві до Кракова видали в сріблі 3 гривні без 4 грошів у широких грошах і в золоті 28 флорінів[102]. Використання флорінів для оплати поїздок за кордон зрозуміле, тому що золоті монети різних країн були в той час приблизно однакової вартості і вільно долали державні кордони.

---

* італійського; можливо, йдеться про генуезько-кримські аспри, які були єдиними монетами італійського походження, що курсували у Молдавії і на Південно-Західній Україні.

[98] Українські грамоти, т. 1, № 42, с. 77.

[99] Księga... 1404—1414, s. 23.

[100] Ibid., s. 6, 19.

[101] Ibid., s. 19.

[102] Ibid., s. 49.

Досить рано флоріни з'являються на галицькому ринку. На них звичайно купували і продавали високоякісні товари іноземного походження, ними розплачувалися між собою іноземні купці. У 1406 р. на львівському торгу заплатили 20 флорінів за півштуки брюссельського сукна [103]. Золоті монети зосереджують у своїх руках багаті лихварі, послугами котрих користувалися не лише окремі громадяни, а й міські магістрати. 1405 р. міські власті Львова позичили у лихваря Бартка Шнейдера велику суму в 200 флорінів [104]. Вже на початку XV ст. львівський магістрат стягував орендну плату з окремих видів міського майна у золотих монетах. Наприклад, у 1407 р. міський мірошник заплатив львівській ратуші оренду з млина у сумі 11 флорінів [105].

Флоріни швидко поширюються в грошовому обігові України. Починаючи з 40-х рр. XV ст. вони часто зустрічаються на сторінках актових джерел. Звичайно ними користувалися при операціях з нерухомим майном і виплаті великих сум. Найчастіше флоріни називаються в актах, якими закріплювали купівлю сіл [106]. Це й зрозуміло, бо золоті монети завжди були найбільш авторитетними платіжними засобами ринку, особливо середньовічного, з його хиткою кон'юнктурою. Бувало, правда, що флоріни використовувалися у повсякденних торговельних трансакціях, навіть при виплаті дрібних сум. Наприклад, 1441 р. на львівському торгу продали пиво за два флоріни [107]. Та це траплялося рідко.

Найчастіше в писемних пам'ятках тогочасної Галичини згадуються угорські золоті монети. Це загалом відповідає якісному складові українських скарбів XV ст., в яких флоріни угорського карбування зустрічаються найчастіше серед золотих монет. У 1440 р. у Львові була заплачена сума в 30 «floreni Ungaricales» [108]; під 1464 р. у сяницькому акті названо 100 «floreni Hungaricales» [109]; один львівський громадянин заборгував іншому в 1497 р. 150 «floreni Ungaricales» [110] і т. ін. В актах трапляється,

[103] Ibid., s. 28.
[104] Ibid., s. 20.
[105] Ibid., s. 55.
[106] AGZ, t. 11, s. 253 (1445 р.), 429, 437 (1458), 441 (1459) etc
[107] Ibid., t. 14, s. 36.
[108] Ibid., s. 14.
[109] Ibid. Lwów, 1894, t. 16, s. 15.
[110] Ibid. Lwów, 1891, t. 15, s. 338

що до визначення «угорський» додавали ще й уточнення «кремніцький», за місцем карбування цих флорінів: «275 floreni Hungaricales monete Cremрniciensis melioris»[111] («275 флорінів угорських кращої кремніцької монети») писано в Сянику 1445 р., або просто нотували «кремніцький флорін»: «100 floreni auri puri monete Cremnyciensis»[112].

Угорські флоріни були справжніми «міжнародними» монетами XV ст., ними платили контрибуції, укладали міжнародні торговельні угоди. Наприклад, у 1456 р. молдавський господар Петро просив турок зменшити данину в «две тисечи угорскых злат»[113].

На другому місці в фінансових записах XV ст. після угорських стоять турецькі флоріни (а не італійські, як можна було б думати на підставі вивчення самого лише матеріалу монетних скарбів). Так, у львівських актах 1441 р. двічі згадуються турецькі золоті монети, спочатку дрібна сума в 2 турецьких флоріни («floreni Turczienses»), а потім значна, в 270 «floreni Turkoni»[114].

У молдавських грамотах другої половини XV ст. турецькі золоті монети називали татарськими. 1462 р. молдавський господар Стефан затвердив акт купівлі-продажу села за «106 злат[ых] татарских»[115], а в 1471 р. він сам придбав інше село за «120 златых татарских»[116]. Епітет «татарський» щодо турецьких золотих зберігався в молдавських грамотах аж до кінця XV ст. У молдавському акті 1488 р. зафіксована сума в 160 «злати татарских»[117], а в 1490 р. молдавський господар Стефан купив маєток за 150 злат[ых] татарских»[118].

Як відомо, татари не карбували золотих монет у XV ст., отже, вживання терміна «татарський» у молдавських грамотах є помилковим. Його можна пояснити тим, що самі татари охоче користувалися турецьким монетним золотом і воно здебільшого з їхніх рук потрапляло в Молдавію та на інші сусідні з Кримом землі,

---

[111] Ibid., t. 11, s. 251.
[112] Ibid., s. 442.
[113] Українські грамоти XV ст., № 53, с. 106—107.
[114] AGZ, t. 14, s. 36, 37.
[115] Українські грамоти XV ст., № 56, с. 115.
[116] Там же, № 59, с. 119.
[117] Там же, № 63, с. 127.
[118] Там же, № 64, с. 130.

зокрема на Україну. Коли ж взяти до уваги, що різницю між татарськими і турецькими легендами на монетах могла побачити лише дуже освічена людина, не було нічого дивного в тому, що абсолютна більшість молдавської людності щиро вважала турецькі золоті монети татарськими.

Лише в окремих випадках письмові джерела згадують італійські золоті монети, тоді як із складу скарбів відомо, що дукати й флоріни італійського карбування були досить поширені на Україні, особливо на Поділлі. 1445 р. у м. Львові складено опис майна, в якому, поряд з речами, названо 20 венеціанських «флорінів» (насправді у Венеції карбували дукати, проте ця помилка не така вже й велика, бо дукати й флоріни за вартістю практично дорівнювали один одному), 20 турецьких флорінів і 20 кіп срібних грошів [119].

Оскільки з середини XV ст. флорінами стали називати лічильні одиниці, що об'єднували 30 грошів (докладно про це йдеться нижче), реальні золоті флоріни, щоб відрізнити їх від лічильних, почали іменувати з додатком визначення «в золоті» («in auro»). У складеному 1452 р. сяницькому акті записана сума в «100 floreni in auro monete Hungaricalis» [120]. При цьому звичайно додавали, що флоріни карбовані з «щирого золота» («ex puro auro»). У сяницьких судових книгах під 1452 р. зафіксована сума «18 floreni puri auri», а під 1455 р.— «50 floreni auri puri Hungaricalis» [121]. Як бачимо, поняття чистого монетного золота пов'язувалося з угорським флоріном. Щоб остаточно підкреслити високу якість флорінів, зазначали, що вони — «щирого золота і кращої ваги», як, наприклад, у галицькому акті 1445 р.: «floreni puri auri et ponderis... melioris» [122].

Угорські флоріни користувалися настільки високим довір'ям населення України, що часто замість виразу «кращої ваги» в документах зазначали: «угорської ваги». 1458 р. в сяницьких актових книгах записано «100 floreni auri et ponderis Ungaricalium» [123] («100 флорінів золота і ваги угорських»), а під 1499 р. у львівському

[119] AGZ, t. 14, s. 175.
[120] Ibid., t. 11, s. 381.
[121] Ibid., s. 381, 403.
[122] Ibid., s. 256.
[123] Ibid., s. 437.

документі згадані флоріни «in auro puro ponderis Ungaricalis» [124].

У західноукраїнських актових джерелах середини XV ст. ми зустрічаємося з епітетом «червоний» («rubeus» латиною) щодо терміну флорін. Наприклад, у галицькому документі 1441 р. зафіксовано 10 гривень «comunis pecunie» («звичайної монети») і «5 floreni rubei» [125]. Це також було вказівкою на високу якість металу флорінів, адже високопробне золото часто має червонуватий відтінок.

Настійливе підкреслення в актах високої якості флорінів наводить на думку, що на ринку бували й золоті монети гіршого гатунку. Під 1430 р. у галицькому акті занютована сума боргу «120 floreni breves Hungaricales» [126] («120 коротких або малих угорських флорінів»). На жаль, більше ми не зустрічалися з прикметником «brevis» щодо флорінів, проте значення його досить ясне. На нашу думку, короткими або малими називали флоріни, частина металу яких була обрізана. «Стрижка» золотих і навіть срібних монет була поширена в середньовіччі. Слід вважати її природним наслідком системи карбування «al marco», при якій офіційно допускалася різниця у вазі між окремими монетами одного й того самого випуску, що й відкривало шлях для зловживань. Обрізані монети автор не раз зустрічав у скарбах.

Західноукраїнські писемні пам'ятки дозволяють визначити курс золотого флоріна щодо інших монет ринку, головним чином грошів, протягом усього XV ст. З львівської рахункової книги за 1406 р. дізнаємося, що флорін коштував тоді половину гривні грошів: «Solute sunt Bartoldo XXXVI marcae Polonicales, ques concesserat in florenis videlicet LXXII» [127] («Бартольду виплачено 36 польських гривень, які видано відповідно 72 флорінами»). Отже, флорін був вартий 24 грошів. Таким самим було співвідношення між флоріном і грошем у тогочасній Польщі [128]. Проте не слід думати, що зазначений вище курс флоріна у срібних монетах був сталим тривалий час — навпаки, він коливався відповідно до стихії

[124] Ibid., t. 15, s. 388.
[125] Ibid., t. 11, s. 174.
[126] Ibid., s. 63.
[127] Księga... 1404—1414, s. 38.
[128] *Piekosiński F.* Op. cit., s. 234.

феодального ринку. Наприклад, 1407 р. у Львові в рахунок 18 польських гривень і 6 малих (тобто польських) грошів було виплачено 40 флорінів [129], звідки робимо висновок, що на той час флорін дорівнював приблизно 22 грошам.

І в наступні роки XV ст. курс флоріна залишався нестійким, хоч у цілому він виявляв тенденцію до підвищення. 1438 р. в м. Сянику заплатили «XV floreni per III fertones» [130], тобто по 36 грошів за флорін, але в 1439 р. його вартість упала до 30 грошів: угорський флорін ішов «quilibet per XV scottos computando»[131], тобто кожний по 15 скойців. У 1445 р. курс флоріна тримався на галицькому ринку на рівні 34 грошів [132], а в 1458 р. знизився до 32 грошів: село продали за «225 floreni in auro... pro quolibet florenorum sedecim scottos computando» [133]. У 1459 р. курс флоріна знову підвищився — село поблизу Сяника заставили «in quadraginta florenis vel triginta marcis» [134], звідки шляхом нескладного підрахунку визначаємо рівність флоріна 36 грошам.

Під 1464 р. у галицьких актах занотовано «100 floreni Hungaricales, quemlibet florenum per septemdecim scotis taxando» [135] («100 угорських флорінів по 17 скойців оцінюючи»), що дозволяє визначити тогочасний курс флоріна в 34 гроші. У 1466 р. його курс у Галичині підвищився до 36 грошів: «quelibet (quilibet.— *М. К.*) florenus per tres fertones» [136] («кожний флорін по три фертони»), але в 1467 р. знов упав до 32 грошів — «quelibet florenus per sedecim scotos» [137] («кожний флорін по 16 скойців») і залишався на цьому рівні у 1470, 1471, 1473 і 1474 рр.[138] Такий самий курс флоріна існував в Галичині в 1497 р., коли у львівських актах зафіксована сума боргу в 150 угорських флорінів «puri auri» з характерною припискою: «si non haberet florenos in auro

[129] Księga... 1404—1414, s. 56.
[130] AGZ, t. 11, s. 136.
[131] Ibid., s. 151.
[132] Ibid., s. 253.
[133] Ibid., s. 429.— Та сама вартість флоріна в 1458 р. занотована і на с. 437.
[134] Ibid., s. 441.
[135] Ibid., t. 16, s. 15.
[136] Ibid., s. 39.
[137] Ibid., s. 43.
[138] Ibid., s. 79, 86, 87, 101, 109 etc.

extunc quemlibet in florenum per sedecim scotos conputando»[139] («якщо боржник не має флорінів у золоті, тоді за кожний флорін, по 16 скойців лічачи» [хай платить.— *М. К.*]). На кінець XV ст. курс флоріна у срібних монетах знизився до 30 грошів. 1499 р. у Львові золотий угорський флорін йшов по половині копи, тобто по 30 грошів польських («per mediam sexagenam Polonicalis quemlibet florenum computando»)[140].

Одночасно з цим на Поділлі, наприкінці XV ст., існувала надзвичайно низька ціна флоріна, про що дізнаємося з акта 1494 р.: «А золотый тогды купован по грошу и по двадцати грошей»[141], тобто по 21 грошеві.

Для порівняння вкажемо, що у Польщі коливання курсу флоріна були менш значними, ніж на Україні. Наприклад, у Мазовії з 1482 по 1485 р. вартість флоріна повільно, але неухильно зростала і збільшилася з 26 до 30 грошів[142].

Чим же пояснити різкі коливання курсу золотих монет на Україні в другій половині XV ст.? Відповідь на це питання ми знайшли у сяницьких судових книгах 50—60-х рр.

Під 1459 р. там записана сума «in 30 florenos Ungaricales auri puri... pecuniam minutam solvere quemlibet florenum per XVII scottos debet»[143] — «у 30 угорських флорінів щирого золота... за кожний флорін слід платити дрібною монетою по 17 скойців», тобто по 34 гроші. Ще вищим був курс флоріна у дрібній монеті в 1461 р.: «30 floreni Hungaricales... in auro... quilibet per tres fertones minute pecunie»[144] («30 угорських флорінів ... у золоті ... кожний по три фертони дрібної монети») — 36 грошів. Нарешті, запис сяницьких актів 1464 р. остаточно розкриває загадку різких змін курсу флоріна: «Si floreni in taxa medie sexagene essent... tunc... dictos florenos in taxa trium fertonum adimplere debebit»[145] — «Якщо флоріни в ціні по пів-копи йдуть ... то ... названі

[139] AGZ, t. 15, s. 338.
[140] Ibid., s. 388.
[141] РИБ, т. 27, стп. 182.
[142] Księga skarbowa Janusza II.., N 820, 821, s. 74; N 841, 843, s. 77; N 995, s. 92; N 1028, 1030—1033, s. 95; N 1070, s. 98; N 1186, s. 109 etc.
[143] AGZ, t. 11, s. 445.
[144] Ibid., s. 467.
[145] Ibid., t. 16, s. 13.

флоріни у ціні по три фертони слід приймати». З цього тексту можна зробити висновок, що звичайно флоріни йшли тоді по 30 грошів, але в дрібних монетах їхня вартість була вищою, 36 грошів. Очевидно, в першому випадку курс флоріна встановлено у грошовій монеті, найімовірніше, у напівгрошах, оскільки в той час вже відчувалася нестача празьких грошів у обігу. Тепер стає зрозумілою низька вартість флоріна, засвідчена подільським актом 1494 р.,— 21 гріш: очевидно, за золоті монети заплатили особливо доброякісними монетами, а ними на кінець XV ст. могли бути лише празькі гроші.

Вище ми торкнулися питання про дрібні, погані і великі, доброї якості монети грошового обігу. Тепер безпосередньо переходимо до аналізу *якісного складу* монетної маси.

Крім вказівок на номінали, державну чи національну приналежність монети (напівгроші руські, гроші празькі тощо), актові джерела XV ст. з усієї досліджуваної нами території України містять свідчення про якість монет, що перебували в обігу (монети добрі, погані та ін.), а також повідомляють сумарні характеристики монетних мас: гроші, що знаходяться в обігу, загальновживані монети тощо. Таку різноманітність епітетів щодо платіжних засобів ринку України слід пояснювати тим, що склад монет обігу був строкатим, суми виплачувалися, як правило, не якоюсь однією монетою — грошами, напівгрошами, денаріями, а кількома, причому питома вага кожної з груп монет була різною: в одному випадку основна частина складалася з грошів, у іншому — з денаріїв тощо. Приймалися до уваги й якість монет, вміст срібла у них і, звичайно, вага.

Під 1440 р. у львівських актах записано, що сума боргу дорівнювала 10 гривням «monethe bone» [146], тобто «доброї монети». Певно, йшлося про празькі гроші. Однак епітет «bona» рідко вживався для позначення доброї якості монет, замість нього на сторінках джерел частіше виступає визначення «capitalis». 1444 р. в записах львівських судів зафіксовано 100 гривень «capitalis pecunie» [147]. І далі у львівських актових джерелах зустрічаємо суми «pecunie capitalis»: під 1457 р.— 20 гри-

---

[146] AGZ, t. 14, s. 3.
[147] Ibid., s. 126.

вень [148], під 1465 р.— 200 кіп [149]. Та сама формула вживалася для позначення доброї якості монети і в сяницьких писемних пам'ятках. Наприклад, під 1461 р. у судових записках Сяника занотовано 100 гривень «capitalis pecunie» [150].

Синонімом таких визначень якості монети, як «bona moneta», «moneta capitalis», був термін «quiditas» *. Він вживався, коли протиставлялася якісна монета поганій, дрібній. Під 1465 р. у львівських актах записано 50 гривень монети «quiditatis... totidem dampni» [151] («доброякісної і стільки ж збиткової», у даному разі — поганої) і трохи далі — 100 гривень «quiditatis» і 300 гривень «vadii» [152].

Не ясним щодо XV ст. є термін «moneta usualis» («загальновживана монета»). Як ми зазначали при дослідженні грошового обігу Галичини на межі XIV і XV ст., він вживався у другій половині XIV ст. для визначення доброякісних монет, зокрема руських напівгрошів, і на початку XV ст. на якийсь час зникає із львівських письмових джерел — разом із зникненням його нумізматичної реалії, руського напівгроша [153]. Наші спостереження над актовим матеріалом протягом майже всього XV ст. загалом підтверджують цю думку. Термін «moneta usualis» зустрічається в писемних пам'ятках рідко і без необхідних для його розуміння уточнень. Характерним щодо цього є запис сяницького акта 1440 р. із згадкою 100 гривень «monete usualis» [154], без жодних пояснень.

Добрій чи доброякісній монеті ринку, якою були

---

[148] Ibid., t. 15, s. 2; див. також с. 16.

[149] Ibid., s. 37.

[150] Ibid., t. 15, s. 461. Польська дослідниця С. Кубяк висловила думку, що термін «pecunia capitalis» слід тлумачити як «основна сума», тобто без процентів. Згідно її припущення, цей термін уживався в боргових умовах (*Kubiak S.* Op. cit., s. 107). Можна погодитися з Кубяк у тому, що в ряді актових джерел могло мати місце й таке вживання згаданого терміна, проте основне значення його, на нашу думку, все ж таки інше: добра монета.

* Середньовічне «quiditas» стосовно монети означає її повноцінність.

[151] AGZ, t. 15, s. 41.

[152] Ibid., s. 50. Подібний запис див. і на 52. «Vadia moneta» вживається тут у значенні «обігова ходяча монета» — думаємо, від латинського дієслова «vadere» (йти).

[153] *Котляр М. Ф.* Галицька Русь.., с. 84.

[154] AGZ, t. 11, s. 165.

празькі гроші й напівгроші місцевого і польського карбувань хорошої проби срібла, у письмових джерелах XV ст. протистоїть монета погана і дрібна. Втім визначення «погана» зустрічається так само рідко, як і «добра». Під 1457 р. у львівському акті зазначено, що половина суми має бути виплачена в добрій монеті, «pecunia capitalis», інша — у поганій, «pecunia dampni» [155] (від латинського «damnum» — збиток, шкода, буквально перекладається як «монета збитку»). У львівських судових записах 1465 р. зафіксовано спочатку 200 кіп «capitalis pecunie» і 100 кіп «dampni», далі — 100 гривень «capitalis pecunie» і 50 гривень «dampni» [156]. Як бачимо, і в даному випадку «moneta capitalis» протиставляється «moneta dampni». Остання згадується у львівських актах і в порівнянні з «quiditas», повноцінною монетою.

У продовженні львівських судових записок 1465 р. названо 50 гривень «quiditatis» і «totidem (стільки ж.— *М. К.*) dampni», далі — 100 гривень «quiditatis» і 300 гривень «vadii», ходячої монети [157], звідки напрошується висновок, що в той час «moneta dampni» і «moneta vadia» були тотожними поняттями. Наявний матеріал письмових джерел не дозволяє висловити повну впевненість у такому припущенні, проте воно виглядає логічним, особливо, коли візьмемо до уваги, що на тогочасному ринку курсувало багато низькопробної монети. Дальші спостереження над іншими нумізматичними термінами писемних пам'яток, за допомогою яких позначали обігову й дрібну монету, ще більше переконують нас у правильності такої думки.

В українському актовому матеріалі XV ст., писаному латиною, найчастіше трапляється термін «дрібна монета» («pecunia minuta»), що був синонімом поняття «погана монета». Сторінки львівських судових записок 40-х рр. XV ст. рясніють від згадок про «pecunia» чи «moneta minuta» [158]. Те саме бачимо в сяницьких актах, починаючи з 30-х рр. XV ст.[159]

На матеріалі галицьких ділових документів ми переконалися, що дрібна монета, «pecunia minuta», в 30—

---

[155] Ibid., t. 15, s. 16.
[156] Ibid., s. 37, 39.
[157] Ibid., s. 41, 50.
[158] Ibid., t. 14, s. 8, 46, 48, 54, 68 etc.
[159] Ibid., t. 11, s. 151, 162—165, 169, 175, 176, 179 etc.

40-х рр. XV ст. утверджується в грошовому обігові України. Спочатку дрібними монетами виплачували невеликі суми в 10—20 гривень, але вже в 1441 р. у сяницьких актах записано спочатку 300 гривень, а потім навіть 2400 гривень «minute pecunie» [160].

Змінюється й співвідношення між дрібною і грошовою монетою, при виплаті змішаних сум. Якщо в 20 — першій половині 30-х рр. більшу частину суми платили доброю монетою, переважно напівгрошами, а меншу — дрібною, денаріями, то з кінця 30 — початку 40-х рр. становище стає іншим. Віднині більшу частину суми виплачують дрібною монетою, меншу — грошовою. Питома вага грошової монети в змішаних сумах швидко падає. Наприклад, під 1441 р. у сяницьких актах записана сума в 300 гривень «minute pecunie» і лише в 30 гривень «mediorum grossorum» [161].

У другій половині XV ст. дрібна монета настільки поширилася на галицькому ринку, що нею платили навіть у рахунок високопробних празьких грошів. У львівському документі 1476 р. записано: «8 grossi lati minuta pecunie» [162] — «8 широких грошів дрібної монети».

Для впевненості в тому, що дрібною монетою називали денарії й інколи тернарії, здається, досить запису з сяницької судової книги 1439 р., де названо 100 гривень «mediorum grossorum» (напівгрошів) і 20 гривень «minute pecunie» [163], звідки виходить, що між обома поняттями немає знаку рівності, інакше не варто було б відрізняти їх один від одного в тексті. Інших же монет, менших від гроша, крім денаріїв і тернаріїв (останніх небагато), галицький ринок не мав.

Низькопробні денарії і тернарії населення не бажало приймати в рахунок грошової монети за офіційним курсом. Розмір доплати на середину XV ст. досяг 100%! Про це свідчить сяницький документ 1441 р.: «Duo milia et quadrigente marce minute pecunie vel mille marce cum ducentis marcis mediorum grossorum» [164] — «2400 гривень дрібної монети або 1200 гривень напівгрошів». Отож, щоб урівноважити на ринку гривню напівгрошів, слід було заплатити дві гривні у дрібній монеті: курс

[160] Ibid., s. 175, 179.
[161] Ibid., t. 11, s. 175.
[162] Ibid., t. 15, s. 185.
[163] Ibid., t. 11, s. 151.
[164] Ibid., s. 179.

останньої був нижчим від офіційного рівно удвічі. Такий самий курс дрібної монети щодо грошової зафіксовано в іншому галицькому акті того ж 1441 р.[165]

Вище зазначалося, що в 30—40-х рр. XV ст. дрібна монета («pecunia minuta») утверджується на галицькому ринку, витісняючи з нього доброякісну монету. Тому монетні скарби згаданого періоду, в яких переважає доброякісна монета, не повністю відбивають дійсний стан ринку. Саме в 40-х рр. XV ст. у галицькому актовому матеріалі поширюється термін «звичайна монета» («pecunia communis»), що немовби визнавав дійсний стан речей і позначав загальну масу монети з перевагою у ній дрібної.

Формула «pecunia communis» часто трапляється в сяницьких судових записках як 30-х [166], так і 40-х [167] рр. Із документа 1439 р., де знаходимо запис про 100 гривень «mediorum grossorum», 200 гривень «communis pecunie» і 200 гривень «minute pecunie» [168], видно, що «звичайна монета» не була ні напівгрошами, ні дрібною монетою. Чим же тоді? Адже на ринку не було інших груп монет. Думаємо, що сумішшю обох видів монет *.

На те, що в цій суміші переважали денарії разом з тернаріями, вказують львівські актові книги 40-х рр. XV ст., де інколи термін «pecunia communis» вживався замість «pecunia minuta». Наприклад, у записі 1442 р. названа сума в 100 гривень «mediorum grossorum» і 60 гривень «communis pecunie» [169], причому з контексту видно, що в останньому випадку йшлося про низькопробні, отже, про дрібні монети.

Паралельно й рівнозначно з терміном «pecunia communis» в галицьких джерелах XV ст. вживався інший аналогічний термін «pecunia currens», тобто «монета обігова» або «монета, що знаходиться в обігу». У сяницькому документі 1438 р. зафіксовано 200 гривень «monete communis currentis et pagamenti Polonicali-

---

[165] AGZ, t. 11, s. 179.
[166] Ibid., s. 70, 92, 94, 95, 97, 103—106 etc.
[167] Ibid., s. 317, 339 etc.
[168] Ibid., s. 150—151.
* Формулювання запису виключає припущення, нібито в документі згадані празькі гроші: тоді вони були вже рідкістю і їхнє використання обов'язково обумовлювалось.
[169] AGZ, t. 14, s. 64.

ит»[170] — «монети звичайної обігу й лічби польських». У сяницькому акті 1457 р. нам трапилась і формула «40 marce communes pecunie monete currentis»[171] — «40 гривень звичайних грошей обігової монети». З обох текстів неважко зробити висновок, що за «обігову монету» визнавалася «звичайна монета». Таким чином, обидва терміни зблизились.

Формула «moneta currens» з'явилась раніше від терміна «pecunia communis». У 1424 р. у Сянику було продане село за 300 гривень монети, що знаходиться в обігу («moneta currens»), польської лічби, рахуючи по 48 грошів на гривню[172]. В даному випадку йшлося, певно, про польські напівгроші. Те саме бачимо в сяницьких актах під 1425, 1427[173] і наступними роками. Однак у другій половині XV ст. термін «moneta currens» трапляється в актових джерелах рідко, його на той час вже з актової термінології витіснив інший термін — «moneta communis».

Вкажемо ще на випадок локального застосування терміна «moneta currens». Вище ми наводили факти застосування на Поділлі монет львівського виробництва, насамперед руських напівгрошів, що навіть визнавались «обіговою монетою» Подільської землі. 1410 р. подільський староста Станіслав пожалував своєму васалові Корачу місцевість Княжа Лука із записом на неї «20 кіп монети і лічби, що у Кам'янці має обіг» — «viginti sexagene monete et numeri in Camieniecz currentis»[174]. Думаємо, що в грамоті йдеться про «подольские полугрошки», тобто про галицькі монети.

Як було показано вище, монети львівського виробництва випали з обігу Поділля в 30-х рр. XV ст., проте до кінця сторіччя «монета подільського обігу» залишається синонімом «доброякісної монети». У подільському акті 1481 р. записано 20 гривень монети, «що курсує в землі Подільській» — «in terra Podoliensi currens»[175]. Наприкінці XV ст. цими монетами могли вважатися празькі гроші, які у невеликих кількостях, але ще поступали через торговельні артерії у грошовий обіг По-

[170] Ibid., t. 11, s. 136.
[171] Ibid., t. 15, s. 428.
[172] Ibid., t. 11, s. 12.
[173] Ibid., s. 21, 27.
[174] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, с. 5.
[175] Там же, с. 25.

ділля. Крім того, значна маса празьких грошів ще залишалась у місцевому обігу, куди потрапила в другій половині XIV — першій чверті XV ст.

Поряд з розглянутими вище поширеними термінами для визначення якості та номіналів маси монет, що перебували в обігу XV ст., в галицьких документах трапляються й інші, менш уживані формули. Наприклад, у сяницькому акті 1444 р. записано 250 гривень «monete Regalis» [176] — «королівської монети». Слід думати, що за цим пишним визначенням ховалися згадані вище польські напівгроші й денарії.

У сяницьких судових записках 1447 р. зафіксована сума в 3 гривні та один фертон «твердої монети» — «certe pecunie» [177]. Непоширеність цієї формули відбиває дійсний стан речей: адже не могло бути й мови про скільки-небудь масову тверду монету галицького ринку XV ст., на якому в 30-х рр. переважали низькопробні денарії і де курс монет коливався надзвичайно різко. Золоті ж монети майже ніколи не брали участі в повсякденному обігові.

У першій половині XV ст. в західноукраїнському грошовому обігу було немало фальшивих монет. Особливо багато згадок про них знаходимо в записках сяницьких судів 1425—1439 рр. Під 1425 р. там зазначена наявність фальшивих грошей на ринку, те саме — під 1437 р.[178] У сяницькому документі того ж 1437 р. сказано, що фальшиві монети привозили з Угорщини [179]. Але існувало й місцеве їх виробництво. 1438 р. у Сянику притягли до відповідальності міщанина Івана Чайка за те, що він карбував фальшиві гроші («quod pecuniam falsam cudisset») [180]. У 1439 р. на сяницькому торгу був спійманий на гарячому добродій, який намагався всучити фальшиві монети номіналом у напівгріш («falsi medii grossi» [181]).

Кількість прикладів з актових джерел із згадками про фальшиві гроші можна збільшити [182], проте і з на-

---

176 AGZ, t. 11, s. 231.
177 Ibid., s. 299.
178 Ibid., s. 17, 121.
179 Ibid., s. 134.
180 Ibid., s. 139.
181 Ibid., s. 155.
182 Ibid. Lwów, 1800, t. 9, s. 33 (1422 p.); t. 12, s. 34 (1438 p.) etc.

веденних видно, що підробки монет не були рідкістю на галицькому ринку, так само як це було в тогочасній Польщі. Наявність в обігу фальшивих грошей якнайкраще пасує кризовому станові ринку поневолених польськими і литовськими феодалами українських земель у XV ст.

Оскільки галицький ринок кінця XIV — початку XV ст. обслуговувався монетами двох різних систем, місцевої (руської) та польської, це відбилося на *системі лічби й лічильних одиницях.*

1424 р. в Коломиї литовський князь Свидригайло продав село за «50 коп русской лічбы краковской монеты» [183]. Це означає, що польська монета була відлічена на місцевий лад, на копи. При дослідженні грошового обігу Галичини початку XV ст. ми дійшли висновку, що, наперекір процесові ліквідації автономії місцевої монетної системи й грошового обігу та поступового підкорення галицького ринку польською монетою, місцева лічильна одиниця, копа, навіть витіснила на якийсь час із вжитку польську — гривню [184]. Та цей висновок дійсний для Галичини лише першої чверті XV ст.

Синонімом терміна «руська лічба» є формула «подільська лічба». Вище ми писали про «подольские полугрошки», раховані «по той личбе, как у Подольи (Подольской земле) идеть», і згадувані в подільських актах першого тридцятиріччя XV ст. Природно, що «подольские полугрошки», тобто галицькі напівгроші, повинні були рахувати на копи, так само як лічили ці монети на їхній батьківщині, у Галичині.

Вже в актах першої чверті XV ст. у галицьких документах з'являються записи про випадки польської грошової лічби (сяницькі судові записки 1424 р. зафіксували 110 гривень «монеты Краковской счета польского» [185]), а на початок 40-х рр. вона витісняє місцеву з обігу. Типовим є запис 1444 р. із львівських актів із згадкою 40 гривень «monete Polonicalis» [186]. Це зрозуміло, коли ми візьмемо до уваги, що на тогочасному ринку Галичини остаточно утвердилася польська монета, яка й крилася за загальним терміном «moneta currens». У галицькому документі 1427 р. це засвідчено, хоча і не

[183] Українські грамоти, т. 1, № 55, с. 102.
[184] *Котляр М. Ф.* Галицька Русь.., с. 82.
[185] AGZ, t. 11, s. 14.
[186] Ibid., t. 14, s. 142.

прямо: 23 гривні «currentis monete et numeri Polonicalis»[187] — «обігової монети і польської лічби», звідки випливає, що по-польському повинні були рахувати польську ж монету.

На середину XV ст. польська система лічби майже повністю замінила на ринку місцеву, руську, тому не було потреби спеціально обумовлювати в документах спосіб рахунку грошей. Лише як відгомін минулого зустрічаються в галицьких джерелах другої половини XV ст. згадки про польську лічбу. Наприклад, у сяницькому документі 1456 р. занотовано 200 гривень «Polonicalis numeri»[188].

Основними лічильними одиницями на Україні першої половини XV ст. були копа («sexagena» латиною) і гривня («marca»). З середини XV ст. гривню витискує на другий план з рахунку польських монет нова лічильна одиниця, флорін, копа ж зберігається у вжитку до кінця сторіччя, головним чином для лічби празьких грошів.

Спочатку на копи рахували місцеву монету, галицькі напівгроші. Це знайшло відображення в не раз цитованих вище обох львівських магістратських книгах 1404—1426 рр., а також в інших документах, переважно з Галичини. Так, у Львові 1400 р. село й дворище продали «за 30 коп рускых безо дву копу и за кунь»[189] (куницю.— *М. К.*).

Зрозуміло, що разом із зникненням з обігу галицьких напівгрошів припинилася й лічба на «руські копи». Ця лічильна одиниця фігурує в наступні роки в актах не лише Галичини, а й інших українських земель без уточнення, так би мовити, у чистому вигляді, прикладом чого може бути запис Київської магістратської книги 1459 р. із згадкою суми в «сто коп»[190]. Можна думати, що в даному випадку на копи відлічили широкі, або празькі, гроші, так само як і в згадуваних вище грамотах литовських великих князів останніх двадцяти років XV ст., якими вони віддавали в оренду мита різних українських міст[191].

---

[187] Ibid., t. 11, s. 27.
[188] Ibid., s. 411.
[189] Українські грамоти, т. 1, № 33, с. 61.
[190] Архив ЮЗР. Киев, 1907, ч. 8, т. 4, с. 18.
[191] РИБ, т. 27, стб. 215, 216, 220, 221, 224, 226, 243 та ін.

Від 90-х рр. XV ст. збереглося кілька грамот литовських феодалів щодо українських міст із згадками просто «грошів», лічених на копи. 1494 р. литовський великий князь Олександр зобов'язав київських міщан «с корчми давати им по полтрети копи грошей, а писчого грош» [192]. У тому самому році на Брацлавщині маєток відібрали за борг «в п'ятдесят коп грошей» [193]. У цитованих актах ішлося, скоріше всього, про празькі гроші, тому що і на Київщині, і на Поділлі іншої грошової монети в обігу не було, що відомо із складу відповідних монетних скарбів [194].

На закінчення сюжету з копами зазначимо, що часом крім латинського терміна «sexagena» в західноукраїнських актах її позначали німецьким «schok». Наприклад, 1405 р. львівський магістрат визнав себе винним городянину Петеру Стехірові «XIII schok minus 1 fertone» [195].

Гривня виступає в джерелах як з вказівкою, які саме монети на неї лічать, так і без такого уточнення. Для першого випадку характерним є приклад із львівського акта 1444 р. із згадкою 40 гривень «monete Polonicalis» [196]. В українських джерелах польську монету, як уже зазначалося, називали ще й краківською. У сяницькому акті 1424 р. записано 110 гривень краківської монети польської лічби [197].

Часто в документах замість виразу «гривня польської монети» («marca monete Polonicalis») вживали коротшу формулу з тотожним змістом: «польська гривня» («marca Polonicalis»), що ми бачимо, наприклад, у львівській магістратській книзі початку XV ст.[198]

Коли польська монета повністю замінила в обігу місцеву і серйозно потіснила празькі гроші, відпала необхідність зазначати в актах, які саме монети лічили на гривні (адже празькі гроші рахували на копи). З середини XV ст. в українських письмових джерелах систематично виступають гривні без будь-яких уточнень; ін-

---

[192] АЗР, т. 1, с. 145.
[193] РИБ, т. 27, стб. 151.
[194] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., розділ 3.
[195] Księga... 1404—1414, s. 21.
[196] AGZ, t. 14, s. 142.
[197] Ibid., t. 11, s. 14.
[198] Księga... 1404—1414, s. 5, 10, 27, 53, 68, 101 etc.

коли вказується на загальновживаність монети, яку рахували на такі гривні, зразком чого може бути формула акта з Поділля 1485 р., де згадано 50 гривень «монети, що має обіг у королівстві» (польському.— *М. К.*): «in regno... currens» [199].

Досить часто в галицьких писемних пам'ятках правлять самостійними лічильними одиницями фракції гривні, фертони («ferto») і скойці («scotus»). У львівській рахунковій книзі початку XV ст. лічба неодноразово ведеться на фертони, при цьому навіть великі суми визначаються у фертонах, що робить їх самостійними рахунковими одиницями. Наприклад, під 1406 р. у згаданому джерелі записано 9 фертонів [200] — замість 2 гривень та 1 фертона (адже фертон є 1/4 частиною гривні), і це непоодинокий випадок. У тому самому році у цій книзі зафіксовані суми в 7, 10 і знову 7 фертонів [201], у 1407 — 9 фертонів без 8 грошів [202], а в 1408 р.— 5 фертонів [203], тобто всі перелічені суми є більшими від гривні. Таку картину ми бачимо й у сяницьких актах 30—40-х рр. XV ст.[204]

Дивна, на перший погляд, перевага, яку часом віддавали при лічбі грошей фертонам перед гривнями львівські бухгалтери початку XV ст., пояснюється, як нам здається, тим, що на фертони рахували невеликі суми грошей: останні складалися, наприклад, при збиранні дрібних податків чи в разі скромних витрат міста (купівля сіна, вівса, пива тощо). У таких випадках, певно, зручніше було користуватися не цілими гривнями, завеликими для обліку малих сум, а їхніми фракціями.

Навпроти, незрозумілим є використання для монетного рахунку іншої фракції гривні, скойця (2 гроші). При встановленні курсу флоріна ми наводили приклади з галицьких актів, де цей курс часто визначався у скойцях. Крім того, в окремих випадках суми в скойцях зафіксовані в галицьких письмових джерелах і без зв'язку з курсом флоріна. Наприклад, у сяницьких судових

---

199 Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, с. 26.
200 Księga... 1404—1414, s. 23.
201 Ibid., s. 26, 27.
202 Ibid., s. 60.
203 Ibid., s. 67.
204 AGZ, t. 11, s. 73, 200 etc.

книгах 1434 р. спочатку записано 7 гривень без 8 скойців, а потім навіть просто 17 скойців [205].

На перший погляд, грошовий обіг і лічба монет на Україні XV ст. виглядають нецікавими і статичними навіть з точки зору декого з дослідників-нумізматів. Справді, на ринку користувались монетами обмеженої кількості номіналів: із срібних — гроші, напівгроші та денарії (останні — зовсім низькопробні); із золотих — дукати або флоріни. Проте, здавалось би, спокійний грошовий ринок XV ст. містить у собі чимало цікавого для історика економіки. Звернемо увагу на такий аспект грошового ринку: у надрах грошового обігу XV ст. зародилась і остаточно сформувалась система лічби, яка потім надовго утрималась не лише у Польщі, а й на більшій частині України мало не до XX ст. Ми маємо на увазі *лічбу на флоріни* чи золоті (або, як вимовляється по-польському, на злоті).

Механізм виникнення лічильної одиниці з назвою золотий у загальних рисах зрозумілий, хронологія ж цього явища неясна. М. Гумовський у своєму класичному курсі польської нумізматики пише, що золоті монети, флоріни чи дукати, які оцінювались на початку XIV ст. у 14 празьких грошів, за короля Олександра (1501—1506) досягли вартості 30 грошів і відтоді золотим почали називати суму в 30 грошів. Дукати ж і флоріни, курс яких щодо срібних монет і далі нестримно підвищувався, з того часу стали іменувати червоними золотими [206]. З цим поясненням згодний і автор сучасного дослідження про польські монети епохи середньовіччя Р. Керсновський, проте він інакше датує час виникнення лічильної одиниці, вважаючи, що курс дуката у срібних монетах досяг 30 грошів «вже перед серединою XV ст.», після чого польський уряд марно намагався зробити цей курс сталим. Тоді ж срібні монети почали рахувати на золоті [207].

Поступово, протягом першої половини XVI ст., золотий витісняє іншу лічильну одиницю, гривню. Кожний дослідник, що працював з українськими письмовими джерелами XVI—XVIII ст., добре знає, що лічба іно-

[205] AGZ, t. 11, s. 84, 90.
[206] *Gumowski M.* Op. cit., s. 48—49.
[207] *Kiersnowski R.* Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. Warszawa, 1964, s. 144—145.

земної монети, насамперед польської і литовської, у більшості випадків йшла на золоті. Інша лічильна одиниця XIV—XV ст.— копа — закріплюється у XVI і наступних сторіччях лише на загарбаній литовськими феодалами у другій половині XIV ст. території України, зокрема на Північному Лівобережжі.

Але мало кому з істориків середньовіччя відомо, що на західноукраїнських землях замість золотого тривалий час використовувалась еквівалентна йому лічильна одиниця — флорін. Наприклад, у великому за обсягом фонді документів Львівського Ставропігійського братства (XVI—XVIII ст.) грошова лічба велась, головним чином, на флоріни [208].

Золота монета цієї назви вперше була випущена у Флоренції у 1252 р., потім за даним зразком флоріни почали карбувати в інших європейських країнах, зокрема в Угорщині. За вартістю флорін дорівнював дукатові, золотій монеті венеціанського походження, що з'явилась у 1284 р., а потім поширилась у більшості країн Західної Європи. Дукат і флорін називали у Польщі та на більшій частині України червоним золотим. Але на західноукраїнських землях віддавали перевагу дійсній назві флоріна і у XV—XVII ст. називали так не лише золоту монету, а й лічильну одиницю.

Авторові цих рядків довелося наочно прослідкувати процес утворення лічильної одиниці під назвою флорін на матеріалі книг гродських і земських судів Галицької землі XV — початку XVI ст.

Із кількох тисяч судових справ, переглянутих нами, постає досить цілісна картина грошового обігу західноукраїнських земель згаданого часу. Зокрема, даний фонд джерел відкриває можливість з'ясувати справу з флорінами. Докладні записки галицьких судів, насамперед сяницьких, дають змогу встановити курс золотого флоріна на різні роки XV і початку XVI ст., на чому ми конкретно спинились вище. Справа ця не така вже й проста, навіть коли у джерелі є прямі вказівки на вартість монети. Не всі золоті монети однаково цінувались на ринку, бували гірші й кращі. Крім того, у процесі вжитку монети витирались, а то й свідомо псувались, обрізувались ножицями наприклад. Додамо, що на феодальному ринкові з його неминучою стихією просто не

[208] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, 12.

могло існувати сталих грошових курсів протягом більш-менш тривалих проміжків часу. Все це доводилося враховувати, визначаючи вартість золотого флоріна на галицькому грошовому ринку XV ст., тим більше що якраз на цей час припадає виникнення нової лічильної одиниці тієї самої назви.

Як вказувалося, найвищий курс золотого флоріна у XV ст. припадає на 1459—1466 рр., далі він знижується. Так, записи сяницьких судів від 1464 р. дають можливість вирахувати три різних курси флоріна, що існували одночасно: 36, 34 і 30 грошів [209]. У 1466 р. флорін ще коштував 36 грошів [210], проте у 1471, 1473, 1474 рр. його курс був на рівні 32 грошів [211]. На 1501 р. цей курс зберігався [212], хоча паралельно з ним існував й інший — 30 грошів [213] (запам'ятаймо це).

Зниження вартості золотого флоріна протягом другої половини XV ст. досі не знаходило у науці задовільного пояснення — за усіма законами економіки курс золотих монет у той час повинен був підвищуватись, адже якість срібних монет невпинно погіршувалась, і вони падали у ціні. Прекрасний знавець грошового обігу Польщі і Литви XV ст. Ф. Пекосінський, вміщуючи складений ним «Цінник угорського флоріна» XIV — початку XVI ст., відзначив у ньому згадане падіння курсу золотих монет, не давши йому будь-якого пояснення [214]. Із цього цінника виходить, що з 1452 до 1504 р. курс золотого флоріна у Польщі впав від 34 до 30 грошів.

Ключ до розв'язання цієї загадки, як нам здається, криється в особливостях монетної системи Польщі XV ст., у тому числі й загарбаних польськими феодалами українських земель. Серед монет галицького ринку ми зустрічаємо «широкі» гроші («grossi lati»), напівгроші, або «середні» гроші («grossi medii») та дрібні монети — денарії («minuta pecunia»). Останні називали у судових книгах ще й коротко «medientes», тобто «посередні» (монети). Майже всі з перелічених монет були польського виробництва і протягом XV ст. їх якість погіршува-

---

209 AGZ, t. 16, s. 13.
210 Ibid., s. 39.
211 Ibid., s. 86, 101, 109.
212 Ibid., s. 425.
213 Ibid., s. 339, 427.
214 *Piekosiński F.* Op. cit., s. 234—235.

лася, особливо у його другій половині. Лише широкі, або празькі, гроші були незмінно високопробними і не тільки не знижувались, а й підвищувались у ціні. Адже після смерті чеського короля Вацлава IV (1419 р.) випуск цієї авторитетної у Східній Європі монети на деякий час припинився у зв'язку з Гуситськими війнами, а коли відновився, нові празькі гроші вже не мали авторитету старих і практично не надходили на Україну, та й у Польщі вони стали нечастими.

Позбавлена притоку нових монет, маса празьких грошів галицького ринку протягом усієї другої половини XV ст. не тільки не збільшувалась, а зменшувалась через випадання їх у скарби та стирання монет у процесі вжитку. Тому-то курс празьких грошів поступово підвищувався не лише щодо срібних, а певною мірою, й щодо золотих монет; приплив останніх у другій половині XV ст. у Галицьку землю значно зріс, про що свідчать записи досліджених нами судових книг. Ф. Пекосінський зазначає, що у 1433 р. у Польщі золотий флорін дорівнював 27 празьким грошам [215]. Тому ми думаємо, що у книгах галицьких судів після 1466 р. курс флоріна встановлювався, як правило, у празьких грошах, і насправді вартість флоріна щодо інших монет галицького ринку не тільки не падала, а зростала. Інакше кажучи, майже одночасно підвищувалась вартість і золотого флоріна, і празького гроша щодо польських монет (виготовлених із гіршого у порівнянні з празькими грошами срібла). Для доведення сказаного звернемось до запису сяницьких судових книг за 1489 р. Там занотована сума у 210 флорінів, у рахунок яких було виплачено 50 угорських флорінів «in auro» («у золоті») та 160 «florenos latis grossis Prahensibus» [216], тобто флорінів у широких грошах празьких.

У 1439 р. золотий флорін коштував 30 грошів [217] (празьких, як нам здається). Саме з цього часу у галицьких землях починає вживатись лічильна одиниця флорін, яка об'єднувала у собі 30 грошів. Вона існувала поряд з реальною — золотою монетою тієї самої назви. Дійсно, під 1464 р. у джерелі зафіксовано аж три різних ціни флоріна: 36, 34 і 30 грошів (про що йшлося вище).

[215] *Piekosiński F.* Op. cit., s. 241.
[216] AGZ, t. 16, s. 220.
[217] Ibid., t. 11, s. 151.

Перші дві відбивають коливання курсу золотого флоріна, третя, як здається авторові,— лічильна одиниця. Із записів судових книг кінця XV — початку XVI ст. чітко видно різницю поміж цими флорінами: золотою монетою і лічильною одиницею.

Під 1496 р. у справах сяницьких судів зазначена сума у 120 флорінів, у рахунок яких дано 60 угорських (тобто золотих) флорінів і 60 флорінів «pecunie communis, in quelibet florenum triginta grossos computando» [218] — «загальновживаної монети, лічачи у кожний флорін по тридцять грошів». У записах львівських судів за 1497 р. ми зустрічаємо суму у 110 флорінів «in pecunia mediorum grossorum, quemlibet florenum per mediam sexagenam computando» [219] — «у монеті напівгрошах, лічачи у кожний флорін по половині копи», тобто по 30 грошів. У сяницьких судових записах початку XVI ст. досить часті згадки про флоріни, в які лічать по 30 грошів, а із документу 1505 р. видно різницю у вартості між золотим флоріном і флоріном — лічильною одиницею. У джерелі вказано суму, що складалась із 600 флорінів «per mediam sexagenam computando» — «лічачи по півкопи», тобто по 30 грошів, і 100 флорінів «per decemseptem scotos» [220] — «по 17 скойців», тобто по 34 гроші. Зрозуміло, що у другому випадку йшлося про золоті флоріни.

Система грошової лічби західноукраїнського ринку XV ст. лише на перший погляд виглядає простою. Насправді у ній були немалі складності. Незважаючи на те що на ринку, починаючи з середини XV ст., переважають напівгроші і дрібні денарії, лічба ведеться у грошах (часто навіть празьких), до яких прирівнюється монета менших номіналів. Оскільки це було буденним явищем, монети менших номіналів, як правило, не називалися, лише в окремих випадках вживалась обтічна формула: «загальновживані гроші» — «grossi usuali», «pecunia communis». Та навіть із не досить конкретних записів галицьких судів XV — початку XVI ст. можна зрозуміти, що як лічильна одиниця для рахунку дрібних грошей протягом даного періоду все частіше застосовувався флорін.

[218] Ibid., t. 16, s. 268.
[219] Ibid., t. 15, s. 336.
[220] Ibid., t. 16, s. 357.

Так, якщо в XV ст. на флоріни лічили гроші, напівгроші та «загальновживані монети» (цей термін об'єднував, певно, не лише гроші й напівгроші, а й денарії), то з початком XVI ст. з'являються флоріни «in medientibus», у «посередніх», на практиці — виключно у дрібних монетах — денаріях (вони були найгіршої якості серед монет галицького ринку). Під 1501 р. у сяницьких судових книгах записано суму у 200 угорських флорінів, що йшли по ціні 32 гроші (певно, празьких), і 200 флорінів «in medientibus»[221]. Те саме бачимо у цьому джерелі під 1502—1508 та іншими роками[222].

Таким чином, як одиниця рахунку грошей, флорін виник десь наприкінці 30 — на початку 40-х рр., але остаточно утвердився під кінець XV ст. Досліджений актовий матеріал дозволив показати еволюцію флоріна як лічильної одиниці і визначити сфери його застосування.

В останній чверті XV ст. у грошовій лічбі на українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського, починає застосовуватись суто *литовська лічильна одиниця — рубль.* З документа, складеного в Києво-Печерському монастирі 1480 р., видно, що на рублі лічили литовську монету[223]. У більшості випадків писемні пам'ятки не називають державної приналежності монети, рахованої на рублі: у цьому не було необхідності, оскільки дана лічильна одиниця в той час застосовувалася в абсолютній більшості випадків для рахунку литовських монет, саме денаріїв, адже литовська грошова монета з'явилася лише на початку XVI ст.

Правда, в актах кінця XV ст. гріш часом виступає і як фракція рубля, та лише лічильний гріш. Саме так слід розуміти записи, подібні наведеному нижче. 1486 р. приписані до Онуфріївського монастиря на Волині селяни платили повинності у такий спосіб: «Рубль без чотырох грошей... полтына грошей без дву»[224]. А у волинському акті 1495 р. «вина» (штраф за порушення умов угоди.— *М. К.*) складала «двести рублев грошей»[225]. Не виключено, що в останньому випадку йшлося про празькі гроші.

[221] Ibid., s. 425.
[222] Ibid., t. 16, s. 427—434.
[223] АЗР, т. 1, с. 92.
[224] Акты Литовской метрики, т. 1, вып. 1, с. 14.
[225] Там же, с. 70.

Взагалі розміри «вин» часто встановлювалися в рублях, і це була данина традиції; втім останні активно жили у повсякденному грошовому рахунку, прикладом чого може бути один з численних аналогічних записів так званої Литовської метрики 1494 р.: «Заньку Жабе (дали) 3 рубли грошей з выны у Ейшишках»[226]. Як бачимо, рублі з «вини» повернулися до обігу.

Спеціально робились застереження у випадках, коли на рублі лічили не литовську, а іншу монету. Згідно з нашими спостереженнями, цією іншою монетою могли бути лише празькі гроші. У 1497 р. великий князь литовський Олександр дозволив полоцьким дворянам користуватися бобровими гонами з умовою плати «по двесте рублев грошей широких, рубль по сту грошей в год»[227].

При розгляді грошового обігу Галичини першої чверті XV ст. ми зазначали, що в тогочасних львівських магістратських книгах зустрічаються записи про випадки змішаного грошового розрахунку: одна частина суми встановлювалася у копах, інша — у гривнях та її фракціях — фертонах[228]. Це спостереження дійсне для українського грошового обігу всього XV ст. Численні випадки *змішаної монетної лічби* в актових джерелах ми поділили на три групи. I — частини суми вказуються в різних лічильних одиницях (одна — у копах, інша — у гривнях тощо). Під 1405 р. у львівських магістратських книгах зафіксована сума в 64 копи без $1/2$ польської гривні, а під 1406 р. — в одну копу з фертоном[229]. Під 1408, 1412 і 1417 рр. ми зустріли в згаданому джерелі суми, що також складалися з кіп і фракцій гривні — фертонів[230]. Застосування фертонів одночасно з копами було викликане, певно, тим, що копа, через відсутність поділу на складові частини, була не досить зручною для лічби грошей, коли йшлося про невеликі суми. Тому як її фракція використовувався фертон, що фактично становив $1/5$ копи (12 грошів).

В актах трапляються випадки, коли одна частина суми вказується в копах чи гривнях, а інша — у флорі-

---

226 РИБ, т. 27, стп. 208.
227 АЗР, т. 1, с. 171.
228 *Котляр М. Ф.* Галицька Русь., с. 82.
229 Księga... 1404—1414, s. 9, 26.
230 Ibid., s. 63, 116; Księga... 1414—1426, s. 35.

нах. Зрозуміло, що відзначене явище виникає лише тоді, коли флорін остаточно склався як одиниця рахунку грошей, тобто з середини XV ст. Наприклад, в одному з галицьких фінансових документів 1462 р. занотована сума боргу в 30 лічильних флорінів із 50 гривнями[231].

Випадки змішаної лічби на копи і гривні характерні, головним чином, для першої чверті XV ст., коли на західноукраїнському ринку конкурували між собою різні монети: місцеві, галицькі напівгроші, чеські, широкі гроші й польські напівгроші, бо кожній із них була притаманна власна система лічби. Із зникненням із західноукраїнського обігу місцевих монет і зменшенням у ньому маси широких грошів відпала необхідність лічби на копи. Гривня ж поступово витіснювалася з польської монетної лічби флоріном, новою одиницею рахунку грошей. Натомість з часом частішають випадки змішаної лічби II групи, коли суми визначаються в різнорідних монетах (частина у грошах, інша — у напівгрошах тощо). Це відбивало дійсний стан ринку, на якому курсували і золоті і срібні високопробні та низькопробні монети. У львівських судових актах 1440 р. записана сума, що складалася з 10 кіп з 15 грошами у широких грошах і 12,5 кіп у дрібній монеті («in pecunia minuta»), але остання мала бути виплачена у добрій польській монеті («in moneta bona Polonicalis»)[232].

Найчастіше змішані суми визначалися у празьких грошах і польських напівгрошах, що відповідало дійсному станові речей на західноукраїнському ринку, де протягом більшої частини XV ст. курсували монети лише цих двох типів. У львівському документі 1442 р. записано, що борг становив 40 гривень «monete Polonicalis» і 9 гривень «monete Pragensis latorum grossorum»[233].

Поширення золотої монети в галицькому обігові відбилось і на змішаній грошовій лічбі. Реальні флоріни стають складовою частиною сум, виплачуваних у різнорідних монетах. Під 1438 р. у сяницьких судових записках занотована сума в «20 floreni in auro» і 20 гривень грошей[234] (не грошів, а монети взагалі! — *М. К.*). У галицькому акті 1452 р. відбита сума, що складалась

[231] AGZ, t. 11, s. 480.
[232] Ibid., t. 14, s. 8.
[233] Ibid., s. 142. Подібний запис на с. 22.
[234] Ibid., t. 11, s. 145.

із флорінів, празьких грошів і дрібних монет: «5 floreni et sexagena latorum grossorum et II marce minutte (sic! — *М. К.*) pecunie»[235].

Вже у львівських магістратських книгах першої чверті XV ст. нам не раз траплялися випадки змішаної лічби III групи, при якій одні монети виплачувалися в рахунок інших (денарії замість грошів тощо), що випливало з невпорядкованого стану грошового ринку Польського королівства взагалі з його різкими коливаннями грошових курсів. У обстановці безперервного падіння вартості польських монет празькі гроші все більше перетворюються на еквівалент вартості, лічильну одиницю, на яку можна спертися при різноманітних торговельних угодах. У львівських магістратських книгах 1404—1426 рр. часто зустрічаються записи типу: сплачено ... кіп (гривень) широких грошів, у рахунок яких дано польські напівгроші. Те саме бачимо і в інших українських джерелах XV ст., і не лише у західноукраїнських.

1431 р. на Поділлі було виплачено 1100 гривень польської лічби і монети богемської, тобто широких грошів празьких («mille centum marcarum numeri polonicalis et monetae Boemicalis, videlicet latorum grossorum Pragensium»[236]). Це означає, що в рахунок празьких грошів дали польську монету, найімовірніше, напівгроші, отже, не обійшлося без «additio» (доплати) для зрівняння цих різної якості монет.

Під 1476 р. у львівських судових актах зафіксована сума «in 8 grossos latos minute pecunie»[237] — «у 8 широких грошів дрібної монети», звідки випливає, що у даному випадку празькі гроші зіграли роль лічильної одиниці для рахунку денаріїв. 1495 р. київський ключник Сенько Полозович придбав селище Бугаїв «за двесте коп широких грошей Ческое монеты, а Полское личбы»[238] — вказівка на польську лічбу свідчить, що й тут празькі гроші були не реальною монетою, а еквівалентом вартості.

На закінчення цього розділу визначимо *динамічні явища* українського грошового обігу XIV—XV ст., зробимо спробу розкрити його у розвитку.

---

[235] Ibid., s. 383.
[236] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, с. 330.
[237] AGZ, t. 15, s. 185.
[238] РИБ, т. 27, стп. 569.

Вже наприкінці XIV — у перших двох десятиріччях XV ст. з українського грошового обігу зникає місцева монета, на Україну починають надходити великі маси польської монети, яка помітно потіснила празькі гроші. Втім останні до кінця сторіччя зберігають роль авторитетного платіжного засобу. Письмові джерела першого двадцятиріччя XV ст. частіше називають «обігову монету» — «moneta currens», ніж конкретні монети ринку (празькі гроші, польські або місцеві напівгроші тощо). Грошова лічба ведеться в той час переважно на копи.

В актовому матеріалі 30-х рр. часто фігурує «communis pecunia» — «звичайна монета», яка була простою сумішшю денарієвої і грошової монет. У кінці цього десятиріччя у джерелах з'являється термін «pecunia minuta» — «дрібна монета» (тобто денарії з домішкою тернаріїв). В обігу збільшується кількість фальшивих грошей. Характерною рисою українського монетного ринку 30-х рр. XV ст. була поява на ньому монетного золота — флорінів. У грошовій лічбі гривні починають переважати над копами, трапляються випадки змішаної лічби. В актах досить часто виступають широкі гроші, які в ряді випадків були вже не реальними монетами, а одиницями лічби польських монет.

На початку 40-х рр. «minuta pecunia» утверджується на ринку, поруч з нею виступає і «moneta communis». Протягом цих років поступово змінюється співвідношення в обігу між доброю і поганою монетами: на початку десятиріччя більшу частину суми платили звичайно грошами і напівгрошами, меншу — денаріями, тоді як у кінці переважно денаріями; отже, дрібна, низькопробна монета витіснила з обігу кращу, грошову монету. Як релікт минулого в обігу Галичини залишалася невелика кількість монет місцевого виробництва. На ринку 40-х рр. XV ст. невпинно збільшується роль монетного золота.

У грошовій лічбі західноукраїнських земель 40-х рр. гривні остаточно перемагають копи. Виняток один час становив Львів, у письмових джерелах якого 1440—1442 рр. копи виступають частіше від гривень, що слід вважати пережитковим явищем. Втім у 1443—1444 рр. співвідношення між копами й гривнями на львівському ринку починає змінюватись, і на кінець 40-х рр. гривні утверджуються і в грошовому рахунку Львова. На межі

30-х і 40-х рр. на західноукраїнський ринок виходить нова лічильна одиниця — флорін.

У грошовому обігу 50-х рр. XV ст. домінувала дрібна денарієва монета, яку західноукраїнські актові джерела називають «minuta» і «communis». Празькі гроші і польські напівгроші згадуються в документах рідше, ніж у 40-х рр. Зате збільшується маса золотих флорінів на ринку. В обігу залишається незначна кількість доброї монети («pecunia capitalis»), під якою слід розуміти грошову монету. У монетній лічбі гривні майже повністю витиснули копи.

У 60-х рр. XV ст. якісний склад монет грошового обігу помітно не змінився порівняно з 50-ми рр., хіба що празькі гроші все частіше правлять за еквівалент вартості польських напівгрошів і навіть денарієвої монети. Віднині і до кінця XV ст. набір номіналів, питома вага в обігу кожного з них залишаються майже незмінними, за винятком золотих монет, збільшення маси яких на ринку тривало. Зміни відбувалися зате в грошовій лічбі. Гривні остаточно перемогли копи, але з 60-х рр. поруч з ними все частіше виступають рахункові флоріни або золоті.

У 70-х рр. XV ст. флорін (золотий) починає витискувати з монетного рахунку гривню: на кінець періоду помітно зменшуються випадки лічби монет на гривні. Цю тенденцію ми бачимо і у 80—90-х рр., коли флорін майже повністю заступає гривню у рахунку грошей. І «pecunia minuta», і «moneta communis» віднині рахували тільки на флоріни.

Таким були основні закономірності монетного обігу й грошової лічби на українських землях XIV—XV ст.

Розділ другий

ІСТОРІЯ ОБІГУ Й ЛІЧБИ МОНЕТ НА УКРАЇНІ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ЕПОХИ ЗРІЛОГО ФЕОДАЛІЗМУ (XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Сучасна наука вважає, що більшу частину періоду зрілого феодалізму слід розглядати як час, коли феодальна формація йде по висхідній лінії, прогресує. Разом з тим на її завершальному етапі вимальовуються кризові явища, що знаменували перехід до останньої стадії цієї формації — пізнього феодалізму.

У XVI ст. на українських землях завершується процес закріпачення селянства і пов'язане з ним утвердження фільваркового (поміщицького) способу ведення сільського господарства. Феодали Польщі і Литви сильно обмежують у правах міське населення, а значна частина українських міст переходить до рук приватних власників, які нещадно експлуатують трудові низи.

У надрах феодального господарства, яке в своїй основі залишалось натуральним, розвиваються товарно-грошові відносини, що призводить до розширення економічних зв'язків. Протягом XVI ст. фільваркове господарство на Україні досягає свого найвищого рівня — і далі поступово, через низьку товарність, перетворюється (наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.) на гальмо господарського розвитку. Феодали прагнуть одержати додаткову продукцію, розширюючи свої володіння за рахунок общинних і неосвоєних земель, головне ж — посилюючи експлуатацію селян.

Незважаючи на несприятливі для розвитку політичного, економічного і культурного життя умови іноземного панування, протягом XVI — першої половини XVII ст. сільське господарство, ремесло і торгівля на українських

землях зробили дальший крок уперед. Певне піднесення економічного життя сприяло пожвавленню грошового господарства українських земель, яке оперує вже більш значними монетними масами незмірно різноманітніших номіналів, ніж ринок попереднього XV ст.

Період XVI — перша половина XVII ст. історії грошового обігу України досить чітко розділяється на два етапи: перший — до кінця XVI ст. і другий — з початку XVII ст. до 1648 р. За межу між ними правлять нові явища у фінансовому господарстві українських земель під владою польських і литовських феодалів. В результаті фіскальних заходів урядів Стефана Баторія (грошова ординація 1578 р.) і його наступника Сигізмунда III (1587—1632) не лише кардинально змінився асортимент монетних номіналів обігу Речі Посполитої, зокрема загарбаних нею українських земель, а й у кілька разів зросли масштаби монетного карбування, отже ринок країни як ніколи раніше поповнився грішми. Обидва процеси повністю далися взнаки на кінець XVI ст. Тому вважаємо за доцільне викладати матеріал розділу відповідно до визначених нами двох етапів.

Грошовий обіг України XVI ст.

Перш ніж перейти до грошового обігу на українських землях у XVI ст., зазначимо, що свідчення опублікованих письмових джерел потребують критичного ставлення до них. Річ у тому, що видавець міг на свій розсуд відредагувати текст, через неуважність чи недосвідченість замінити незнайомий йому нумізматичний термін більш знайомим. Так, у виданому 1863 р. листі молдавського господаря Львівському братству 1558 р. зазначена сума в «4 злот без орта» [1]. Це явна модернізація тогочасної польської монетної системи, тому що монети номіналом в орт були вперше випущені аж у 1608 р. (у Гданьську). Можна було б згадати ще про кілька помилок, припущених публікаторами джерел XVI ст.

Актовий матеріал дає можливість скласти чітке уявлення про основні *номінали* українського монетного обігу XVI ст. Наприклад, запис у Володимирській гродській книзі під 1573 р. розповідає, як пан Семашко, наїхавши на пана Малиновського, «взял скриньку черленую, в ко-

[1] АЮЗР, т. 1, с. 142.

торой, дей, было: п'ятсот золотих черлених венкгерських, талярей чотириста старих, позолотових талярей двісті і шістдесят, монети литовської коп триста»[2]. Подібний до цього набір грошових одиниць зустрічаємо і в іншому документі XVI ст. з Волині: «У скринці моїй ... близько полъшоста ста (550.— *М. К.*) коп грошей в золотих чирвоних, в талерах і в монеті грошовой»[3]. В актах з інших українських земель також виступають три названі групи номіналів: червоні золоті, таляри й гроші. Крім цих основних були й інші — напівгроші та денарії.

На українських землях XVI ст. поряд з литовськими й польськими монетами курсували й монети інших європейських країн. Наприклад, з грошами Польщі й Литви в обігу зустрічались гроші різних німецьких держав: Бранденбурга, Вестфалії, Ганновера та ін. Але у письмових джерелах зафіксовано лише дві національні групи грошів: литовські і польські, всі інші прирівнювались до них (празькі гроші — то інша річ, про них йтиметься далі). Адже на тогочасному ринку монети приймались не за національною приналежністю, а за вагою і вмістом срібла чи золота. Практика міжнародної торгівлі примушувала більшість європейських держав у XVI—XVII ст. карбувати монети основних номіналів, зокрема гроші приблизно однакової ваги і вартості, щоб їм вільно було долати державні кордони.

Винятком була Росія. Її монети — крихітні срібні копійки, денги й полушки, не мали аналогій в європейській монетній справі. Тому російські монети курсували майже виключно на території Росії; з свого боку, російський уряд не допускав в обіг країни монети іноземного карбування, за винятком золотих.

Проте в XVI ст. економічні зв'язки між Україною і Росією стають чим далі ширшими. В українських скарбах XVI ст. ми кілька разів зустрічались з російськими монетами. Про невипадковість їх свідчить і матеріал письмових джерел. Наприклад, під 1585 р. у Житомирській гродській книзі записано, що у скрині було «п'ятдесят коп грошей литовських, тринадцать рублей денег московських»[4]. Цей запис показовий, оскільки східна Волинь, разом із Чернігівщиною, в економічному плані

[2] Архив ЮЗР. Киев, 1909, ч. 8, т. 3, с. 244.
[3] Там же.
[4] Там же, с. 442.

була зв'язана з Росією дещо тісніше від інших українських земель. А Чернігово-Сіверська земля з 1503 по 1618 р. входила до складу Російської держави. Але російська монета ще не посіла помітного місця на українському ринку. І записи, подібні наведеному вище, зустрічалися нам досить рідко в актовому матеріалі XVI ст. Можна згадати ще складений на Глухівщині 1593 р. акт, в якому названо «денєг двадцать три алтина да две дєнги» [5].

На матеріалі знахідок монетних скарбів ми переконались, що основним номіналом обігу українських земель протягом усього XVI ст. був гріш. З цим повністю узгоджуються дані актових пам'яток. У письмових джерелах найчастіше згадуються литовські гроші: «Позичил ... 40 і 10 коп грошей лічби і монети великого князьства Литовського» [6] (1575 р.). Існують й інші редакції цієї формули у писемних пам'ятках: «сорок коп грошей лічби і монети литовської», як записано у Луцькій замковій книзі під 1561 р.[7] Курс литовського гроша щодо дрібної платіжної одиниці — литовських денаріїв («пенязів») — у цей період був сталим. Запис у Кременецькій земській книзі розповідає про купівлю майна «за шістдесят коп грошей монети литовської лічби, по десяти пенезєй білих в грош» [8] і визначає тим самим цей курс на 1570 р. Подібним до названого був курс литовського гроша як на початку XVI ст.[9], так і в кінці його [10]. Еквівалентність гроша десяти пенязям йде з XV ст. У документі 1470 р. з українських земель Великого князівства Литовського зазначена сума у 200 кіп «грошей Литовської монети, у грош лічечи до десяти пенезєй» [11].

---

[5] *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии. М., 1899, стп. 2.

[6] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1575 р., арк. 43. Тут і далі при посиланнях на книги Кременецького гродського суду зазначатимуться лише роки, але не одиниці збереження, оскільки використані тут книги складені з «розсипу» і, коли ми працювали з ними, ще не мали номерів.

[7] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 3, с. 42.

[8] ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 37 зв.

[9] Акты Литовской метрики, т. 1, вып. 2, с. 119 (1503 р.); Архив ЮЗР, ч. 8, т. 4, с. 244 (1515 р.).

[10] Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. К., 1965, с. 137 (1584 р.).

[11] АЮЗР, т. 2, с. 108.

Литовські гроші, що були кращої якості, ніж сучасні їм польські гроші, посідали на українському ринку XVI ст. місце досить авторитетної монети, хоча й нерівноправної з великими срібними (талярами), а також золотими (дукатами й флорінами) монетами. У литовських грошах сплачували борги один одному великі феодали, оцінювалось майно. У 1580 р. князь острозький завдав Жидичинському монастиреві збитків, що були обчислені у 8000 кіп литовських грошів [12].

Литовським грошам віддавалась перевага перед польськими не лише на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, а й на тих, на які поширювалась влада польських феодалів. Наприклад, 1551 р. польський король Сигізмунд II Август, щоб викликати довір'я у населення і полегшити складну справу заготівлі провіанту, наказав черкаському старості, щоб «служебниє наші ... живность куповали пенезьми, на лічбу литовскую платили, а не на лядськую» [13], тобто литовськими, а не польськими грошами.

Польські гроші зустрічаються на сторінках актових джерел рідше від литовських, та все ж досить часто для того, щоб вважати їх поширеною монетою українського грошового обігу XVI ст. Ними користувалось населення майже всієї території України, в тому числі на землях, що були під владою литовських феодалів. Щодо цього типовим є запис, зроблений у Кременці в 1583 р.: «Взял пенезєй ... 50 золотих польських монетою польською, лічечи у кождий золотий польський по 30 грошей польських» [14]. Аналогічний запис («триста золотих польських, в каждий золотий лічачи по 30 грошей польських») ми бачимо в Луцькій гродській книзі 1587 р.[15] та багатьох інших актових джерелах.

В окремих випадках польські гроші виступають у документах під назвою лядських: «Винна ... п'ять коп грошей ляцьких» [16]. Так само рідко фігурує у джерелах

---

[12] Архив ЮЗР. Киев, 1859, ч. 1, т. 1, с. 143.
[13] Там же, ч. 8, т. 5, с. 65—66.
[14] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1583 р., арк. 21.
[15] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 168.
[16] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1554 р., арк. 11.

інша назва польського гроша — осьмак *. Під 1577 р. у Брестській гродській книзі занотовано, що під заставу дано три копи грошів литовських з умовою: «на каждый тыдень от копы грошей по осьмаку дати» [17].

Рідко зустрічаючись в актових матеріалах XVI ст., осьмак стає звичайним на сторінках письмових джерел, зокрема рахункових книжок міст XVII ст., переважно з білоруських земель колишнього Великого князівства Литовського. Тому детальніше про осьмак йтиметься далі.

Крім литовських і польських грошів, у актовому матеріалі з українських та білоруських земель XVI ст. зустрічаються «широкі», або празькі, гроші. В українських скарбах XVI ст. їх знаходять нечасто [18], але у письмових джерелах вони виступають незрівняно частіше. Наведемо кілька прикладів. На початку XVI ст. на Київщині землю купили за 12 «рублів грошей широких» [19]. Приблизно у ті самі роки в одному з документів занотовано, що борг складав 17 кіп «грошей широких» [20].

Застосовувалися широкі гроші головним чином при збиранні податків, мит тощо. До 1552 р. у Барі весільний податок становив копу широких грошів, потім його стали брати у польських грошах [21]. Навіть наприкінці XVI ст. на східнослов'янських землях, що входили раніше до складу Великого князівства Литовського, податки збирали у широких грошах. Наприклад, в актах гродненського суду за 1592 р. повинності селян визначені майже виключно у широких грошах: «с того копу грошей широких», «платит пул копы грошей широких», «копу грошей широких» і т. п.[22]

Варто зазначити, що здебільшого широкими грошами сплачували традиційні, дуже давні податки, які склалися ще в давньоруську добу: ловецьке, бобровщину, куничне, медову данину та ін. Найкраще уявлення про це

* Про білоруську назву польського гроша («вузький») ми розповімо при розгляді празьких грошів, тому що вона народилась як протиставлення назві останніх («широкі»).

[17] АВК, т. 5, с. 7.

[18] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 95, 97.

[19] АЮЗР, т. 1, с. 63.

[20] Документы и регесты.., т. 1, с. 112.

[21] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, с. 165.

[22] АВК. Вильна, 1874, т. 7, с. 456—457.

можна одержати з білоруських актів. 1561 р. могильовські міщани, згідно з уставною грамотою короля, мали сплачувати медову данину в «2 рубли грошей широких» кожен [23]. У 1584 р. жителі сіл, розташованих навколо Полоцька, платили бобровщину й куничне виключно у широких грошах [24]. Кількість таких прикладів можна збільшити.

Застосування широких грошів для збирання податків та інших платежів на користь феодальної верхівки легко зрозуміти, коли пригадати, що широкі або празькі гроші використовувались для цієї мети у попередніх XIV і XV ст. Крім того, згадані монети, інтенсивне надходження яких на східнослов'янські землі припинилось у 20-х рр. XV ст. у зв'язку з початком Гуситських війн, були набагато кращої якості від польських і литовських монет XIV, XV і, особливо, XVI ст. Вони зберігались в обігу не лише до кінця XV ст., а й протягом XVI ст., помалу зникаючи без свіжого притоку.

Як і раніше, у XVI ст. празькі, або широкі, гроші залишались авторитетним еквівалентом монетної вартості, до якого прирівнювали різні платіжні засоби тогочасного ринку, переважно гроші. Нам не раз траплялись у джерелах записи, подібні до наведеного нижче. На початку XVI ст. (до 1507 р.) король надав луцькому старості «для пожитку ... 200 коп грошей широкоє лічби, а монети Литовської» [25]. Ми впевнені, що здебільшого суми, зазначені в актах у широких грошах, виплачувались насправді звичайними литовськими чи польськими грóшами *.

У пам'ятках старобілоруської писемності зустрічається термін «вузький» гріш — на протиставлення широкому грошеві. Під 1533 р. у полоцьких актах вміщені такі записи: 1) ціну солі один продавець визначав «по полъкопы без дву грошей широких», інший — «по пятьдесят без дву грошей узъких»; 2) землю заклали «в полосемнадцаты копах грошей узъкое личбы» [26]. Можна

---

[23] АЗР. СПб., 1848, т. 3, с. 111.
[24] Там же, с. 285.
[25] АЮЗР, т. 2, с. 113.
* Вимога сплачувати широкими грошами медову данину, куничне та інші стародавні збори пояснюється, певно, традицією, яка йде з XIV—XV ст.
[26] Беларускі архіў. Мінск, 1928, т. 2, с. 171, 189.

погодитись з висновком З. Даунене, що вузький гріш був польським грошем [27].

У білоруських джерелах празький гріш виступає не лише як широкий, а й як «плоский»: «Давали ... по плоскому грошу, по чотырнадцати пенезев у грош» [28] — так записано в могильовських актах під 1524 р. Однак курс празького гроша у 14 пенязів не був типовим для XVI ст., звичайний курс тримався на рівні 12 пенязів, що видно з писаного у Литві у 1549 р. документа: «Бобровых пенязей дають рубль грошей широких, нижли поведають же за тот рубль по две копе (120 штук.— *М. К.*) грошей дають» [29]. Ясно, що у наведеному документі йдеться про литовські гроші, курс яких протягом всього XVI ст. незмінно становив 10 пенязів. Звідси виходить, що празький гріш дорівнював 12 пенязям. З контексту («здавна!») видно, що таке співвідношення між пенязем і широким грошем існувало протягом тривалого часу.

Бували випадки, коли у рахунок значної суми празьких грошів виплачували не литовські гроші, а лише дрібні низькопробні монети. Тоді, природно, курс празького гроша підвищувався. Порівняймо два записи з так званої Литовської метрики: 1517 р. «А штось дотычеть два-

---

[27] *Даунене З.* Названия денег и денежных единиц в белорусской деловой письменности XV — нач. XVII в.— Kalbotyra. Vilnius, 1967, t. 15, c. 60.

[28] Документы и регесты.., т. 1, с. 113. У 1535—1536 рр. польський король і великий князь литовський Сигізмунд І карбував литовські монети цієї назви. Він повелів: «В панстве нашом, Великом князстве Литовском, новую монету у мынцы (на монетному дворі.— *М. К.*) нашой бити, гроши плоскии, которыи бы были браны по два пол-грошки» (Цитуємо за: *Рябцевич В. Н.* Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии в XVI в.— В кн.: Нумизматика и сфрагистика. К., 1968, вып. 3, с. 172). Але прагнення уряду зіграти на популярності «плоских», тобто празьких, грошів нікого не ввело в оману і випуск литовських грошів довелось на якийсь час припинити. Натомість при Сигізмунді І у 1526—1529 і 1545 рр. карбувались польські гроші. Було й три серії посмертних випусків польських грошів з ім'ям цього короля: у 1546, 1547 і 1548 рр. Основна ж маса литовських грошів українського ринку з середини XVI ст. належала Сигізмундові II Августу, наступникові Сигізмунда І. Лічба на литовські гроші в актах першої половини XVI ст. означає, що йшлося або про лічильні гроші (два напівгроші чи десять пенязів), або про нечисленні гроші карбування великого князя Олександра початку XVI ст.

[29] Документы Московского архива Министерства юстиции, т. 1, с. 118.

дцати коп широких грошей, тыи пенязи мають плацоны быти кождый грош по полтора гроша пенязных, або широкими грошами»; 1518 р. «За тую десять коп широких пятнадцать коп пенязных грошей» [30]. Отже, самої денарієвої монети йшло на широкий гріш 15 штук. Звичайно так бувало при великих угодах, коли розмін празького гроша на пенязі був особливо невигідним.

Термін гріш в українських джерелах XVI ст. застосовувався і як збірне поняття для позначення маси монет, грошей у сучасному значенні слова. У 1507 р. в одному з сіл на Прип'яті взято данину «з бортной землі ... осьм відер меду київської міри, а пятьдесят грошей грошми» [31]. У Луцькій гродській книзі під 1570 р. записано: «Взял єсми... триста коп готових грошей, а сто коп в золоті, в серебрі, в шатах» [32]. Епітет «готовий» означає, що йдеться про готівку, тобто про карбовані гроші.

Половинною фракцією гроша був напівгрош, найпоширеніша до половини XVI ст. монета на українських землях Великого князівства Литовського і Польщі [33]. Про його співвідношення з грошем сказано у багатьох актах, зокрема у волинському 1501 р., де зафіксовано продаж маєтку «за чотириста коп грошей литовської лічби, за грош по два полугрошки» [34].

Інколи в напівгрошах виплачували значні суми. У 1522 р. поблизу Луцька продали маєток «за двісті коп грошей литовської монети, полугрошковой лічби» [35] (тобто відліченої напівгрошами.— *М. К.*). 1518 р. київський митрополит купив півсела «за двісті коп грошей полугрошков литовської монети» [36]. Не слід думати, проте, що напівгроші брали участь лише у великих торговельних угодах. У документі 1533 р. з Полоцька зафіксовано зобов'язання «по шесть коп грошей полугрошками заплатити» [37].

«Полугрошки» вважались доброю монетою. Про це свідчать численні акти, а Кременецька судова книга

[30] РИБ. СПб., 1903, т. 20, стб. 437, 1215.
[31] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 4, с. 10.
[32] Там же, ч. 8, т. 3, с. 213.
[33] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 91.
[34] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 4, с. 244.
[35] Там же. Киев, 1911, ч. 8, т. 6, с. 353.
[36] АЮЗР, т. 1, с. 59.
[37] Беларускі архіў, т. 2, с. 146.

кінця XVI ст. додає, що напівгроші розглядались не як дрібні, а, так би мовити, як солідні монети. У цій пам'ятці занотовано, зокрема, зобов'язання сплатити борг «готовими грошми, монетою доброю литовською альбо польською: полугрошами, червоними золотими, только добре важними, а не дробними пинезьми»[38]. Справді, порівняно з денаріями, що містили менше 10% срібла і важили кілька десятих грама, напівгроші, які майже наполовину складались з чистого срібла й мали вагу понад грам, могли вважатись великими монетами.

Як правило, в актовому матеріалі згадуються литовські, а не польські напівгроші, що відповідає дійсному співвідношенню між ними в обігу.

Протягом майже всього XVI ст. денарії (пенязі) були єдиною дрібною монетою як литовської, так і польської монетних систем. З 1579 р. їх, по суті, змінили шеляги (соліди), що мали відігравати і роль напівгроша, карбування якого за Стефана Баторія припинилось. Шеляги за вагою дорівнювали $^2/_3$ гроша, але мали менше ніж удвоє срібла порівняно з ним (перші — II $^3/_5$ проби, другі — V $^3/_5$ проби за XVI-лотовою шкалою).

У скарбах з території України кінця XVI — початку XVII ст. авторові траплялось, хоч і не часто, бачити шеляги Речі Посполитої останнього двадцятиріччя XVI ст. Проте ми не зустрічали згадки про них в українському актовому матеріалі 1579—1600 рр. Очевидно, шеляги неохоче приймались українським населенням через своє незручне для вжитку відношення до гроша — вони складали $^1/_3$ частину його вартості. Тому й після початку карбування шелягів в актах, як і раніше, писали, що литовський гріш коштує 10, а польський — 8 пенязів литовських.

Пенязь-денарій був однією з основних монет литовської монетної системи, не менш важливою, ніж гріш, $^1/_{10}$ частину якого він складав. Це знайшло відображення у письмових джерелах. У волинському актовому записі 1584 р. зазначено, що маєток продали «за двісті коп грошей литовських, лічачи в каждий грош по десєті пенезей білих, а в копу по шестидесят грошей»[39].

---

[38] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1588 р., арк. 930.

[39] Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., с. 137. Див. також с. 138, 145 та ін.

Вимагає пояснення епітет «білий» при пенязі. Ним підкреслювали доброякісність литовського пенязя у порівнянні з польським. Відомо, що денарії не лише у XVI, а й у попередньому XV ст. карбувалися з дуже малим вмістом срібла. В процесі обігу давалась взнаки лігатура, і денарії швидко чорніли. Недарма в актах XV ст. денарії зневажливо назвали «чорними» монетами. Пенязі, або денарії, згадані в українському актовому матеріалі з епітетом «білий», були литовськими і заслуговували на нього хіба у порівнянні з польськими денаріями тих часів, у металі яких лігатури було ще більше.

Трапляється, що у ділових документах слово пенязь опускали й писали просто «білий». Зокрема, в 1582 р. торгові мита в Луцьку збирались «по три грошей польських і по три білих»[40]. В окремих випадках замість визначення «білий» до пенязя прикладали епітет «больший», також щоб підкреслити його кращу якість. 1540 р. королева Бона продала Луцьке війтівство за 600 кіп литовських грошів, «лічачи по десєті пенезєв больших в грош»[41]. В аналогічних польських актах замість терміна «пенязь» вживається дійсна назва цієї монети — «денарій»[42].

Незважаючи на те що пенязь посідав важливе місце в польській і, особливо, литовській монетних системах, в актових джерелах XVI ст., де грошові суми округлювались, він самостійно, як правило, не виступає, оскільки був занадто дрібним номіналом. Виняток становлять лише рахункові книжки міст, але акти цього типу щодо українських земель майже не збереглись.

З часом пенязь внаслідок великої поширеності став застосовуватися для позначення поняття гроші. У документі 1593 р. з Волині записано, що у пограбованого священика взяли багато майна, а «готових пенезєй» було у нього 20 золотих[43]. У значенні грошей взагалі пенязь виступає і в XVII ст., коли на грошовому ринку українських земель денаріїв уже майже не було. Показовий у цьому відношенні волинський акт 1602 р., що зафіксував продаж луцьким старостою Миколою Семашком

---

[40] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 1, с. 155—156.

[41] Там же, ч. 5, т. 1, с. 53.

[42] Див., напр.: Księga Dochodów beneficijow diecezji Krakowskiej z roku 1529. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968.

[43] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 4, с. 99.

містечка Острожець «за певную и готовую суму пенезеѝ, за двадцать тисечеѝ коп грошей литовських» [44].

У другій половині XVI ст. на українському ринку з'явились таляри. За матеріалом монетних скарбів, отже, за даними нумізматичних джерел, згадане явище можна датувати останньою чвертю XVI ст.[45] Однак письмові джерела вказують на більш ранню їх появу. Наприклад, у 1567 р. архимандрит Зиманського монастиря (під Володимиром-Волинським) Порфирій мав у скрині «сто талярей, пятдесят золотих чирвоних» [46]. Майже одночасно з'являються згадки про таляри і в джерелах, писаних на білоруських землях Великого князівства Литовського. 1569 р. в Бресті у рахунок оренди мит (вся сума складала 600 золотих) було внесено 200 талярів [47].

Таляри швидко поширились у грошовому обігові України. Вже у 1574 р. вони виступають в актових записах з епітетом «старі», що свідчить, насамперед, про тривалість їхнього вживання: «Позичил ... полпятаста (450.— *М. К.*) таляров старих... Позичил двісті таляров старих і сто золотих червоних» [48]. Крім того, епітет «старий» мав, певно, вказувати на якість таляра — адже люди середньовіччя звикли до неухильного падіння ваги й проби монет, тому старі монети були, як правило, кращими від нових. Отже, визначення «старий» протягом багатьох сторіч, зокрема у XVI ст., було синонімом «добрий».

Після появи перших талярів у Богемії в 1518 р. їх почали карбувати майже всі західноєвропейські країни. Поступово якість талярів знижувалась, і на середину 60-х рр. XVI ст. вміст срібла в них майже на 10% зменшився порівняно з першою половиною XVI ст. Отже, нові таляри були дешевшими від старих приблизно на $^1/_{10}$. Про знецінення таляра йдеться у грамоті Сигізмунда II Августа 1567 р. Звертаючись до урядовців Великого князівства Литовського, він зазначав: «Што в тых часех многие а розные мынцы (монети.— *М. К.*) з земль посторонних в панстве нашом входять ... то иж за вынесеньем

---

[44] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1, с. 101—102.

[45] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 99.

[46] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 4, с. 57.

[47] Документы и регесты... СПб., 1882, т. 2, с. 226.

[48] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1574 р., арк. 67 зв.

таляров новых, которие ваги зуполное, яко старие талярп, в собе не мають, не малая шкода в скарбе нашом и межи всими станы вобец деєть, а то для того, иж в землях посторонных таковые таляры толко по золотому польскому беруть, а в панствах наших за ровно з старими, по золотому и по 3 гроши». Великий князь визначив курс новим талярам у такий спосіб: «тые таляры новые ... не мають в большой цене браны быти, только по 30 грошей польских и по 4 пенязи белых» [49].

Зрозуміло, що старим талярам віддавали перевагу перед новими як у процесі накопичення скарбів, так і в усіх видах виплат. У житомирському документі 1583 р. читаємо: «Шкатула, в которой било чотириста золотих польских, таляров старих шістдесят» [50]. 1585 р. у Володимирі на Волині сплачено борг на суму «десеть талярей старих» [51]. Уривок з опису майна луцького єпископа Кирила Терлецького 1596 р. свідчить, що у нього було самих «таляров старих дві тисячі» [52].

Взагалі таляри були спочатку «монетою для багатих», їх збирали у своїх скарбницях феодали, ними сплачували борги і контрибуції на державному рівні. Проте досить швидко таляр пристосовується до повсякденного торговельного життя і його починають використовувати й середні верстви населення українських земель. Наприклад, під 1582 р. у Житомирській актовій книзі записано, що «жупан ... коштовал таляров осьмь» [53]. Ясно, що ця торговельна угода укладена поміж контрагентами середніх достатків. Зазначимо, проте, що «золотим віком» талярної монети на Україні стало XVII ст.

Як правило, «національність» (тобто вказівка на місце випуску) таляра в джерелах не зазначається, та й у цьому не було потреби, бо таляри різних країн мали приблизно однакові вагу і пробу срібла. Проте у кременецькому акті 1575 р. занотовано: «Дал мі Єнос таляр ішпанський обрізаний» [54]. У документі йдеться про

---

[49] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901, т. 1. Приложения, XCIII.

[50] Актова книга Житомирського міського уряду, с. 79.

[51] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, II, № 22309.

[52] АЮЗР, т. 1, с. 265.

[53] Актова книга Житомирського міського уряду, с. 44.

[54] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1575 р., арк. 111.

незвичайні і рідкісні для середньовічної України іспанські пезо, монети номіналом у 8 реалів, які майже не трапляються в українських скарбах. Авторові взагалі не доводилось зустрічатись з іспанськими пезо в нумізматичному матеріалі України XVI ст. Нами зафіксовано лише кілька знахідок згаданих монет у скарбах XVII ст. Іспанські 8-реалові монети важчі від справжніх талярів, тому в скарбах їх знаходять лише в обрізаному вигляді — за ваговою нормою талярів [55]. Варто зазначити, що пезо рідкісні і в білоруських скарбах, але в литовських трапляються частіше.

Визначити курс таляра щодо інших номіналів грошового обігу України XVI ст. важко через те, що в українських актах чи інших письмових джерелах ми не зустрічали потрібних для цього записів. Скористаємось свідченням польських джерел, виходячи з того, що вартість таляра щодо польських грошів мала бути приблизно однаковою як в Польщі, так і на залежних від неї українських землях. За даними польських актових пам'яток протягом XVI ст. курс таляра підвищувався: у 1528 р. становив 30 польських грошів, у 1545 — 31, у 1551 — 32, у 1568 — 33, у 1578 — 1586 рр. — 35, у 1598 — 36 і на 1600 р. дорівнював 37 польським грошам [56]. Щодо українських земель, то варто використовувати лише дані 60-х рр. XVI ст. і далі, тому що раніше таляри ще не встигли поширитись у цьому регіоні.

В українських актових записах часто зустрічається термін «червоний золотий». У галицьких джерелах йому еквівалентний «флорін». Золоті монети були найбільш авторитетними платіжними засобами середньовіччя. Як правило, вони були основою накопичення скарбів, проте виступали й у повсякденних торговельних угодах. Польський і литовський уряди, а потім уряд Речі Посполитої намагалися збирати податки у золотих монетах. У 1544 р. королева Бона звільнила євреїв міста Ковеля від усіх податків і виплат, замість чого вони зобов'язані були виплачувати в казну щороку «золотий червоний от каждого дома» [57]. А в 1578 р. король Речі Посполитої Сте-

[55] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 122—123.

[56] Див.: *Gumowski M.* Op. cit., s. 293; порівняймо: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego (1576—1586). Warszawa, 1881, cz. 1, s. 61—62; cz. 2, s. 17, 132, 145 etc.

[57] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1, с. 50.

фан Баторій нагадав литовським євреям спеціальною грамотою, щоб «податок ... звыклый, червоные золотые платили» [58].

У другій половині XVI ст. червоні золоті були, поряд з талярами, найкращим еквівалентом вартості, і тому в судових справах між багатими людьми, головним чином феодалами, вартість заподіяних збитків оцінювалась, як правило, у золотих монетах. Так, у одній з справ 1582 р. на Брацлавщині знаходимо запис, де згадуються 4 персні, що «коштовали по чотири золотих чирвоних», і скринька, де містилось 27 «золотих чирвоних» [59].

У значній частині випадків червоний золотий виступає на сторінках джерел з епітетом «угорський», так само як це було у попередньому XV ст. 1506 р. великий князь литовський Сигізмунд віддав у оренду київське мито строком на два роки; в рахунок орендної плати йому платили щороку по 200 червоних золотих угорських [60]. На початку XVI ст. замок Володимира волинського заставили «в тисячі золотих угорських» [61]. У волинському документі 1554 р. записано: «Позичен ... 200 талярів старих і 100 золотих червоних угорських, добре важних» [62]. Червоні золоті угорські мали бути відбірними монетами, якщо їх давали наборг самому королю. У 1566 р. пан Шпаковський, що жив поблизу Луцька, позичив Сигізмунду II Августу «тисечу золотих чирвоних угорських» [63].

Чи дійсно на українському ринку XVI ст. курсувала велика маса угорських золотих монет — флорінів? Аналіз якісного складу монетних скарбів того часу дає іншу картину. Угорські флоріни час від часу трапляються у скарбах, проте помітно не переважають над золотими монетами інших країн, зокрема Речі Посполитої, Австрії чи Сілезії. Загадка епітета «угорський» іде своїм корінням у попередні сторіччя — XV і навіть XIV, коли в грошовому обігу українських земель, особливо Галичини й

[58] АЗР, т. 3, с. 221.
[59] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 119—120.
[60] Документы и регесты.., т. 1, с. 68.
[61] АЮЗР, т. 2, с. 113.
[62] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1554 р., арк. 67 зв.
[63] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 6, с. 187.

Волині, домінували золоті монети угорського виробництва. Угорські флоріни відзначались високою якістю, пам'ять про це збереглась і в наступні сторіччя. Отже, для XVI ст. епітет «угорський» є, як правило, вказівкою не на національну приналежність, а лише на високу якість монети *.

У Галичині золоті монети, як і в XV ст., називали не червоними золотими, а флорінами. У наведеному нижче записові з сяницької судової книжки вказується курс флоріна на 1501 р. Там зафіксована сума флорінів «ducentis Ungaricales... quemlibet florenum computando per sedecim scotos»[64] — «...кожний флорін рахуючи по 16 скойців». На скоєць лічили 2 гроші, отже, у 1501 р. вартість флоріна складала 32 гроші. Такий курс з незначними коливаннями (в 1505 р.— 34 гроші[65]) тримався у Галичині ще в 1511 р.[66] Тотожний курс флоріна й дуката мав місце і на інших українських землях того часу, а також в Польщі та Литві.

Протягом XVI ст. уряди обох названих країн (потім уряд Речі Посполитої) докладали чимало зусиль, щоб запобігти підвищенню курсу золотих монет щодо срібних, проте економіка виявилась сильнішою від законодавства. Адже якість срібних монет невпинно погіршувалась, тому дукат або флорін з незмінно високим вмістом дорогоцінного металу повинен був з часом дорівнювати все більшій кількості формально срібних, а фактично білонових грошів.

У 1529 р. курс дуката (флоріна) у Польщі становив 40 грошів[67], у 1545 — 50[68], у 1576 — 54[69], у 1581—1585 рр.— 56[70], у 1598 — 58 грошів[71]. Вартість золотих монет продовжувала зростати у XVII ст. Для порівнян-

---

* Втім в окремих випадках в актах XVI ст., особливо його початку, йшлось, дійсно, про угорські флоріни, про що свідчить такий запис Литовської метрики 1516 р.: «Сорок золотых всих, ино трыдцать без двух дукатов, а дванадцать вгорских» (РИБ, т. 20, стб. 263).

64 AGZ, t. 16, s. 425.

65 Ibid., s. 357.

66 Ibid., s. 438.

67 Księga dochodow beneficicijow diecezji krakowskiej, s. 236.

68 *Gumowski M.* Op. cit., s. 293.

69 Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, cz. 1, s. 63,

70 Ibid., s. 48, 244.

71 *Gumowski M.* Op. cit., s. 293.

ня вкажемо, що у 1621 р. на Україні дукат («червоний золотий») коштував уже 72 польських гроші [72].

Литовські монети були основними платіжними засобами на українських землях, і тому литовські *лічильні одиниці* домінували у рахунку грошей. Здебільшого литовські монети, головним чином гроші, відлічували на копи. Наводимо лише один приклад такої лічби з книги Кременецького земського суду під 1574 р., хоча тотожні формули рясніють на сторінках українських актових джерел XVI ст.: «Позичил ... грошей 300 коп лічби і монети литовської, лічачи по 10 пенезєй білих в грош, а по 60 грошей в кождую копу» [73]. Лічбу на копи зустрічаємо не лише на загарбаних литовськими феодалами українських землях, а й на тих, що знаходились під владою польських магнатів і шляхти.

В XVI ст. на Україні зберігалась і стара литовська лічильна одиниця — рубль *. На те, що вона була литовською, вказує, зокрема, білоруське джерело 1539 р.: «рубль грошей личбы и монеты литовское» [74]. У документі з Волині 1550 р. записана сума в «дванадцать рублєй грошей» [75]. Характерно, що на території литовських земель і в описуваний час податки, митні збори та інше інколи брали у рублях [76], хоча протягом XVI ст. копа поступово витіснювала рубль з цієї сфери.

В джерелах з українських земель литовські рублі ми зустрічаємо ближче до початку сторіччя. У 1523 р. на Київщині землю купили за 12 «рублів грошей широких» [77]. Втім рубль активно жив у сфері щоденного обігу на Україні аж до кінця XVI ст., про що свідчать дані письмових джерел, зокрема наведений нижче фрагмент житомирських актів 1583 р.: «Коров дойних десєть,

---

[72] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1621 р., арк. 274.

[73] Там же, ф. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 75 зв.

* Не слід механічно перекладати на українську мову рубль як карбованець, генетично вони різного походження, адже термін карбованець з'явився лише у XVIII ст. як українська назва великої російської срібної монети номіналом в один рубль, завдяки насічці на гурті одного з типів цих монет.

[74] Документы и регесты.., т. 1, с. 239.

[75] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1550 р., арк. 3 зв.

[76] Див. напр.: АЗР, т. 3, с. 112; АЮЗР, т. 1, с. 252, та ін.

[77] АЮЗР, т. 1, с. 63.

котрие, деі, мні коштовали, каждая з них, по рублю грошей лічби литовської» [78].

Немає сумніву в тому, що для грошової лічби XVI ст. рубль був реліктовим явищем. Адже на території Великого князівства Литовського і його українських земель «вина» (штраф за вбивство та інші кримінальні злочини) навіть наприкінці XVI ст. накладалась, як правило, у рублях [79], так само як у XV чи ще XIV ст.

В грошовому обігу на українських землях XVI ст. курсувала і помітна маса польських монет, переважно грошей,— «вузьких», як називали їх на білоруських землях Великого князівства Литовського. Природно, що польські монети й рахували на польські лічильні одиниці. Основною такою одиницею для рахунку польських монет у XVI ст. був золотий або злотий; у Галичині йому був еквівалентний флорін. Наводимо типовий запис 1578 р. з книги Кременецького земського суду: «Пятсот золотих монети і лічби коруни польської, лічачи в кождий золотий по тридцяти грошей польських» [80].

У польській грошовій лічбі XVI ст., поруч із новою одиницею — золотим, застосовувалась, хоч і рідко, стара — гривня. У тій самій книзі Кременецького земського суду під 1569 р. читаємо: «Гривен полтораста лічби і монети польської, у кождую гривну лічачи по сороку і по осьми польських [81] (грошів.— *М. К.*). Навіть наприкінці XVI ст. в українських актах зустрічаються великі суми, обчислені у гривнях. У 1595 р. остерський староста Ратомський заборгував державі «п'ять тисечей гривен» [82]. І все-таки лічба на гривні, так само як і лічба на литовські рублі, була у XVI ст. пережитком минулого. У XVII ст. вона зникає з активного грошового рахунку. Польська і литовська системи грошової лічби, будучи кожна самостійною, часом об'єднувались. Це було викликано самою практикою монетного ринку. Реформи короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1578 р.), що мали на меті уніфікацію монетної системи недавно створеної держави, аж до кінця XVI ст. не мали помітного впливу на

[78] Актова книга Житомирського міського уряду, с. 67.
[79] АВК. Вильна, 1867, т. 2, с. 10 (1584 р.), 291 (1590 р.); АЮЗР, т. 1, с. 252 (1594 р.), та ін.
[80] ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 10 зв.
[81] Там же, спр. 2, арк. 16 зв.
[82] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 5, с. 268.

український ринок. Практика повсякденної торгівлі змушувала перераховувати польські монети в литовські і навпаки. При цьому нерідко польські монети рахували на литовські лічильні одиниці, а литовські монети — на польські. Так зародилась змішана грошова лічба, що надзвичайно поширилась на українському ринку у наступному XVII ст.

У 1590 р. ігумен київського Видубицького монастиря віддав у оренду поля і сіножаті за 30 «литовських позолотих» (золотих.— *М. К.*) [83]. Така формула запису означає, що золоті були виплачені литовськими грошами, які при тому перераховували на польські гроші. Зробимо це й ми. На польській гріш ішло 8 білих пенязів, отже у золотому (30 польських грошів) мало бути $8 \times \times 30 = 240$ пенязів. Литовський же гріш коштував 10 білих пенязів. Тому за польський золотий повинні були дати 24 литовських гроші.

Так само і польські гроші лічили на литовські копи, точніше, прирівнювали перші до других. У книзі Вітебського гродського суду за 1530 р. ми зустріли два тотожних записи: «Задатку взялем в него чотыры копы грошей узких» і «за тую корову ему полъкопы грошей узких заплатити» [84]. Польські монети виплачували й у рахунок литовських рублів, про що ми дізнались з важливого, правда, єдиного відомого нам документа 1535 р. з білоруських земель: «За кожъдого коня по рублю грошей, а за Свирепу (?) полтину грошей на узъкую личьбу» [85]. З географії наведених вище прикладів ми бачимо, що лічба польських монет на рублі та копи була притаманна скоріше білоруському, ніж українському обігові.

Таке співжиття польських і литовських монет на українському ринку XVI ст. було, певно, причиною того, що в актах ми часто зустрічаємо записи сум паралельно у литовських і польських одиницях із вказівкою вартісного співвідношення між ними. Наводимо типовий запис з волинського документа 1571 р.: «Взявши чотири тисячі коп грошей литовських, то есть десять тисяч золотих польських» [86]. Зробивши нескладний підрахунок, побачимо, що копа (60 литовських грошів) дорівнювала

---

[83] ЦДІА УРСР, ф. 130, оп. 1, спр. 2, арк. 1—2.
[84] Беларускі архіў, т. 2, с. 13, 15.
[85] Там же, с. 264.
[86] ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 68 зв.

2,5 золотого (75 польських грошів), що й відповідає курсові по 10 пенязів у литовський гріш і по 8 — у польський.

В актових джерелах трапляються записи про виплати суми в литовських і польських монетах чи лічильних одиницях[87]. Буває навіть, що частини однієї й тої ж грошової суми вказувались у різних монетах. Розмір податку у Великому князівстві Литовському на 1576 р. встановлювався таким чином: «с кождой волоки и з службы по 20 грошей польських, а от морга застенкового по 5 пенезей белых»[88] (литовських.— *М. К.*).

Залишається згадати ще такі своєрідні лічильні одиниці українського ринку XVI ст., як празькі, або широкі, гроші. Так само, як і в попередньому XV ст., до них прирівнювали польські і литовські монети, отже, празькі гроші на ринку були не лише реальною монетою, а й еквівалентом вартості грошей.

На закінчення сюжету монетної лічби згадаємо про місцеву систему рахунку грошей — подільську, вживану на Південно-Західній Україні. Під 1578 р. у міській книзі Кам'янця на Поділлі записана сума «sexagena viginti numeri podoliensis»[89], тобто «20 кіп подільської лічби». У тому самому джерелі, трохи далі, ми знову зустрілись з подільськими копами: борг становив «sexaginta et duarum sexagenarum podoliensiumcum media»[90], тобто $62^1/_2$ подільської копи. У наведених нами записах. Кам'янецької міської книги згадано релікт далекого минулого — галицькі монети («подольские полугрошки»), що випали з обігу ще наприкінці XV ст. Очевидно, старовинна формула мала підкреслити доброякісність монет і повноцінність грошової лічби.

Актові джерела XVI ст., крім грошових номіналів і систем лічби, подають ще її *якісну характеристику монети*, якою сплачувалась та чи інша сума. З наведених вище фрагментів документів видно, що найчастіше зустрічається епітет «добра». Вище ми показали, що до добрих монет зараховували не лише великі, а й середнього розміру монети, гроші і навіть напівгроші. Денарії (пенязі) ж виступають у джерелах як посередні

[87] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 112.
[88] АЗР, т. 3, с. 192.
[89] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, с. 284.
[90] Там же, с. 298.

(«medientes» латиною) монети. У галицьких латиномовних актах початку XVI ст. зафіксовано багато сум «in medientibus», тобто в денаріях [91]. Наростання випуску денаріїв протягом XVI ст. та випадання з обігу празьких грошів призвело до того, що у кількісному відношенні денарії посідають на ринку все більш помітне місце. Їх все частіше додають до грошів і напівгрошів при торговельних угодах уже не лише як розмінну, а як ходову монету обігу. Цю суміш грошової монети з денарієвою називали у ділових документах «currens moneta», тобто «монета, що знаходиться в обігу». Наприклад, під 1552 р. у подільському документі згадана сума в 15 грошів, що знаходяться в обігу [92]. Еквівалентною цьому термінові є формула «загальновживана монета» («moneta communis»). Під 1503 р. у сяницькому акті згадано 50 лічильних флоринів «communis pecunie» [93].

Поверхово знайомлячись із матеріалами монетних скарбів і письмових джерел, можна прийти до поспішного висновку, що XVI ст. в грошовому обігові України було часом, начебто позбавленим динаміки розвитку, мало не застійним, особливо у порівнянні з наступним XVII ст. Протягом усього періоду в обігові знаходились монети кількох номіналів, що перебували у більш-менш стійкому співвідношенні між собою. Проникнення таляра на український ринок у 60-х рр. XVI ст. залишило його майже незмінним, тому що ці великі і високопробні монети спочатку брали участь, переважно, в обігу серед верхівки феодального суспільства, і лише у незначній мірі ними користувались середні шари населення. Так само у кінці XVI ст. не встигли набути авторитету і поширитись шести- і трьохгрошовики випусків Стефана Баторія і Сигізмунда III, не кажучи вже про низькопробні соліди.

Однак у XVI ст. визрівали *кількісні й якісні зрушення монетного обігу*, що повністю дались взнаки у наступному XVII ст. Адже монети майже всіх основних номіналів грошового обігу XVII ст. почали карбуватись і вливатись на ринок у останньому двадцятиріччі XVI ст. Додамо до цього, що у XVI ст. зростає, порівняно з

---

[91] AGZ, t. 16, s. 427—434.
[92] Архів ЮЗР, ч. 8, т. 1, с. 165.
[93] AGZ, t. 16, s. 427.

попереднім XV ст., роль золотих монет в обігу. Коротше кажучи, без «спокійного» XVI ст. не було б бурхливого XVII — йдеться, звичайно, лише про грошовий обіг, його закономірності та особливості, рамками дослідження яких ми й обмежуємо свою працю.

Основні процеси грошового обігу і лічби на українських землях першої половини XVII ст.

Збільшення у кілька разів монетної маси в грошовому обігові, що відбулося в кінці XVI — на початку XVII ст. і так красномовно відбите тогочасними нумізматичними пам'ятками [94], знайшло відображення й у письмових джерелах. Сама кількість актових джерел лише першої половини XVII ст. різко перевищує кількість відповідних документів усього XVI ст., що пояснюється зростанням числа торговельних та фінансових угод. Можна з повним правом говорити про те, що писемні пам'ятки, потрібні для вивчення грошового обігу на території України, стають масовими лише з початку XVII ст. (йдеться про комплекси актових матеріалів, книги гродських і земських судів, магістратів, козацьких полків і сотень тощо). Адже для пізнання закономірностей монетного обігу й лічби, особливо для встановлення грошових курсів, потрібно користуватися не окремими, розрізненими, хай навіть і важливими актами, а серіями актів, об'єднаних в економічному, географічному й хронологічному планах.

Вивчаючи грошовий обіг на українських землях XVII ст., ми, як і раніше, звертаємося до білоруського актового матеріалу, зокрема до книг Брестських і Гродненських земських та гродських судів. Знайдені паралелі продовжуємо вважати виправданими і потрібними не лише для XVI, а й для першої половини XVII ст., оскільки пережитки минулого в грошовому обігові цього періоду були ще досить відчутними. Як і раніше, землі, що входили колись до складу Великого князівства Литовського, були об'єднані системою лічби (на копи), а також тим, що перевага віддавалась литовській монеті перед польською та ін.

[94] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 108.

На матеріалі нумізматичних знахідок ми переконалися в тому, що склад маси монет на українських землях, досить різноманітний наприкінці XVI ст., стає з початком XVII ст. ще більш строкатим. Поряд з монетами Речі Посполитої на Україні першої половини XVII ст. були в обігу монети Російської держави, прибалтійських володінь Швеції, Брандербурзько-Пруської держави, Об'єднаних Нідерландських провінцій, Германської імперії з її численними світськими та духовними володіннями, Сілезії, Австрії, Італії, Шотландії та ін. Можна сказати, що монети мало не всіх європейських країн брали участь в українському грошовому обігові першої половини XVII ст.[95]

Проте ця різнобарвна монетна географія майже не відбита в писемних пам'ятках згаданого часу. В актовому й нарративному матеріалах звичайно називаються лише номінали монет: соліди, гроші, півторагрошовики, орти, таляри та ін. І тільки в окремих випадках, як виняток, джерела зазначають місце їхнього карбування. В цьому немає нічого дивного, адже на тогочасному українському ринку, так само як і на ринках інших європейських країн, насамперед Речі Посполитої, монети цінувалися за вартістю срібла чи золота, з якого вони були зроблені, і їхня національна приналежність бралася до уваги лише тоді, коли країна чи місто їхнього карбування мали сумну славу виробників поганих чи навіть фальшивих монет.

Потреби міжнародної торгівлі змушували європейських можновладців XVII ст. карбувати монети приблизно в однаковому наборі номіналів і дотримуватись тотожної вартості при випуску монет тотожних номіналів. Це дозволяло купцям легко розраховуватись між собою на міжнародних торгах, а монетам — вільно долати державні кордони та митниці. Сказане не стосується Росії, уряд якої в XVII ст., як і раніше, забороняв обіг іноземних монет на території держави; потреби російського ринку задовольнялись власними срібними монетами трьох дрібних номіналів: копійкою, денгою і полушкою.

Свідчення письмових джерел про монетний обіг та грошову лічбу на Україні першої половини XVII ст. ми розглядатимемо в такій послідовності: Західна, Право-

---

[95] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., розділ V.

бережна, Лівобережна Україна. Ми обрали таку послідовність не випадково. В описуваний період монетний обіг України був складовою частиною обігу Речі Посполитої, але мав свої особливості. Ці місцеві, суто українські особливості, були все більш відчутними з віддаленістю на Схід від центрів польсько-литовської держави. Тому динамічні зміни в українському грошовому обігові першої половини XVII ст. буде легше зрозуміти й прослідкувати, розглядаючи їх у напрямку із Заходу на Схід.

Підкреслимо також, що, незважаючи на локальні відмінності в грошовому обігові різних територій України згаданого часу, основні його процеси притаманні всім без винятку українським землям. Тому, аналізуючи матеріали письмових джерел у географічній послідовності, ми водночас розглядатимемо їх як ціле.

Збереглося немало актових джерел з докладним переліком *номіналів* грошового обігу першої половини XVII ст. Наводимо характерний для Західної України запис із рахункових книг Львівського Ставропігійського братства за 1627 р.: «Отворили скриньку табличную церковную, в которой нашлось розних монет, ведлє нижей описаного реєстру: шелюгов і пу[л]тораков, грошов, полугрошков, урліков, всеї збиранини зол[отих] 24 і пул, і теж потройних (грошей.— *М. К.*) с пултораками зол[отих] 140, і теж шелюгов с грошами новими зол[отих] 128, гр[ошей] 15, і теж квартничками зол[отих] 12»[96].

У процитованому фрагменті названі лише дрібні монети обігу: від соліда (шеляга) до трьохгрошовика включно. Відсутні великі срібні (орти й таляри), а також золоті (дукати) монети, але основна сфера їхнього застосування була іншою — великі торговельні угоди або поповнення скарбниць крупних світських та духовних феодалів. У тих же випадках, коли великі й цінні монети згадуються в актових пам'ятках разом з дрібними, перші, як правило, протиставляються другим. Наприклад, у Житомирській судовій книзі 1611 р. записано, що в двох скринях було «монетою рознoю і талярми 20 000 польських золотих»[97].

Як і в попередньому сторіччі, монети номіналом у гріш знаходились в обігу всієї території України першої

[96] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 708—709.
[97] Там же, ч. 3, т. 1, с. 172.

половини XVII ст., але вже не переважали на ринку над монетами інших номіналів, як це спостерігалось раніше. Збільшення обсягу торгівлі внаслідок швидкого розвитку економіки, з одного боку, й свідоме псування монети урядами майже всіх країн тогочасної Європи з метою наживи — з іншого, знецінили гріш, перетворили його з середньої монети на дрібну, яка вже більше не відігравала ролі основного номіналу монетної системи і не користувалась авторитетом на ринку. Здебільшого гроші як номінали не згадуються в актових джерелах першої половини XVII ст., тому про те, якими саме грошами (литовськими чи польськими) була сплачена сума, ми довідуємося з лічильних одиниць, які застосовувалися при трансакціях: якщо згадано копи, найімовірніше думати, що використовувалися литовські гроші, якщо золоті — то польські.

Зазначимо, що з кінця XVI ст. відпала потреба називати гатунок гроша: адже, згідно монетної ординації, прийнятої урядом Речі Посполитої в 1578 р., литовська й польська монети були зрівняні метрологічно. З того часу польський і литовський гроші (так само, як й інші грошові номінали: півтора-, трьох- і шестигрошовики) різнились між собою лише за іконографічними ознаками, але не за вагою чи пробою металу.

Однак, подібно до XVI ст., литовськими грошами більш охоче, ніж польськими, користувались і в XVII ст. на тих українських землях, що входили раніше до складу Великого князівства Литовського, незважаючи на зникнення метрологічної різниці між цими монетами в правління Стефана Баторія. Певно, відігравала роль традиція, яка завжди так багато важила у грошовому обігу.

Та помалу литовські гроші втрачають колишній авторитет, навіть у тих районах України, де вони традиційно домінували, наприклад у західній частині Волині. Вже в актах початку XVII ст. фінансові угоди укладаються не виключно в литовських грошах, як це було в XVI ст., а й у польських. Наприклад, у Луцькій гродській книзі 1606 р. вміщено інвентар с. Вітковичі, де суми подаються одночасно в польських і литовських грошах: «...За подводу по золотих осьми, чиншу дають с волоки по грошей десяти литовських» і т. п.[98] У тій самій

[98] Архив АЗР, ч. 6, т. 1, с. 338.

Луцькій гродській книзі, але за 1609 р. зазначені ціни на різні товари також частково у польських, частково у литовських грошах (шаблю продали «за три золотиє... конь коштовал коп двадцать грошей литовських»[99]).

Таке явище спостерігаємо і в судових актах Кременеччини. У книгах Кременецького земського суду першої чверті XVII ст. суми в польських і литовських грошах зустрічаються однаково часто приблизно до 1610 р., далі польські гроші помалу витісняють литовські[100]. Зазначимо, проте, що на західній Волині великі суми, як і раніше, виплачувались у литовських грошах, за якими зберігалась більша, порівняно з польськими, довіра населення. Так, 1602 р. луцький староста Микола Семашко продав маєток «за певную і готовую суму пенезей, за двадцать тисечей коп грошей литовських»[101], а в 1615 р. князь Сапега за 10 000 кіп литовських грошів відступився від містечка Дрибів із селами на користь князів Збаразьких[102].

Але в східній частині Волині литовський гріш і в першій половині XVII ст. залишався однією з найбільш авторитетних монет; йому рішуче віддавали перевагу перед польським грошем як у великих, так і в дрібних трансакціях. Наприклад, у Житомирській гродській книзі початку XVII ст. майже всі суми записані в литовських грошах. Зокрема, під 1605 р. вміщено реєстр збитків, заподіяних паном Вороничем під час наїзду на жителів сіл Михалківа й Соколіва, в якому абсолютна більшість сум подана в копах литовських грошів[103]. У згаданих випадках йшлося про суми порівняно невеликі. А в угоді, укладеній 1604 р. на східній Волині між Юрієм Струсем і Валентієм Калиновським, названа сума в «п'ять тисечей коп грошей литовських»[104].

Не зовсім втратив колишній авторитет литовський гріш і на Київщині першої половини XVII ст. Наприклад, у самому Києві литовським грошам віддавали перевагу перед польським, що de facto визнавалося королівською

---

[99] Архив АЗР, ч. 6, т. 1, с. 357.

[100] Кременецький земський суд. Описи актових книг, вип. 2.

[101] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1, с. 101—102.

[102] Кременецький земський суд. Описи актових книг, вип. 2, с. 13.

[103] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 306—307.

[104] Там же, ч. 8, т. 5, с. 319.

владою, яка навіть збирала тут податки в литовській монеті. Наприклад, згідно з грамотою 1605 р., київські міщани платили королю за оренду корчм 600 кіп литовських грошів на рік [105]. Тенденція переважання литовського гроша над польським у цьому місті помічена нами не лише для початку, а й для дальших років першої половини XVII ст.: 1635 р. в Києві складено заручного листа поміж київським митрополитом Петром Могилою та ігуменом Михайлівського монастиря Ісаєю Копинським, у якому зазначено, що на того з них, хто перший виявить недоброзичливість проти іншого, буде накладено штраф у 60 000 кіп литовських грошів [106].

Більш охоче, ніж польським, користувалося литовським грошем на початку XVII ст. населення й інших місцевостей Київщини, і не лише центральної чи північної її частини, що раніше була тісно пов'язана економічно з власне Литвою, а й південної. Наприклад, в 1605 р. збитки корсунського старости були обчислені в 10 000 «коп грошей литовських» [107]. Проте й на Київщині литовський гріш на кінець першої половини XVII ст. поволі поступається панівним становищем в обігові й лічбі на користь польського гроша.

Найбільш твердо зберігав колишні позиції литовський гріш на Лівобережній Україні першої половини XVII ст. Це легко зрозуміти, коли врахувати, що саме ця частина України, так само як і прилеглі до неї з Північного Заходу білоруські землі, в XV—XVI ст. була особливо тісно пов'язана з Литвою економічно, а грошовий обіг даного регіону був, по суті, частиною обігу Великого князівства Литовського, хоч і мав свої особливості.

Акти Бориспільського міського уряду, в яких фігурують майже виключно литовські гроші, яскраво відбивають відзначену вище закономірність. Наведемо лише два приклади з даного джерела — початку й кінця періоду, який розглядається в цьому параграфі: 1) 1612 р. млин із ставом продали «за коп дві і за грошей четире литовських» [108]; 2) у 1641 р. хуторець оцінено в 3 копи литовських грошів [109].

---

[105] Там же, с. 335.
[106] Там же. Киев, 1883, ч. 1, т. 6, с. 709.
[107] Там же, ч. 8, т. 5, с. 349.
[108] Киевская старина, 1892, № 4. Приложение, с. 3.
[109] Там же, № 5. Приложение, с. 36.

Таке явище спостерігаємо й у чернігівських писемних пам'ятках не лише початку, а й кінця 30-х рр. XVII ст., коли Чернігівщину знов загарбали феодали Речі Посполитої. Під 1615 р. в актах, писаних в Острі, згадуються великі суми в копах литовських грошів: аж до 4—5 тис.[110] Поблизу Чернігова 1637 р. продали млина за 100 кіп литовських грошів[111], а в 1639 р. в акті, складеному неподалік від цього міста, зафіксовані «копи грошей лічби литовської»[112]. Перегляд комплексу актових джерел з Чернігівщини першої половини XVII ст., зосереджених у збірці Лазаревського, дає підстави твердити, що в даній частині України литовські гроші переважали над польськими до кінця першої половини XVII ст.

Польські гроші в XVII ст., як і в попередньому, XVI, широко курсували лише в Галичині, в масі ж монет інших українських земель їхня частка була досить скромною. У протоколах і рахунках Львівського Ставропігійського братства лічба йде, як правило, на польські золоті та гроші; при цьому державна приналежність гроша звичайно не зазначається («20 золотих і грошей»)[113], оскільки всім було й без того ясно, що на золоті рахують польські, а не литовські гроші. До того ж перші переважали в тогочасному галицькому обігові. На західній Волині польські гроші посідали в обігу першої половини XVII ст. місце, приблизно однакове з литовськими. Проте чим далі на Схід, тим менше використовувались, тим рідше згадувалися польські гроші в актах, що добре видно з цитованих вище київських писемних пам'яток.

На ринку загарбаних польськими і литовськими феодалами східнослов'янських земель у першій половині XVII ст., особливо на його початку, зберігалась якась, певно немала, кількість литовських та польських грошів випуску минулого сторіччя, на що вказує хоч би такий запис в актах Гродненського земського суду 1612 р. Збитки, заподіяні одним поміщиком іншому, склали 1000 золотих польських, «то ест у чотырох сот копах грошей литовских»[114]. Звідси виходить, що названі в доку-

---

[110] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 5, с. 433, 434.

[111] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1 (Збірка Лазаревського), № 50445.

[112] Там же, № 50452.

[113] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 10.

[114] АВК, т. 1, с. 245.

менті золоті й копи перебували між собою у співвідношенні 2,5 : 1, характерному для часів до монетної ординації Стефана Баторія. Тому є підстави вважати, що в процитованому акті йшлося про старі, «добаторієві» польські та литовські гроші. Але останні протягом досліджуваного періоду неухильно випадають з українського обігу, на що вказує склад відповідних скарбів другої половини XVII ст.

Грошові монети двох інших номіналів, трьох- і шестигрошовики, рідко виступають в українських писемних пам'ятках першої половини XVII ст. У переліку монет львівського ринку 1627 р. згадані «потройні» [115] (гроші); в рахунках Львівської Ставропігії за 1630 р. зазначена невелика сума «злих потройних» [116], тобто трьохгрошовиків поганої якості, може й фальшивих. Взагалі прикладів свідчень джерел про трьохгрошовики небагато. Шестигрошовики ж писемним пам'яткам першої половини XVII ст. майже невідомі.

Тим часом, як ми знаємо із складу скарбів, обидва згадані монетні номінали карбування початку 20-х рр. були розповсюджені в обігу майже всієї України [117]. Очевидно, трьох- і шестигрошовики об'єднувалися складачами купчих, закладних та інших актів у безіменні золоті й копи, оскільки за якістю вони особливо не відрізнялися від інших розмінних срібних монет. Становище змінилося в другій половині XVII ст., коли Річ Посполита розпочала емісію шестигрошовиків низької якості. Ці нові шестигрошовики джерелам другої половини XVII ст. доводиться вирізняти з маси розмінного срібла тогочасного українського ринку.

Вже згадувалось, що в правління Стефана Баторія дрібна монета денарій була замінена солідом, українська назва якого «шеляг» *. Подібно до денарія XVI ст., солід нечасто фігурує в актових джерелах, тому що був занадто дрібним номіналом, аби самостійно виступати при грошових угодах. Виняток становлять рахункові

---

[115] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 708—709.

[116] Там же, с. 373.

[117] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 118.

* За часів Сигізмунда III, на початку 20-х рр. XVII ст., було випущено невелику кількість денарієвої монети, проте вона не відіграла помітної ролі на ринку, основною дрібною монетою якого був у XVII ст. солід.

книжки, в яких суми проставлялись з особливою ретельністю, із зазначенням не лише номіналів, а й стану збереженості монет. Наприклад, у рахунках Львівської Ставропігії 1627 р. сказано, що з шкатули братства взяли певну суму «шелюгов чорних, рекомо старих» [118] — можливо, що йшлося якраз про монети перших випусків Стефана Баторія. У цьому джерелі за 20-ті рр. «шелюги» згадуються ще раз, проте без жодних епітетів [119]. Збереглася звістка про соліди у волинському акті 1623 р.: «Зостал был м[е]ні винен суму пенезей, то-єсть п'ятнадцать шелегов коронних» [120].

Розглянуті вище номінали українського грошового обігу потрапили на ринок ще в XVI ст. Від попереднього XVII ст. відрізняється не лише різким збільшенням масштабів грошового обігу, а й тим, що на ринок у великих кількостях надходять срібні монети нових номіналів, насамперед півторагрошовики й орти.

Півторагрошовики, або «пултораки», як їх називали в Галичині й на Волині, чи «півтораки», як іменувало ці монети населення Чернігівщини, Київщини та Поділля, були найбільш поширеним номіналом грошового обігу на Україні XVII ст. Відомі величезні (три, п'ять і більше тисяч) скарби, що складалися з самих лише півторагрошовиків [121]. У письмових же джерелах українських земель першої половини XVII ст. ці монети згадуються нечасто.

Є підстави гадати, що їх, як і трьох- і шестигрошовики, перераховували на лічильні золоті й гроші. Писарі називали півторагрошовики лише в тих випадках, коли вони чимось відрізнялися від звичайних. Знову-таки найбагатший матеріал щодо цього зберігся в протоколах і рахунках Львівського Ставропігійського братства. Під 1624 р. в цьому джерелі записано: «Взялем пултораками новими легкими зло[тих] 67» [122] — йдеться про зменшення ваги цієї монети в 1623 р. з 1,54 до 1,18 г, при одночасному погіршенні якості срібла [123]. У записах ставро-

---

[118] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 370.
[119] Там же, с. 708.
[120] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1623 р., арк. 37.
[121] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 117—118.
[122] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 366.
[123] Див.: *Gumowski M.* Op. cit., s. 76, 77, 290.

пігійських актів згадуються й півторагрошовики низької якості, можливо, навіть фальшиві: 1) 1627 р.— «браковиє полтораки»; 2) 1630 р.— «злиє полтораки» [124].

На фоні цих актових свідчень щодо недоброякісних півторагрошовиків привертає увагу білоруський судовий акт 1625 р., складений поблизу Пінська, в якому зафіксована сума в 13 ортів, 2 звичайних півторагрошовики й 10 кіп литовських грошів» [125]. Складач документа, певно, відчув потребу точно вказати номінали монети, пограбованої відповідачем,— можливо, навколо самої суми виникла суперечка, і доцільно було назвати її на суді якомога конкретніше.

Із свідчень нумізматичних джерел відомо, що досить великі срібні монети номіналом в орт були поширені в обігу першої половини XVII ст. В скарбах вони зустрічаються часто [126]. Проте в актовому матеріалі орти фігурують рідко. Причина, як нам здається, та сама, що і у випадках з монетами інших номіналів, грошами, півтора-, трьох- і шестигрошовиками: всі вони перелічувались на безіменні лічильні одиниці (польські монети — на золоті, литовські — на копи). Подібно до півторагрошовиків, орти конкретно згадуються лише в тих випадках, коли відрізняються від звичайних, а також при визначенні їхнього курсу.

Під 1621 р. в актах Львівської Ставропігії читаємо, що орти тоді «рахували по гр[ошей] 22,5» [127]. З цього самого джерела ми довідались, що 1623 р. Ставропігійському братству довелось віддати значну кількість ортів «по грош 10... то єсть шльонське (сілезькі.— *М. К.*) орти, монета бракова» [128]. Відомо, що орти сілезького карбування були набагато гіршими від тотожних монет інших європейських країн, зокрема Речі Посполитої й Бранденбурга (орти двох останніх найчастіше зустрічаються в українських скарбах XVII ст.), чим і пояснюється надзвичайно низький курс перших на галицькому ринку.

В рахунках Львівського Ставропігійського братства за 1630 р. записано, що з скарбниці «тогда перед райцами (тобто в присутності міських радників.— *М. К.*)

---

[124] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 55, 373.
[125] АВК, т. 4, с. 263.
[126] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 118.
[127] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 55.
[128] Там же, с. 364.

видалем ортов 2, то єсть злот[ий] 1, гр[ошей] 2»[129], звідки виходить, що орт дорівнював тоді 16 грошам. Такий курс був, певно, нижчим від звичайного, на що непрямо вказує запис скарбника братства під 1633 р.: «Шкоди на ортах, котриє дал пан Роман церкві залог, по грош 19, а не могли ми їх отдати, іно по грош 18,— зл[отих] 25 гр[ошей] 26»[130]. Видно, що курс орта коливався між 18 і 19 грошами, а також, що тих ортів була в скарбниці значна кількість, а саме 776 штук, що виходить із нескладного підрахунку.

1636 р. у Львові орти йшли по 17 грошів[131]. І в другій половині XVII ст. вартість орта залишалася досить стійкою, що пояснюється відносно високою якістю металу цих монет, особливо у порівнянні з солідами, грошами чи півторагрошовиками. Зазначимо також, що в першій половині XVII ст. вони згадуються лише в рахунках Львівської Ставропігії; це, на нашу думку, пояснюється фінансовою специфікою даного джерела. Нам не доводилося зустрічати повідомлень про орти в документах інших, крім Галичини, українських земель.

Вище ми згадували, що таляри увійшли до грошового обігу й поширилися у ньому в 60-х рр. XVI ст. Але справжнім «золотим віком» талярної монети на Україні стало XVII ст. Як і в попередньому, у XVII ст. таляри правили за матеріал для нагромадження скарбів, фігурували у трансакціях, насамперед великого масштабу, а також використовувалися в повсякденних операціях купівлі-продажу. Письмові джерела першої половини XVII ст. (як і їхні попередники XVI ст.), як правило, не зазначають державної приналежності талярів, бо ці монети були приблизно однакової вартості (ваги і проби срібла), незалежно від того, де вони карбувалися.

Курс таляра протягом більшої частини першої половини XVII ст. залишався досить сталим, тримаючись на рівні 3 лічильних золотих або 90 грошів. У рахунках Львівського Ставропігійського братства за 1631 р. прямо сказано: «Пан Іван ... дал тал[я]р один, то єсть злот[их] 3»[132]. Тотожний запис вміщено у цьому самому джерелі під 1632 р.: «През отца Васілія дано 2 таляр[и], то

[129] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 379.
[130] Там же, с. 396.
[131] Там же, с. 122.
[132] Там же, с. 375.

єсть злот[их] 6»[133]. Такий курс таляра зареєстровано в ставропігійських актах і за 1636 р.[134] Незначне підвищення курсу таляра в Галичині відмічено документом 1647 р.: «стариє таляри» йшли по 91 грошеві[135].

Проте рахункові книги Львівського Ставропігійського братства початку 20-х рр. зафіксували різні коливання курсу таляра щодо грошової монети. 1621 р. в цьому джерелі записано, що «таляр по злотих 4» йшов[136], тобто по 120 грошів. Ідентичний курс таляра можна вивести з рахунків Ставропігії за 1622 р., коли за церковне полотно одержали «таляров $6^1/_2$, то чинить зл[отих] 26». Тут же знову сказано, що $2^1/_2$ таляри дорівнюють 10 золотим[137].

Ми не думаємо, однак, що таке підвищення курсу таляра було тривалим. Можливо, по 120 грошів на львівському ринку йшли якісь особливо високопробні таляри, наприклад, так звані «любські», тобто любекські — карбування Любека та інших міст Германії. Взагалі ж різкі коливання грошових курсів в умовах стихійного феодального ринку були явищем нерідкісним, на що вказує запис 1623 р. в одному з галицьких актів: «6 марта пан Георгій грек, слишачи, же упадають (в ціні.— *М. К.*) грошіє... дал таляр 25, котриє, гди по грошей 75 удано, вчинили зло[тих] 62 гр[ошей] 15»[138]. Але обидва незвичайні курси таляра [120 і 75 грошів] існували недовго. Протягом усієї першої половини XVII ст. у Галичині, як і на інших українських землях, таляри приймали згідно з курсом 90 грошів.

Стійкий курс таляра в 90 грошів тримався не лише на Україні, а й у Білорусії. У складеному 1639 р. в Пінську акті слузі пообіцяли річну платню в 10 «талеров

[133] Архив ЮЗР., ч. 1, т. 11, с. 375.

[134] Там же, с. 122 (двічі).

[135] Там же, с. 701.

[136] Там же, с. 55.

[137] Там же, с. 362.

[138] Там же, с. 363—364. Зниження курсу таляра (до 77 грошів) зафіксовано й польськими джерелами в 1623 і в наступному, 1624 р. Проте А. Шельонговський, у книзі якого наведено цей факт, ніяк не коментує його (див. *Szelągowski A.* Pieniądz i przewrót cen w XVIIw. w Polsce. Lwów, 1902, s. 182). Так само, як і в Галичині, падіння курсу таляра в Польщі було короткочасним. Вже в 1626 р. за таляр там платили 88 грошів.

твердых трехзлотных»[139]. З цього запису випливає, що відповідність таляра 90 грошам була твердою і загальною для загарбаних Річчю Посполитою українських і білоруських земель першої половини XVII ст.

Численні згадки про таляри маємо не лише в галицьких письмових джерелах 1600—1647 рр., а й у тогочасних писемних пам'ятках з різних територій України. Наведемо лише кілька прикладів з великої кількості свідчень українських актових матеріалів про ці монети. Почнемо з Правобережжя.

В Житомирській судовій книзі за 1611 р. сказано, що таляри складали основну частину величезної на той час суми в 20 000 польських золотих[140] (як бачимо, навіть таляри лічили на золоті). В заповіті луцького міщанина від 1621 р. серед інших монет названі таляри[141]. Під 1649 р. у Володимирській гродській книзі вписана скарга пані Смітковської на селян, які начебто відібрали в неї «готових пинезєй в талярах битих тисєчу золотих»[142].

У ділових документах Лівобережної України першої половини XVII ст. таляри зустрічаються не так часто, як у відповідному матеріалі Правобережжя. Наводимо одну із згадок про ці монети, що міститься в актах Бориспільського міського уряду за 1637 р.— обвинувачення одного міщанина іншим у грабунку 10 талярів[143].

Більш частими стають згадки про таляри в українських писемних пам'ятках з другої половини XVII ст. Це відповідає збільшенню маси талярної монети в грошовому обігові України з 40-х рр.: тоді на українські землі ринув потік талярної монети Об'єднаних Нідерландських провінцій, до якого приєдналась маса імперських талярів карбування Кампена, Кельна, Любека, Зволле та інших, а також виробництва Швейцарії[144].

Українські акти першої половини XVII ст. згадують ще один гатунок великої срібної монети, на зразок талярів,— так звані левендальдери. Письмові джерела називають їх «левками» або «левковими талярами». Справа

---

[139] АВК. Вильна, 1872, т. 6, с. 326.
[140] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 1, с. 172.
[141] Там же, ч. 1, т. 6, с. 509.
[142] Там же, ч. 6, т. 1, с. 554.
[143] Киевская старина, 1892, № 4. Приложение, с. 17.
[144] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 122—123.

в тому, що зовні левендальдери нагадували справжні таляри, але були легшими від останніх і зробленими з гіршого срібла. Відповідно левки цінувалися на українському ринку нижче від справжніх талярів. Із скарбів відомо, що найбільш поширеними на Україні були голландські левендальдери. Проте в записах актових джерел вони, подібно до інших монет, виступають безіменними. Для першої половини XVII ст. нам відомі згадки про левки в писемних пам'ятках лише з території Галичини, переважно львівських.

Під 1630 р. у рахунках Львівського Ставропігійського братства записано, що з скарбниці «на церковниє і друкарскіє потреби» видано «таляров левкових штук 917, каждий левок по гр[ошей] 80 рахoвавши» [145]. Цей курс тримався до 1634 р. (у касі братства тоді були «вшістко левки по грошей 80» [146]), проте наприкінці року вартість левка на галицькому грошовому ринку різко знизилася: братству повернули борг «залотих (так! — *М. К.*) 240 левковими талярами, рахуючи штуху (так! — *М. К.*) по грошей ОВ» [147] (72.— *М. К.*).

Причини падіння курсу левендальдера не пояснені в згаданому джерелі. Поволі вартість «левкового таляра» починає знов зростати, і в 1636 р. ця монета йшла вже по 75 грошів [148]. На кінець першої половини XVII ст. у Галичині встановився стабільний курс левендальдера у 80—81 гріш [149].

Розглянемо ще один срібний платіжний засіб українського ринку першої половини XVII ст., так звані «орлики». У наведеному вище переліку монет галицького ринку на 1627 р. «урлики» (вимова на польський лад) згадуються серед шелягів, напівгрошів, грошів і півтораrрошовиків, тобто поряд з дрібними монетами [150]. Під тим же 1627 р. у рахунках Львівського Ставропігійського братства занотовано, що з його шкатулки взяли чорних шелягів і «орликов» на 24 золотих із 15 грошами [151].

---

[145] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 373.
[146] Там же, с. 394.
[147] Там же, с. 104.
[148] Там же, с. 122.
[149] Там же, с. 701 (1647 р.), 409 (1648 р.).
[150] Там же, с. 708—709.
[151] Там же, с. 370.

Обидва записи, особливо останній, наводять на думку, що за терміном «орлик» криється якийсь дрібний монетний номінал, оскільки вони названі разом з тогочасними розмінними монетами. Можливо, орликами називали один з типів польських солідів Сигізмунда III із зображенням орла на все поле монети, щоб відрізнити їх від коронних солідів цього короля інших типів, на яких, поруч з польським орлом, зображено литовський герб «погонь» [152]. Зрозуміло, що сказане залишається гіпотезою до того часу, поки не знайдено документального підтвердження.

Важливо відзначити ще один вид срібної монети грошового обігу першої половини XVII ст.— російську. У монетних скарбах того часу російські копійки, денги й полушки зустрічаються нерідко [153], проте писемні пам'ятки їх майже не називають. Якоюсь мірою це пояснюється тим, що в Галичині, актовий матеріал якої зберігся найкраще, російські копійки в першій половині XVII ст. практично не курсували, письмові ж джерела з інших українських земель, потрібні для вивчення грошового обігу, дійшли до нашого часу лише у фрагментах.

Під 1611 р. у Житомирській судовій книзі записана значна сума «монетою Московською» [154], що свідчить на користь думки щодо побутування російських грошей на східній Волині. Не зустрічали ми згадок про російські монети в актовому матеріалі Лівобережної України першої половини XVII ст., найбільш тісно пов'язаної з Росією. Це можна пояснити, почасти, знову-таки поганою збереженістю відповідних письмових джерел. Адже на Лівобережній Україні, так само як і в Білорусії, російські монети були добре відомі населенню, про що свідчить, зокрема, наведений нижче запис Брестської судової книги 1640 р.: при грабунку взяли «денег московских коп три» [155].

Останній запис відкриває можливість для ще одного пояснення майже повної відсутності згадок про російські монети в актовому матеріалі тих українських земель, де ці монети, без сумніву, були в обігу. Адже

---

[152] Див.: *Zagórski J.* Monety dawnej Polski. Tablice. Warszawa, 1969, tabl. XV, N 211 i 212.

[153] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 126—127.

[154] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 1, с. 172.

[155] АВК, т. 4, с. 371.

російські монети в Брестській книзі раховано не на рублі, як годилось би, а на копи, тобто на місцевий лад. Вище зазначалось, що письмові джерела першої половини XVII ст. називають дрібні монетні номінали лише у надзвичайних випадках, як правило ж, лічба йшла на безіменні золоті й копи. Напевне, так було й з російськими монетами, які на українському ринку могли прирівнюватись до звичних населенню лічильних одиниць. Далі буде показано, як наприкінці XVII — у першій третині XVIII ст. російську монету, що поступово опановувала ринком Лівобережної України, тривалий час рахували не на рублі, а на золоті й копи.

В рахунках Львівської Ставропігії 1613—1614 рр. ми зустрілися з надзвичайно цікавим явищем стійкості пережитків у сфері обігу. Вивчаючи свого часу особливості грошового господарства Південно-Західної Русі так званого «безмонетного» періоду (XII—XIII ст.), ми зазначали, що в ролі карбованої монети тоді виступали уламки срібних речей, прикрас тощо. Фрагментоване срібло як релікт «безмонетного» періоду перейшло в обіг наступного XIV ст., незважаючи на те, що в ньому тоді вже не існувало прямої потреби, оскільки грошовий ринок XIV ст. був добре забезпечений карбованою монетою.

Хоч це й виглядає парадоксом, ламане срібло відігравало часом роль монети навіть у XVII ст., що свідчить не лише про надзвичайну стійкість пережитків минулого в обігові, а й про те, що часом на ринку могло не вистачати монет. На доказ наводимо два приклади з ставропігійських актів. Під 1613 р. у них записано, що була сплачена сума «сребра церковного ламаного гривень дві»; в 1614 р. там записано: «взялисмо ... зло[тих] 8 и сребра пулчварти гривні» [156].

Ми далекі від думки поширювати випадки використання ламаного срібла як засобу купівлі-продажу на всю територію України першої половини XVII ст. чи навіть вважати його типовим для самої лише Галичини. Проте факти існування пережиткових форм є надзвичайно характерними для грошового ринку доби середньовіччя в цілому, що ми намагались показати в попередніх розділах і спробуємо продемонструвати в наступних.

---

[156] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 340, 342.

Вище було охарактеризовано срібні платіжні засоби грошового обігу на Україні першої половини XVII ст. Перейдемо до золотих монет. Як і в двох попередніх сторіччях, ними залишались дукати. Згідно старої традиції, їх і в першій половині XVII ст. називали «угорськими» (у волинському документі 1621 р. записано: «готових грошей тисячу золотих, тость п'ятсот золотих монетою польською, а п'ятсот червоними золотими вгорськими ... ваги доброї і справедливої») [157], хоч насправді нідерландські дукати республіканського й імперського карбувань рішуче переважали на ринку над золотими монетами інших країн, у тому числі й Угорщини, що видно із складу монетних скарбів [158].

Письмові джерела першої половини XVII ст. досить часто згадують про «червоні золоті», як називали тоді на Україні дукати. Особливо рясніють згадками про них львівські акти. Протягом усього описуваного тут періоду курс червоного золотого був сталим і дорівнював 6 золотим польським або 180 грошам [159]. Оскільки назви лічильної одиниці («золотий») й дуката («червоний золотий») були близькими між собою, в ставропігійських рахунках зустрічаємо підкреслення того, що червоні золоті дійсно є золотими монетами: «червониє золотиє в золоті» [160] (1636 р.).

Дукати різних країн мали приблизно однакові розміри, вагу, товщину кружала та якість золота; разом з тим на ринку часом траплялись монети меншої, ніж звичайна, вартості. Причина цього лежить у хижацькій «стрижці» дорогоцінного металу, а то й у появі на ринку фальшивих золотих монет, звичайно, набагато нижчої, від загальноприйнятої, проби металу. Лихі червоні золоті не раз згадуються в українських джерелах. В актах Львівського Ставропігійського братства за 1611 р. зареєстрована складчина братчиків на поїздку двох із них до Варшави. Серед зібраних у цей спосіб дукатів у двох випадках дали «червоних неважних» [161]. Із свідчення того самого джерела можна встановити курс одного з га-

---

[157] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1621 р., арк. 274.

[158] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 125.

[159] Див. напр.: Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 55 (1621 р.).

[160] Там же, с. 122.

[161] Там же, с. 7—10.

тунків недоброякісних дукатів на 1622 р.: «Прислали барзо легких і вполи злих чирвоних 4, ти[ї] заледва удалихмо за з[олотих] 16, гр[ошей] 15»[162], звідки видно, що згадані червоні йшли приблизно по 4 золотих із 4 грошами.

Згадане вище короткочасне падіння вартості великих монет у Львові 1623 р. не обійшло й дукати. Із рахунків Ставропігійського братства за 1623 р. дізнаємось, що на церкву дали «чирвоних злотих 50, котриє, за упадком нині ... монет вшелких, чинять злот[их] 200»[163]. Отже, навіть звичайні, доброякісні дукати приймалися тоді на ринку по 4 золотих замість звичайних 6.

Досить часто зустрічаємося з дукатами в актовому матеріалі Правобережної України, насамперед східної Волині першої половини XVII ст. З документа 1600 р. довідуємося, що єпископ Терлецький напав на маєток дворянки Меневської, розташований поблизу Любомля, і відібрав у неї «золотих червоних триста» й 50 кіп грошів литовської монети[164]. В Житомирській судовій книзі за 1611 р. згадана велика сума грошей, частина якої була в «чирвоних золотих»[165].

Майже не траплялись авторові згадки про дукати в письмових джерелах Лівобережжя першої половини XVII ст., що, без сумніву, пояснюється недостатньою збереженістю цих джерел. Адже, як видно із скарбового матеріалу, дукати активно курсували в грошовому обігові Лівобережної України, зокрема Чернігівщини[166].

Розглядаючи свідчення письмових джерел про грошовий обіг України першої половини XVII ст., ми неодноразово наводили приклади, в яких виступали монети «неважні», «лихії», «злі» тощо. При грошових угодах враховувалось не лише те, якими номіналами сплачується борг, а й *якість* самих монет. Стихія феодального ринку, неспроможність уряду Речі Посполитої (до складу якої входила тоді майже вся територія України) регулювати грошовий обіг, впливати на нього, призводили до того, що на українському ринку вільно курсували

---

[162] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 363.
[163] Там же, с. 364.
[164] Там же, ч. 1, т. 6, с. 283.
[165] Там же, ч. 3, т. 1, с. 172.
[166] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 124.

монети, проба і вага яких були нижчими від стандартних; часто траплялися й просто фальшиві.

У письмових джерелах нам зустрічалися не лише срібні дрібні монети («браковиє полтораки»[167], «лихії гроші»[168]) поганої якості, а й середні («злиє потройниє»[169]) і навіть досить крупні монети («орти, монета бракова»[170]). Не раз фіксуються актами першої половини XVII ст. золоті монети поганої якості: «чирвониє неважниє»[171], «барзо легкиє і вполи злиє чирвониє»[172]. Взагалі ж, якщо не брати до уваги попсованих і фальшивих екземплярів, можна відмітити, що якісними монетами в описуваний період, як і в XVI ст., на Україні вважалися дукати і крупні срібні монети: таляри, їхні фракції в 1/2 та 1/4, а також, хоча і не завжди, орти. За часів Сигізмунда III якість розмінних монет настільки погіршилася, що не лише гроші й півторагрошовики, а й трьох- і шестигрошовики не можна було вважати доброю монетою.

У польській нумізматичній літературі поширена думка, що за Сигізмунда III монетна справа Речі Посполитої переживала глибоку кризу. Дійсно, на початку його правління кількість чистого срібла в грошеві становила 0,67 г, а згідно ординації 1623 р.— лише 0,29 г, тобто знизилась приблизно в 2,5 раза. Таке обезцінення карбованої монети відбилося й на інших грошових номіналах: трьох- і шестигрошовиках. Срібна розмінна монета Речі Посполитої стрімко падала в ціні, тому-то так само стрімко підвищувався курс таляра й червоного золотого. З 1598 по 1631 р. курс таляра зріс з 36 до 90 грошів, тобто також в 2,5 раза[173]. Особливо загрозливою для економіки Речі Посполитої в цілому стала криза монетної справи за Яна Казиміра, про що йтиметься в наступному розділі.

Курсування на ринку одночасно доброякісних і низькопробних монет неминуче призводило до системи до-

---

[167] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 55.
[168] Там же, с. 341.
[169] Там же, с. 373.
[170] Там же, с. 364.
[171] Там же, с. 9.
[172] Там же, с. 363.
[173] Див.: *Szelągoeski A.* Op. cit., s. 161—190; Rozprawy o pieniądzu w Polsce pierwszej połowy XVII wieku. Warszawa, 1959, Wstęp (awtor Sadowski Z).

плат. Як правило, такі операції не знаходили відбиття в писемних пам'ятках, бо вважались протизаконними: адже уряд був зацікавлений у тому, щоб монети йшли за офіційним курсом, зокрема, щоб нові монети цінились однаково з аналогічними їм старими, тоді як старі були важчими й високопробнішими від нових. Докладніше про систему доплат розповімо при розгляді актового матеріалу другої половини XVII ст., який зберіг чимало яскравих свідчень про неї.

Спинимося на основних закономірностях *грошової лічби.*

Вище зазначалось, що з кінця XVI ст. зникла різниця в метрології (у вазі, розмірі, пробі металу) польських і литовських монет Речі Посполитої. З того часу відпала необхідність при трансакціях перераховувати литовські гроші на польські й навпаки. З часом литовська лічильна одиниця — копа — відривається від литовської монети, на неї починають лічити також польські гроші, півторагрошовики та інші монети. Те саме відбулося і з польською лічильною одиницею — золотим. Проте обидві вони залишилися на ринку, і не лише XVII, а й наступних сторіч. Це пояснюється не лише дивовижною живучістю пережитків минулого в сфері грошового обігу, а й тим, що за кількістю грошових монет, які вони об'єднували, золотий і копа знаходилися у зручному співвідношенні (1 : 2).

Як і в попередньому сторіччі, копа й золотий мали свої сфери впливу в грошовому обігові України першої половини XVII ст. Але в цей час, на відміну від XVI ст., межі між ними не були такими відчутними і нездоланними — знову-таки тому, що й на копи, й на золоті тепер рахували тотожні між собою литовські й польські монети.

У Галичині, грошовий обіг якої з давніх часів більше, ніж в інших українських землях, відчував вплив польської монети, як і в XVI ст., монети лічили майже виключно на золоті, про що можна судити, зокрема, з надзвичайно багатих на нумізматичну інформацію протоколів і рахунків Львівської Ставропігії. В цьому джерелі на золоті лічили всі монетні номінали: не лише дрібні (соліди, гроші, півторагрошовики та ін.[174]), а й орти[175],

[174] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 366, 370 та ін.
[175] Там же, с. 396.

левендальдери («левки»)[176] і навіть таляри[177] та дукати[178] (за даними 20—30-х рр.). Проте і в ставропігійських актах зустрічається лічба на копи. Під 1615 р. у них записано: «Прокураторові в замку ... (дали) копу і грош», а під 1616 р. занотовано, що на реставрацію дзвіниці Руської церкви у Львові, яка постраждала від пожежі, частину суми виплатили в копах[179]. Оскільки в Галичині не існувало міцної традиції грошової лічби в копах (тут в XV—XVI ст. користувались переважно польською монетою, яку рахували на золоті), можна думати, що обидва рази джерело згадує литовські, найімовірніше, старі (добаторієві) гроші.

У першій половині XVII ст. на золоті починають лічити на тих українських землях, у грошовому рахунку яких у XV—XVI ст. домінували копи. Під 1602 р. у Луцькій гродській книзі відмічено факт крадіжки «як готових грошей ... так і речей немало, на петдесят золотих польських»[180]. У кременецьких актах 1621 р. записана сума «готових грошей тисячу золотих»[181]. Таке вторгнення золотих у сферу грошової лічби ми спостерігаємо й на східній Волині, про що розповідають житомирські судові акти першої половини XVII ст.[182] З початком XVII ст. лічильні золоті починають посідати значне місце на ринку Київщини. Лише на Лівобережній Україні, найбільш віддаленій від Польщі, що й у XVI ст. майже не відчувала впливу польської монетної системи й грошової лічби, як і раніше, в рахунку грошей домінують копи. Такий висновок можна зробити, виходячи з ряду документів, зокрема з актів Бориспільського міського уряду, систематичного джерела, що охоплює всю першу половину XVII ст.[183]

Проте золотий як лічильна одиниця в першій половині XVII ст. ще не увійшов глибоко в грошовий рахунок Волині й Київщини. В актах названих українських зе-

---

[176] Архив ЮЗР, ч. 1, с. 11.
[177] Там же, с. 409.
[178] Там же, с. 413.
[179] Там же, с. 344, 347.
[180] Там же, ч. 8, т. 3, с. 491.
[181] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1621 р., арк. 274.
[182] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 306, 307, 537 та ін.
[183] Киевская старина, 1892, № 4—7, 10, 12.

мель ми помітили таку закономірність: на золоті лічили суми, так би мовити, офіційного характеру — різні збори на користь короля, мита, штрафи, оцінювали майно тощо. Так, королівські прибутки з овруцького староства в 1604 р., як записано в місцевому акті, складали «триста золотих полских» [184]. Київські міщани 1605 р. платили королю як податок теж 300 польських золотих [185]. У 1618 р. печерський архимандрит Єлисей змушений був сплатити київському магістратові 5000 золотих польських за незаконне утримання корчм та шинків у Києво-Печерському монастирі [186].

Повсякденна ж торгівля велась на Київщині та Волині, як і в XVI ст., переважно при застосуванні старої місцевої одиниці грошової лічби — копи, про що красномовно свідчать житомирські, луцькі, кременецькі й київські судові акти. Отже, для першої половини XVII ст. ще не можна говорити про витіснення золотим копи з грошового рахунку Волині й Київщини, хоч копа й починає поволі втрачати колишні позиції.

При розгляді грошового рахунку XVI ст. нами встановлено, що у ньому зберігалася стара литовська одиниця лічби — рубль. Литовські рублі зафіксовані й в українському актовому матеріалі першої половини XVII ст., правда, в поодиноких випадках. Наприклад, у кременецьких актах 1624 р. значиться сума в «дванадцять рублєй грошей литовських» [187] і, що дуже дивно,— в звичайному записові угоди купівлі-продажу, а не при встановленні кари за вбивство («головщизна»), за заподіяння збитків тощо, як це повинно було б бути *: адже пережитки в грошовій лічбі найміцніше зберігаються саме

---

[184] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 5, с. 333.

[185] Там же, с. 336.

[186] Там же, ч. 1, т. 6, с. 459.

[187] ЦДІА УРСР, ф. 21, оп. 1. Книга Кременецького гродського суду за 1624 р., арк. 87 зв.

* У білоруських актах першої половини XVII ст. рубль як лічильна одиниця трапляється частіше, ніж в українських, але виключно в юридичних документах, при визначенні кар. Наприклад, під 1612 р. у Гродненських земських судових актах вказано, що стрільцеві за завдані йому побої виплачено компенсації «три рубли грошей», а в 1621 р. в тій самій збірці документів записано, що за пограбування одного пана іншим злочинець сплатив «вины три рубли грошей» (АВК, т. 1, с. 256—257, 300).

в документах юридичного характеру. Вважаємо рідкі випадки використання рубля в активному грошовому рахунку винятком із поміченої нами закономірності, коли стара лічильна одиниця, що давно вже зникла з грошового ринку, живе в записах судових актів, які базуються на давніх статутах і звичаєвому праві даної території.

Закономірність збереження пережиткової термінології в юридичних актах вже давно помічена фахівцями з давнього права [188]. Лише надзвичайною консервативністю правових інституцій можна пояснити використання не менш давньої, ніж рубль, лічильної одиниці — гривні. Вона зафіксована нами лише в формулах судових актів, де встановлюється, наприклад, покарання за злочин чи штраф за невиконання умов трансакції. У складеному 1630 р. в Брацлаві акті записано штраф за порушення торговельної угоди в «500 гривень польських» [189], а під 1640 р. у Житомирській гродській книзі згадана сума «ве сту тисєчі гривень», теж як загроза штрафу за невиконання умов документа [190].

Однак з активного грошового рахунку, з повсякденного вжитку гривня зникла ще наприкінці XVI ст. Аналогічне явище помічено і в білоруських писемних пам'ятках, в яких також встановлюються різні штрафи в гривнях [191].

На закінчення розгляду монетного обігу й грошової лічби на Україні першої половини XVII ст. зазначимо, що асортимент номіналів грошового обігу на цей час значно збільшився порівняно з XVI ст. До обігу входять півторагрошовики, які відразу стають найчисленнішою монетою ринку, орти і левендальдери. Збільшується питома вага в обігу талярів і червоних золотих. Одночасно знижується якість дрібної й середньої монети, що призводить до криз та інфляцій, одна з яких, з різким падінням грошових курсів, знайшла своє відображення у ставропігійських актах 1623 р.

---

[188] Див. напр.: *Гуревич А. Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970, с. 101.
[189] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 60902.
[190] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 527.
[191] Див. напр.: АВК, т. 2, с. 301 (1638 р.), 314 (1642 р.).

Відбулися зміни й у грошовій лічбі. Із зникненням метрологічної різниці між коронними й литовськими монетами Речі Посполитої в кінці XVI ст. перестає існувати принципова різниця між литовською (копа) і польською (золотий) системами лічби. Більше того, обидві одиниці починають використовуватися для рахунку генетично чужих їм монет: копа — для лічби польських, а золотий — литовських монет.

Ще більші зміни в асортименті й грошовому рахунку на Україні відбулися в другій половині XVII ст.

Розділ третій

ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ МОНЕТНОГО ОБІГУ И ГРОШОВОЇ ЛІЧБИ НА УКРАЇНІ ДОБИ ПІЗНЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)

Дальше закріпачення селянства, посилення феодалами експлуатації залежних селян і міщан, культурно-національний гніт і знущання панів над народом вкрай загострили соціально-економічні й політичні суперечності на Україні. Наприкінці XVI — першій половині XVII ст. на Україні одне за одним спалахують селянсько-козацькі повстання, очолювані Косинським (1591—1593), Наливайком (1594—1596), Павлюком, Острянином і Гунею (1637—1638). Повстання, хоч і були жорстоко придушені магнатами і шляхтою Речі Посполитої, розхитали підвалини польсько-шляхетського панування на українських землях і підготували грунт для визвольної війни 1648—1654 рр.

Возз'єднання двох братніх народів 1654 р. благотворно вплинуло на їхні історичні долі. Воно, зокрема, сприяло економічному розвиткові українських земель, які включались до всеросійського ринку, що перебував тоді на стадії формування. Нові імпульси одержали процеси розвитку ремісничого виробництва, сільського господарства, внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Правобережна ж Україна залишилась під гнітом Речі Посполитої. Економіка магнатсько-шляхетської держави переживала глибоку кризу, що негативно позначилась на станові сільськогосподарського і ремісничого виробництва, а також торгівлі тих українських земель, на яких ще тривало іноземне панування. Різне політичне та економічне становище обох названих частин України знайшло вияв у процесах і явищах її грошового ринку другої половини XVII — першої третини XVIII ст.

Возз'єднання України з Росією 1654 р. докорінно змінило загальну картину українського обігу та лічби монет. З цього часу між обігом Лівобережної України, з одного боку, Західної й Правобережної — з іншого, виникає принципова різниця, яка з роками поглиблюється.

Монетний обіг та лічба грошей на Лівобережжі поступово зливаються з загальноросійськими. Російська монета, внаслідок цілеспрямованої фінансової політики уряду, повільно, але неухильно витісняє з обігу іноземну, що сприяло економічному розвиткові. У той же час монетний обіг та грошовий рахунок Західної й Правобережної України XVII — майже всього XVIII ст. принципово не відрізнявся від попередніх.

Номінали грошового обігу на Західній і Правобережній Україні. Якісний склад монет і рахунок грошей

З матеріалу монетних скарбів відомо, що в другій половині XVII ст. грошовий обіг українських земель, і не лише Західної й Правобережної, а й Лівобережної України, обслуговувався іноземною монетою, переважно карбування Речі Посполитої. В обігу залишалася значна маса монет випуску Сигізмунда III, до якої в правління Яна Казиміра приєдналася величезна кількість монет нечувано низької якості. Це призвело до поглиблення кризи грошового господарства Речі Посполитої в цілому й грошового ринку українських земель, що залишились у її складі, зокрема. Користування певний час іноземною монетою на Лівобережній Україні стало причиною появи характерних і дуже цікавих особливостей грошового обігу даного періоду на українських землях, що возз'єдналися з Росією. Всі ці явища можна, на нашу думку, краще зрозуміти, почавши ознайомлення з грошовим обігом тих українських земель, що у другій половині сторіччя залишалися в складі Речі Посполитої, в першу чергу — із Західної України, економічно найбільш тісно зв'язаної з «метрополією».

Уявлення про *асортимент монетних* номіналів західноукраїнського, насамперед львівського, ринку можуть дати такі фрагменти з рахунків Ставропігійського брат-

ства: (1) 1665 р. «Дал мі (мені.— *М. К.*) з[олотих] 1000 тинфами... Ітем (item лат.— також) оддал мі пан Іван пултораками і уртами добрими сімсот золотих... Ітем грошами сто золотих... Ітем од пана Івана шелєгами одебралєм сто дев'ятдесят і шість» [1–2] (золотих.— *М. К.*); (2) 1691 р. При ревізії каси братства виявлено «ворок (мішок, в даному разі, мішечок.— *М. К.*) тимфами, шостаками... ворок талєрами битими цісарськими... ворок цісарськими» (ортами, що встановлено нами на підставі інших записів ставропігійських актів цього часу.— *М. К.*); тут же згадується «полтораками і копійками в ворку з[олотих] 26» [3].

Отже, на західноукраїнському ринку, поряд із крупними срібними монетами (талярами, тимфами й ортами), використовувалися середні (шестигрошовики) і дрібні (півторагрошовики й соліди) монети. Важливою є вказівка джерела щодо курсування у Львові російських копійок. Те, що в касі братства вони знаходилися в одному мішечку з півторагрошовиками і лічені разом з останніми на золоті, свідчить, що російська монета в другій половині XVII ст. потрапляла в обіг навіть віддалених від Росії українських земель.

Близьким до західноукраїнського набором монетних номіналів користувалося й населення Правобережної України. З численних і подібних між собою свідчень письмових джерел наведемо лише одне, в Овруцькій гродській книзі 1684 р. згадуються «денег готових полтораками злотий», «монета шележная» на суму 4 золотих і «талєров битих 50» [4].

Як і в XVI — першій половині XVII ст., основним номіналом європейських монетних систем другої половини XVII ст. залишався гріш, адже всі інші номінали грошової системи (півтора-, трьох- і шестигрошовики) походили від нього. Проте письмові джерела згаданого часу майже не називають грошів, хіба що в переліках монет за номіналами, подібних наведеному вище фрагментові з рахунків Ставропігійського братства. Причин, з яких гроші як реальні монети в українських писемних пам'ятках другої половини XVII ст. згадуються нечасто, на нашу думку, є дві: 1) своєю булою роллю в обігу

[1-2] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 484.
[3] Там же. Киев, 1904, ч. 1, т. 12, с. 257.
[4] Там же, ч. 3, т. 2, с. 53—54.

гріш поступився півторагрошовикові ще в першій половині XVII ст.; в українських скарбах, захованих після 1648 р., грошів дуже небагато, і 2) навіть у тих випадках, коли реальні монети номіналом у гріш виступали в трансакціях, вони об'єднувалися складачами актів у лічильних одиницях, отож, ховалися за ними — за золотими, насамперед.

Натомість півторагрошовики («півтораки» або «пултораки») виступають у актовому матеріалі Західної та Правобережної України досить часто. Насправді в обігові їх було більше, ніж про це можна судити з письмових джерел. Так само, як і гроші, півторагрошовики сховані під золотими й іншими лічильними одиницями *.

1665 р. в протоколах Львівського Ставропігійського братства зазначено, що до скарбниці надійшла велика сума грошей «в пултораках» [5]. У рахунках цього ж братства за 1690 р. згадано «один ворок з пултораками доброю монетою» [6] — певно, йшлося про півторагрошовики Сигізмунда III, дещо кращі від одноіменних монет Яна Казиміра.

Часто трапляються півторагрошовики й у записах актового матеріалу Правобережної України. В документі із східної Волині 1684 р. записано «злотих шість полтораками» [7], а з Овруцької гродської книги 1687 р. довідуємося, що «старий» півторагрошовик дорівнював «новому» трьохгрошовикові [8]; це приблизно відповідає вартісному співвідношенню між півторагрошовиком Сигізмунда III емісії 1614 р. і трьохгрошовиком Яна Казиміра [9].

З описаних вище причин трьохгрошовики, подібно до грошів, майже не згадуються в актовому матеріалі Західної й Правобережної України, зате шестигрошовики виступають у ньому досить часто, що вимагає пояснення.

---

* Інакше було з великими срібними монетами (від орта до таляра), низькопробними білоновими солідами і червоними золотими — дукатами; їхній курс мав значні відхилення від курсу стандартних грошових монет, тому перші частіше, ніж останні згадуються писемними пам'ятками.

[5] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 246.— Аналогічний запис див. у цьому джерелі під 1675 р. (с. 507).

[6] Там же, ч. 1, т. 12, с. 221.

[7] Там же, ч. 3, т. 2, с. 54.

[8] Там же, ч. 6, т. 1, Приложение, с. 169.

[9] *Gumowski M.* Op. cit., s. 290.

З 1650 р. фінансове відомство Яна Казиміра карбувало монети від гроша до орта, вартісне співвідношення між якими в основному відповідало їхнім номіналам, хоча всі ці монети були легшими від аналогічних монет Сигізмунда III. Та в 1656 р. було проведено зниження вмісту срібла приблизно на чверть [10] в двох монетних номіналах: ортах і шестигрошовиках, що поставило нові монети поза грошовою системою, яка існувала на той час, і викликало потребу спеціально виділяти їх в актах. Нові орти емісії Яна Казиміра не прижилися в грошовому обігові України, зате поширилися його шестигрошовики, особливо на Західній Україні.

Західноукраїнські джерела прямо називають шестигрошовики лихою монетою [11]; на ринку Львова та інших західноукраїнських міст їх було дуже багато. Про це свідчать матеріали не лише скарбів, а й письмових джерел. Наприклад, під 1689 р. у рахунках Львівської Ставропігії зафіксовано «150 зл[отих] шостаками», а при ревізії скарбниці братства 1695 р. у ній виявився «ворок тимфами, шостаками... всього 1400 злот[их]» [12].

Чи не найбільш поширеною монетою грошового обігу були шестигрошовики у Білорусії. Так, у могильовських актах ці монети виступають надзвичайно часто. Наведемо лише кілька прикладів: 1689 р. «Купили железа... фунт по шостаку» [13], 1690 р. «У чырвоных, у талярах и у шостаках 2216» [14]. На те, що звичайно під «шостаками» розуміли не лічильні одиниці, а реальні монети, вказує хоч би такий запис могильовської рахункової книжки 1698 р.: «Выдал пахолком шостаки два битых» [15].

Ми не випадково вдалися до порівняння західноукраїнського актового матеріалу з білоруським. Згідно з нашим переконанням, такі паралелі мають силу й для другої половини XVII ст. з причин, про які говорилось у попередньому розділі. Проте слід внести корективи до географії вживання цих паралелей. Якщо раніше, для XVI — першої половини XVII ст., порівнювались між собою письмові джерела Лівобережної України та Біло-

---

[10] *Gumowski M.* s. 290.
[11] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 507.
[12] Там же, т. 12, с. 191, 257.
[13] ИЮМ, вып. 6, с. 89.
[14] Там же, вып. 7, с. 150.
[15] Там же, вып. 12, с. 89.

русії, виходячи із спільності впливу на обидві території литовських монетної системи й обігу, то для другої половини XVII ст. і, ще більшою мірою, для XVIII ст. аналогія має бути іншою.

Адже після визвольної війни 1648—1654 рр. Лівобережна Україна виходить із складу Речі Посполитої. Інакше було в Білорусії. Білоруські землі, так само як Західна та Правобережна Україна, залишилися під владою Речі Посполитої. Тому порівняння з Білорусією в сфері монетного обігу й грошової лічби після 1648 р. можуть бути обгрунтованими лише для Західної й Правобережної, але вже не для Лівобережної України.

На протилежність шестигрошовикам, досить великі срібні монети номіналом в орт рідко фігурують у писемних пам'ятках Західної й Правобережної України. Нові, полегшені орти Яна Казиміра не мали там поширення, в обігу залишалися доброякісні в порівнянні з ними орти Сигізмунда III, брандербурзькі — Георга Вільгельма і пруські — Фрідріха Вільгельма. Два останніх, як ми думаємо, виступають у ставропігійських актах під найменням «цісарських» *. Така картина постає по розгляді свідчень монетного матеріалу скарбів [16].

1665 р. у Львові повернуто борг «уртами добрими» [17]. З рахунків Львівського Ставропігійського братства 1690 р. довідуємося, що «цісарськіє» орти оцінювалися по золотому [18] (таким взагалі був тогочасний курс орта в грошовій монеті на Західній і Правобережній Україні). Рахунки цього братства містять чимало згадок про цісарські орти, які часом виступають там у великих кількостях. Так, під 1691 р. названа сума «цісарськими з[олотими] 495» [19].

Так само, як наприкінці XVI — першій половині XVII ст., великі срібні монети таляри, в основному західноєвропейського виробництва, залишалися, поряд з дукатами, найбільш авторитетною монетою українського

---

* Взагалі в ті часи на Україні цісарем називали австрійського імператора, проте австрійські орти в українських скарбах другої половини XVII ст. зустрічаються надзвичайно рідко для того, щоб часто фігурувати в актах під назвою «цісарських».

[16] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 120.

[17] Архів ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 484.

[18] Там же, т. 12, с. 228.

[19] Там же, с. 257.

обігу другої половини XVII ст. Не були винятком Західна й Правобережна Україна.

Як правило, таляри не виступають у повсякденних трансакціях і судових справах, вони не часто згадуються навіть у надзвичайно докладних і точних рахунках Львівського Ставропігійського братства. Це стане зрозумілим, коли візьмемо до уваги, що, так само як і дукати, таляри стояли понад обігом, були «монетою багатих»; у них укладали угоди між собою короновані особи й великі феодали, вони правили за матеріал накопичення скарбів, у цих монетах сплачувались контрибуції при нескінченних феодальних війнах. Наприклад, при облозі турками Львова в 1672 р. населення міста було змушене стягтися на контрибуцію в «сорок тисяч червоних золотих, а (і.— *М. К.*) сорок [тисяч] таляров битих» [20].

Працюючи над актами Львівської Ставропігії другої половини XVII ст., ми зустрілися з характерним явищем: починаючи з 80-х рр. одночасно і, на наш погляд, незалежно один від одного існували два різних курси таляра, причому один був удвоє вищим від іншого! Так, у 1663 р. битий, тобто карбований, таляр ішов у Львові по 3 золотих: «Далем на то чотири таляри, то єсть з[олотих] 12» [21]. Проте 1683 р. курс таляра дорівнював 6 золотим, в 1689 — 6 золотим 15 грошам, а в 1691—1698 рр. таляр коштував уже 7 золотих [22]. Тим часом 1692 р. у Львові ще існував близький до рівня 1663 р. курс таляра — 3 золотих 18 грошів; він тримався там і в 1694—1698 рр.[23]

Відповідь на цю загадку дає запис у рахунках Ставропігії 1694 р., в якому сказано, що за межами Львова, зокрема у Польщі, купці за товари розплачувалися доброю монетою, курс таляра в якій рівнявся 3 золотим і 18 грошам [24]. Стають відтак зрозумілими позначки «b. m.» при фіксуванні такого курсу таляра (3 золотих 18 грошів) в ставропігійських актах 1698 р.[25]: це скорочення латинського «bona moneta» — «добра монета».

---

[20] Киевская старина, 1890, май. Приложение, с. 86.
[21] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 580.
[22] Там же, с. 499, 624, 711, 722, 739, 749, 764 та ін.
[23] Там же, т. 12, с. 260, 264, 283.
[24] Там же, с. 264.
[25] Там же, с. 283.

Що ж це за «добра монета», яка була вдвічі дорожчою від звичайної, хоч і поступалась за кількістю в обігу перед нею? Для відповіді слід звернутися до історії монетної справи Речі Посполитої 60-х рр. XVII ст.

У 1662 р. керівник королівських монетних дворів Андрій Тимф запропонував проект карбування нових монет номінальною вартістю в 30 грошів, тобто в лічильний золотий, тоді як фактична вартість цих монет (згідно вмісту срібла) була не вищою від 12 грошів. Проти карбування злотувок або тимфів (як їх називали за ім'ям ініціатора емісії згаданих монет) виступив Т. Л. Бoратіні, справедливо доводячи, що випуск цих, по суті кредитних платіжних засобів негайно призведе до підвищення цін на монети інших номіналів [26]. Йому не можна було відмовити у логіці: якщо номінально 30-грошова монета має фактичну вартість лише в 12 грошів, це автоматично підвищить курс випущених раніше грошів, півтора-, трьох-, шестигрошовиків, ортів, талярів та інших «старих» монет у 2,5 раза.

Проте королівський уряд, спокушений великими прибутками, прийняв пропозицію Тимфа, і протягом 1663—1666 рр. на монетних дворах Кракова, Бидгоща й Львова було викарбовано кілька мільйонів злотувок-тимфів [27]. Це швидко призвело до передбачуваного Боратіні подвійного підвищення курсу обігової монети (що ми бачили на прикладі талярів) і підірвало монетну систему Речі Постолитої. Грошовою реформою Тимфа було заподіяно непоправної шкоди і без того хиткому грошовому господарству польсько-литовської феодальної держави.

Не слід, проте, думати, що лише псування монети урядом Речі Посполитої викликало погіршення її економічного становища: карбування тимфів було скоріше наслідком, ніж причиною загальної економічної кризи держави, що розпочалася в першій половині XVII ст.

Дещо рідше, ніж у західноукраїнських актах, фігурують таляри в письмових джерелах Правобережної

[26] *Szelągowski A.* Op. cit., s. 257—259.

[27] *Rybarski R.* Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939, s. 297. Докладно розглянув обставини карбування злотувок і стан грошового господарства Речі Посполитої взагалі В. В. Зварич у праці: З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст.— Архіви України, 1971, № 2.

України. І на Правобережжі таляри виступають як «монета багатих»: в угодах між феодалами, в оцінках їхнього майна тощо. Наприклад, у Володимирській гродській книзі 1649 р. записана вже згадувана скарга пані Смитківської на селян, які відняли у неї «готових пінезєй в талярах битих тисечу золотих» [28]. Подібна до цієї ситуація відбита й в Овруцькій гродській книзі 1684 р., де занотовано «талярів битих 50» [29]. Нарешті, в акті із східної Волині зафіксовано курс таляра на 1687 р. у 3 золотих [30], зрозуміло, в «старій» монеті.

Актовий матеріал свідчить, що левендальдери, звані на Україні левками або левковими талярами, у другій половині XVII ст. набули на Західній Україні більш значного поширення, ніж це мало місце в попередній період. Левендальдери часто згадуються на сторінках рахункових книг Львівського Ставропігійського братства другої половини XVII ст. 1652 р. в ставропігійських актах записано: «Купилем пару коберцов... за левкових талєров штук 24, чинить то з[олотих] 62» [31], звідки неважко вирахувати, що левендальдер дорівнював тоді приблизно 77 грошам. У 1661 р. з братської каси Ставропігії було видано на борг «левкових 110», що становило 300 золотих і 20 грошів, «котриє такими ж левковими (боржник) отдать должен» [32]. Під 1665 р. у рахунках братства записано «левкув 815, рахуючи по грошей осьмдесят і по одному, яко ся на тен час міняли ве Гданську» [33]. Як бачимо, грошові курси Галичини були близькими до курсів Польщі.

Карбування кредитних злотувок позначилося й на курсі левендальдерів. Як і таляри, ці великі й, у порівнянні з дрібними номіналами, доброякісні монети різко підвищилися в ціні. Наприклад, 1689 р. «левковиє» йшли спочатку по 5 золотих, а потім по 5 золотих із 15 грошами. Такий курс левендальдера зберігався до кінця сторіччя [34].

---

[28] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 554.
[29] Там же, ч. 3, т. 2, с. 54.
[30] Там же, ч. 6, т. 1. Приложение, с. 149.
[31] Там же, ч. 1, т. 11, с. 414.
[32] Там же, с. 561.
[33] Там же, с. 480.
[34] Там же, с. 624; т. 12, с. 194, 196, 214.

У галицьких актах містяться згадки про так званий золотовий таляр. Наприклад, у рахунках Ставропігійського братства за 1650 р. термін золотовий таляр трапляється кілька разів. Ясно, що йшлося не про злотувки або тимфи, карбування яких розпочалося лише в 1663 р. З іншого боку, золотовий таляр не був і лічильною одиницею: в ставропігійських актах він згадується штуками, при тому у великих кількостях (2000, 1200) [35]. Під 1650 р. у даному джерелі визначено курс золотового таляра: ці монети йшли по 45 грошів [36]. Коли ми пригадаємо, що на той час таляр оцінювався в 90—91 гріш, то найбільш природним буде припущення, згідно з яким золотові таляри відповідали нумізматичній реалії в $^1/_2$ таляра; адже напівталяри, головним чином нідерландського походження, як свідчить матеріал скарбів, були досить поширені на Україні XVII ст.

І все-таки золотовий таляр не був напівталяром. У правління Сигізмунда III, в 1620—1622 рр., на монетному дворі Бидгоща карбувалися особливі, зменшеної ваги таляри, вартістю в 30 грошів. За вмістом срібла ці монети дійсно дорівнювали половині таляра початку 20-х рр.[37] Тому ясно, що вартісні пропорції між ними збереглись і надалі. Важко сказати, чому золотові таляри виступають у актовому матеріалі Львова лише одного 1650 р.

У західноукраїнських письмових джерелах другої половини XVII ст. трапляються нумізматичні терміни, досі не розгадані наукою: кристинки й сьодмаки. Спробуємо встановити, які реальні монети криються за цими термінами, знову-таки скориставшись актами Львівської Ставропігії.

В рахунках Ставропігійського братства за 1689 р. названі як реальні монети кристинки з курсом в 4 золотих [38]. У протоколах братства того самого року кристинки відзначені в загальному переліку монет галицького ринку за номіналами (при цьому вміщені між левками й ортами) з курсом також в 4 золотих [39]. Двічі фігурують кристинки в рахунках Ставропігії під 1692 р.:

---

[35] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 701—702.
[36] Там же, с. 702.
[37] Див.: *Gumowski M.* Op. cit., s. 87.
[38] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 624.
[39] Там же, т. 12, с. 194.

1) «Взяли (з каси братства.— *М. К.*) з[олотих] 210 і 7 кристинек» і 2) «Взял тогда кристинками з[олотих] 208» [40]. Вартість кристинки за весь час, коли вони фігурують у джерелах (1689—1692 рр.) незмінно трималася на рівні 4 золотих [41].

Наприкінці 80-х — початку 90-х рр. кристинки виступають і в рахунках білоруського міста Могильова. Наприклад, під 1697 р. записано, що в міській скарбниці, крім інших монет, було «крыстынок 11 и пол, рахуючи кождую по зол[отых] 3 и осм[аков] 10» [42]. З того самого джерела довідуємося, що 1697 р. таляр у Могильові йшов по 6 золотих і 19 осьмаків — 6 золотих [43]. Звідси ясно, що кристинка навряд чи могла бути чимось іншим, ніж напівталяром. На це вказує й місце кристинки між левками й ортами в згаданому вище перелікові монет львівського ринку 1689 р.: на тому місці могли стояти лише напівталяри.

Звідки походить ця назва? Ми думаємо, що кристинками називали напівталяри (напівпатагони) Нідерландів під владою Іспанії, на звороті яких був зображений великий, на все поле монети, хрест. На території України, зокрема Західної, були поширені ці монети як першої чверті XVII ст., так і карбовані у Брабанті, Турне й Фландрії за Карла II (1665—1700 рр.), про що розповідає матеріал нумізматичних скарбів.

Під 1690 р. в актах Львівського Ставропігійського братства названа сума «сьодмаками з[олотих] 52»; незабаром після цього запису під тим самим роком у джерелі вміщено перелік найбільш поширених монет львівського ринку, в якому сьодмаки виступають серед крупних монет: талярів, левків і кристинок [44]. Побутування сьодмаків у західноукраїнському грошовому обігові не було скороминущим явищем. Ці монети перейшли у XVIII ст.: вони занотовані в рахунках Ставропігії під 1710 р.[45]

Етимологія терміна сьодмак неясна, проте є можливість вказати на нумізматичну реалію львівського рин-

---

[40] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 731, 742.
[41] Там же, т. 12, с. 214.
[42] ИЮМ, вып. 1, с. 12.
[43] Там же, с. 3, 44, 141 та ін.
[44] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 210, 214.
[45] Там же, с. 313.

ку, що відповідає йому. В актах Львівського Ставропігійського братства 1688 р. сказано, що сьодмаки йшли по 30 грошів; у 1689 р. їхній курс також дорівнював 30 грошам або одному золотому, так само як і курс орта[46]. Залишається лише одне припущення: сьодмаки означали якусь різновидність орта, оскільки інших монет з курсом у 30 грошів у ті часи на Україні не було.

На закінчення зазначимо, що кристинки і сьодмаки були локальними західноукраїнськими (а кристинки — ще й білоруськими) назвами монет. Актовий матеріал Правобережної й Лівобережної України їх не знає.

Вище згадувалось про те, якої шкоди завдала грошовому обігові Речі Посполитої масова емісія тимфів-злотувок у 1663—1666 рр. В обігові Західної України ці напівкредитні монети з'являються незабаром після початку їхнього карбування. Вже під 1665 р. в актах Львівської Ставропігії зафіксована велика сума в 1000 золотих «тинфами» [47]. Джерела цього часу протиставляють нову монету — тимф — старій («старою монетою золотих 800, а тинфами золотих 300» [48]) і називають їх, хоча й непрямо, поганою: «добрих грошей з[олотих] 1250, а тинфами... з[олотих] 78, гр[ошей] 25... винні одати» [49].

Свідчення про курс тимфа щодо дрібних грошей ринку маємо з кінця 80 — початку 90-х рр. XVII ст. Він майже незмінно тримався на рівні 33 грошів [50], хоча бували й короткочасні коливання цього курсу. Наприклад, 1690 р. тимфи йшли по 39 грошів [51].

Як бачимо, тимфи цінувалися на ринку лише трохи вище орта: курс останнього в згаданий період рівнявся 30—31 грошеві. Це показує, що надії уряду втримати вартість тимфа на рівні, принаймні у 1,5 раза вищому від курсу орта, не справдились.

У західноукраїнському актовому матеріалі кінця XVII ст. тимфи прямо називаються обіговою монетою («курренти монета» — від латинського «moneta currens» [52]), а цей термін на Західній Україні вже з XV ст.

---

[46] Архив, ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 181, 193.
[47] Там же, т. 11, с. 484.
[48] Там же, с. 593 (1665 р.).
[49] Там же, с. 484 (1666 р.).
[50] Там же, с. 624; т. 12, с. 181, 208.
[51] Там же, с. 228.
[52] Там же, с. 257 (1695 р.).

був синонімом визначення «погана монета». У ставропігійських актах не раз трапляються великі суми в самих лише тимфах: «Взяла тимфами з[олотих] 500» [53] (1696 р.).

Важливо зазначити, що нам зовсім не зустрічалися згадки про тимфи в писемних пам'ятках Правобережної України. Тим часом у скарбах даного регіону тимфи, хоча й не дуже часто, знаходять. Можливо, на ринку східної Волині, Поділля й західної Київщини курс цих монет не відрізнявся від вартості ортів, тому й не було сенсу вирізняти перші в джерелах.

Тимфи були не єдиним лихом монетної системи й грошового обігу Речі Посполитої другої половини XVII ст. У монетних скарбах українських земель, що входили до польсько-литовської держави, трапляється чимало білонових і навіть повністю мідних солідів карбування Яна Казиміра. Останні, як відомо, відіграли помітну роль у монетній кризі Речі Посполитої та загарбаних нею українських земель другої половини XVII ст.

На західноукраїнському ринку згаданого часу спочатку, в 50-х рр., використовувалися білонові соліди, і не стільки Яна Казиміра (за якого їх випускалось мало), скільки Сигізмунда III. Разом з ними в обігу були білонові соліди карбування Швеції для її прибалтійських володінь. Частка формально срібних, а фактично майже мідних солідів у монетній масі обігу Західної України була досить значною, про що свідчить і нумізматичний матеріал, і дані письмових джерел. Зокрема, в актах Львівської Ставропігії 1654 р. занотована велика сума в солідах: «Било шелюгами золотих сто дванадцать» [54].

З 1659 р. до монетного обігу Західної та Правобережної України потрапляє велика кількість мідних солідів Яна Казиміра, так званих «боратинок» [55]. Цікаво, що звичайно західноукраїнські акти, так само як і відповідні документи з Правобережної України, прямо не називають мідні соліди, а пишуть про них як про монету лиху, протиставляючи їх добрим грошам. Показовим щодо цього є запис у львівському документі 1669 р.:

---

[53] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 757.
[54] Там же, т. 11, с. 419.
[55] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 119.

«Добрих грошей (заплачено.— *М. К.*) фурманові з[олотих] 54, а шелєгами... з[олотих] 166, гр[ошей] 10»[56].

Сам термін боратинка лише двічі зустрічався нам у надзвичайно, як ми вже зазначали, докладних рахунках і протоколах Львівського Ставропігійського братства, обидва рази в переліках монет за категоріями в касі братства (де визначення номіналу, певно, було необхідним) і обидва рази — в записах першої половини 60-х рр., в часи карбування мідних солідів. Під 1661 р. там названа сума «шелягов грубих боратинок злотих 467, грош[ей] 23»[57], а серед надходжень грошей до братської скарбниці в 1665 р. боратинки згадані після надзвичайно поширених тоді тимфів[58], що говорить само за себе.

Одночасно з боратинками в обігу Західної України 60-х рр. зберігалось небагато білонових солідів першої половини XVII ст. Про них згадується в рахунках Ставропігійського братства під 1661 і 1664 рр.: 1) «старих шелягов злот[их] 666, грошей 24»; 2) «било давніх шеляжкув золотих осьм і грошей $9^1/_2$»[59].

Актовий матеріал Правобережної України небагатий на згадки про соліди, і не лише тому, що ці монети були там менше поширені, між на Західній Україні,— ми не знаємо для Правобережжя джерела, подібного до протоколів і рахунків Ставропігійського братства, яке б несло таку велику й систематичну інформацію про номінали грошового обігу. Згадки ж про соліди в актах Правобережної України занадто скупі й загальні і не можуть дати повної уяви про їхню роль в обігу. Типовий з цього погляду приклад наводимо з овруцького документа 1684 р., де названа без жодних уточнень «монета шележная»[60]. Однак, виходячи з складу монетних скарбів Правобережжя, де не раз трапляються знахідки боратинок, маємо підстави твердити, що мідні соліди Яна Казиміра брали участь в обігові на Правобережній Україні[61].

---

[56] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 486.
[57] Там же, с. 220.
[58] Там же, с. 246.
[59] Там же, с. 220, 467.
[60] Там же, ч. 3, т. 2, с. 53.
[61] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 119.

Шеляги були поганою монетою в порівнянні не лише з великими срібними, а й з дрібними білоновими монетами. Тому при виплаті у шележній монеті боргу, взятого, скажімо, у півторагрошовиках, доводилось додавати якусь суму, щоб зрівняти їх між собою. Особливо часті згадки про «наддачу» в солідах (для зрівняння їх з «доброю» монетою) у могильовських рахунках 1689—1695 рр.[62]; певно, тоді кількість шелягів на білоруському ринку була особливо значною.

Розміри цих доплат бували різними, залежно від категорії монет, прирівнюваних до солідів. Наприклад, 1695 р. таляр у Могильові коштував у шелягах 6 золотих і 10 грошів, а в срібних дрібних монетах — 6 золотих рівно [63].

Це при тому, що названі останніми 6 золотих виплачувалися далеко не ідеально срібною монетою: низькопробними шестигрошовиками, півторагрошовиками і навіть білоновими солідами. Типовим є запис того самого року в могильовській рахунковій книзі: «того часу наддавали на таляр по осмаков (грошів.— *М. К.*) десять, чинит шелягами...» [64].

Співвідношення соліда з іншими монетами обігу, безумовно, було нестійким — хоч би тому, що мідні шеляги за вартістю відрізнялися від білонових. Відомо, що у 80-х рр. у Могильові на польський гріш ішло 3 шеляги. На це вказує, зокрема, свідчення міських рахункових книг 1689 р.: «Купили бервен (колод.— *М. К.*) сорок пять, бервено по десять шелегов, чинит 5 золотих» [65]. Зробивши нехитрі підрахунки, ми переконаємося, що 450 солідів $(45 \times 10) = 150$ грошам (5×30), або 1 гріш $= 3$ солідам. Таким було і співвідношення між грошем і солідом на українських землях.

Характеристика номіналів грошового обігу Західної й Правобережної України другої половини XVII ст. буде неповною, якщо не зупинитись на кількох менш поширених, ніж розглянуті вище, але все ж використовуваних у торговельних трансакціях засобах купівлі-продажу. Йдеться насамперед про російську монету.

---

[62] ИЮМ, вып. 6, с. 29, 30, 32, 70, 135, 140; вып. 7, с. 95 та ін.
[63] Там же, Витебск, 1879, вып. 10, с. 9, 47.
[64] Там же, с. 47.
[65] Там же, вып. 7, с. 105. Тотожний запис див. на с. 188.

З топографії знахідок скарбів, які містять російські монети, відомо, що вони в другій половині XVII ст. брали участь в обігові не лише возз'єднаної з Росією Лівобережної, а й Західної та Правобережної України. На правому березі Дніпра найбільша кількість знахідок російських монет спостерігається на Волині, а на Поділлі й у Галичині вони зустрічаються набагато рідше. Проте наявний актовий матеріал не узгоджується з нумізматичними даними щодо переважного поширення російських монет у Волинській землі: в письмових джерелах Галичини й Волині російські монети згадуються приблизно однаково часто [66]. Втім це може пояснюватися більшою збереженістю галицьких актів порівняно з волинськими, насамперед наявністю багатющих на нумізматичну інформацію рахунків Ставропігійського братства.

В останньому згадки про російські монети частіше трапляються ближче до кінця XVII ст. Наприклад, в описах скарбниці братства 1690 р. вони згадуються двічі: 1) «В тім же ворку копійками знайдується зол[отих] 40 і 9»; 2) записана сума в 40 золотих і 22 гроші «копійками» [67]. Зрозуміло, чому російську монету лічили в Галичині на польський лад: адже копійка ще не посіла в західноукраїнському обігові місця, рівноправного з іноземною монетою.

У волинських джерелах російські монети згадуються теж ближче до кінця сторіччя. Характерний запис вміщено в складеному під Овручем 1687 р. акті: «семеро кур по гривень десять, что составляєть злотих 2 і грошей 21» [68]. З процитованого документа виходить, що 70 копійок дорівнювали лише 81 грошеві; тим часом на Лівобережжі копійка коштувала 1,5 гроша, тому 70 копійок там прирівняли б до 105 грошів. Зазначимо, що, отже, курс російської монети щодо іноземної був на Волині невисоким, порівняно з Лівобережною Україною. Пояснюємо це незвичкою населення до нових поки що грошей.

На закінчення розгляду срібних і мідних монет грошового обігу Західної й Правобережної України згадаємо про деякі пережиткові явища у цій сфері. Охаракте-

[66] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 128.
[67] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 222, 228.
[68] Там же, ч. 6, т. 1. Приложение, с. 168.

ризовані нижче засоби купівлі-продажу не мали скільки-небудь значного поширення на ринку й цікаві лише як свідоцтво дивовижної і не раз відзначеної нами у цьому дослідженні їх здатності зберігатися в обігу протягом багатьох десятиріч, а то й сторіч після того, коли зникли економічні засади їхнього побутування на ринку.

Насамперед мова піде про ламане срібло, яке використовувалося замість грошей ще в давньоруський період. Хоча не можна порівнювати економічну ситуацію, скажімо, XII і кінця XVII ст., все-таки зазначимо, що причини, які спонукували людей платити фрагментованим сріблом замість грошей, були в обох випадках схожими. Основна з них — відсутність або тимчасова нестача карбованої монети в обігу, як це було, зокрема, в «безмонетний» період. Правда, в XVII ст. такі явища мали місце лише епізодично, під тиском надзвичайних обставин, тоді як в ранньому середньовіччі вони були звичайними. Наведений нижче приклад свідчить, що саме така надзвичайна обставина змусила скористатися ламаним сріблом замість монет у 1672 р.: при облозі турками Крехівського монастиря в Галичині ченці дали викупу «сребра церковного каменей чтири і таляров тисячу» [69]. Ясно, що внесення срібла замість карбованої монети було вимушеним, і з цього факту не слід робити висновок, нібито фрагментоване срібло ходило на ринку.

Інша справа з денаріями (пенязями), зафіксованими, зокрема, у записаному до Володимирської гродської книги під 1651 р. інвентарі с. Ворокомля. Селянські повинності визначаються там не лише в грошах, а й денаріях, причому неодноразово [70]. Наприклад, сказано що селянин Максим Охаревич має платити чиншу «грошей два, сім пенезей і четверть пенезя»; далі зафіксовані суми в 1 гріш і 2 пенязі, 5 грошів і 6 пенязів [71]. Та не слід переоцінювати даний документ. Він міг бути підтвердженням старого інвентаря, наприклад, складеного в середині XVI ст., коли пенязі-денарії були надзвичайно поширеною монетою. Ясно, що в конкретних умовах середини XVII ст. суми в пенязях переводились у тогочасну монету, насамперед у соліди.

---

[69] Киевская старина, 1890, май. Приложение, с. 86.
[70] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 37—40.
[71] Там же, с. 37.

Незважаючи на те що в цілому якість монетної маси грошового обігу Західної та Правобережної України в другій половині XVII ст., особливо з початком 60-х рр., знизилася порівняно з попереднім періодом, на ринку зберігалася досить значна кількість доброякісної монети. Срібні монети цієї групи (таляри, левки, орти та ін.) ми схарактеризували вище. Зупинимося тепер на золотих — дукатах або, як називали їх на тогочасній Україні, червоних золотих.

Золоті монети стояли над щоденним обігом, не змішуючись у ньому з розмінними монетами. У рахунках Львівської Ставропігії вони виступають, як правило, в описах ревізій кас братства та при згадках про курси грошей на Львівщині. Наприклад, під 1665 р. у ставропігійських актах серед монет, що надійшли до братської скарбниці, зафіксовані й «червоні» [72]. У касі м. Львова та скринях багатих городян збереглися значні суми в дукатах, що дозволило сплатити туркам, які в 1672 р. обложили місто, контрибуцію в 40 000 «червоних золотих» [73].

Систематичні звістки про курс дуката в Західній Україні ми маємо починаючи з середини 70-х рр. XVII ст. Наприклад, 1676 р. вартість червоного у Львові дорівнювала 12—13 золотих [74], у 1688 і 1689 рр. червоний ішов по 14 золотих [75], а на 1693 р. його курс сягав 14 золотих і 20 грошів [76]. У той же час, 1688 р., у Львові купували червоні по 7 золотих 12 грошів «доброю монетою» [77]. Звідси ясно, що курс червоного в 12, 13 і 14 золотих визначався у поганій монеті.

Коливання курсу дуката на західноукраїнському ринку другої половини XVII ст. пояснюється не лише стихією монетного обігу тогочасної Речі Посполитої та безперервним зниженням якості розмінної монети, а й відмінностями між самими золотими монетами. Наприклад, у рахунках Львівського Ставропігійського братства 1693 р. записані «важниє (добрі.— *М. К.*) червониє», «неважниє (гіршої якості.— *М. К.*) червониє» і

---

[72] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 246.
[73] Киевская старина, 1890, май. Приложение, с. 86.
[74] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 514—515.
[75] Там же, т. 12, с. 181; т. 11, с. 624.
[76] Там же, т. 11, с. 741.
[77] Там же, т. 12, с. 183.

«новиє червониє» [78]. Ясно, що вартість всіх трьох груп монет на ринку була різною.

В актових джерелах Правобережжя червоні зустрічаються рідше, ніж у відповідних пам'ятках Західної України. Як правило, ці монети згадуються в перших без будь-яких уточнень і без вказівок курсів, прикладом чого може бути лаконічний запис Овруцької гродської книги 1682 р. із зазначенням суми в «20 червоних золотих» [79].

На відміну від першої половини XVII ст., коли на Західній і особливо на Правобережній Україні за традицією існував поділ монети на литовську й польську, письмові джерела другої половини сторіччя з цього регіону знають інший поділ монети: на добру і обігову або курренти (від currens латиною). Останній термін соромливо прикривав монети поганої якості, насамперед соліди.

Добрими монетами в другій половині сторіччя, як зазначалося, вважалися, головним чином, великі монети: червоні золоті, таляри та їхні фракції, левки, орти. Проте писемні пам'ятки Західної й Правобережної України часом називають добрими й дрібні монети, зокрема півторагрошовики. Ми впевнені, що справа була не тільки в номіналі, а й в часі випуску монети (лише соліди ніколи не зараховувалися до добрих монет, бо в XVII ст. вони, незалежно від року карбування, незмінно випускалися надзвичайно поганої якості). На це вказує, зокрема, запис у рахунках Львівського Онуфріївського братства 1667 р.: «Од пана Киприяна зол[отих] чтири (одержали.— *М. К.*), продалисмо (ці.— *М. К.*) старії гроші (за.— *М. К.*) зол[отих]вусм і за гр[ошей] 20» [80]. Виходить, що один золотий старих грошей дорівнював тоді двом золотим і п'яти грошам нової монети.

Згадки про стару добру монету зустрічаються в західноукраїнських актах другої половини XVII ст. лише в 60—70-х рр., далі джерела називають, як правило, тільки обігову (курренти) монету. Це відповідає свідченням нумізматичного матеріалу, згідно з якими монети Речі Посполитої, карбовані при Яні Казимірі та його наступниках, помалу витискують із західноукраїнського обігу стару, кращої якості монету.

[78] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 740.
[79] Там же, с. 149.
[80] Там же, т. 12, с. 131.

Під 1687 р. у рахунках Львівського Ставропігійського братства записано: «1046 золотих доброй монети... куренті монети чинить золот[их] 2033, 19 гр[ошей]» [81]. Акт ревізії скарбниці цього братства 1691 р. розкриває, які конкретно монети вважалися тоді обіговими: в касі був «ворок тимфами, шостаками курренті монети, всього 1400 злот[их]» [82]. Залишається додати до цього переліку боратинки, щоб мати три основних номінали нових монет Яна Казиміра, які завдали нищівного удару монетній системі й грошовому обігові Речі Посполитої.

Карбування тимфів, а потім близьких до них за монетною стопою шестигрошовиків значно підвищило ціни на стару монету, і не лише на таляри й дукати, а й на розмінні гроші. Вище ми визначили курси таляра й дуката для другої половини XVII ст. відповідно у новій та старій монеті. Звичайно ж співвідношення між старою й новою розмінною монетою на Західній і Правобережній Україні дорівнювало приблизно 1 : 2. Так, з рахунків Львівської Ставропігії взнаємо, що 1694 р. 1400 золотих «currenti монети» рівнялись 720 золотим b. m. («bonae monetae»), тобто доброї монети [83]. У цьому самому джерелі під 1696 р. є інший запис з встановленням подібного курсу старої монети в новій: «b[onae] m[onetae] з[олотих] 30, co czyni currenti moneta з[олотих] 58, гр[ошей] 10» [84].

Кризовий характер грошового обігу другої половини XVII ст. на українських та білоруських землях під владою Речі Посполитої призводив до того, що в обігові було чимало витертих монет; зокрема, стару, добру монету тримали в гаманцях до останньої можливості, що перетворювало її на майже гладенькі металеві кружечки. У документах кінця XVII ст. немало записів, подібних до наведеного нижче, що датується 1691 р.: «В тых грошах было чехами гладкими золотых дванадцять, которые мы взяли, подымное выбыраючи» [85]. Наявність в обігові значної кількості витертих монет відкривала шлях до зловживань. Недарма у письмових джерелах витерті монети згадуються разом із фальши-

[81] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 216.
[82] Там же, с. 257.
[83] Там же, с. 264.
[84] Там же, с. 275.
[85] ИЮМ, вып. 8, с. 13.

вими. У рахунках Могильова 1690 р. читаємо: «Полтораков одобрали... фальшованих, и гладких, и мало добрих, усих ликом (лічбою.— *М. К.*) таляров дванадцять сполна». Тут же зазначено, що фальшиві монети були «спижовые»[86], тобто бронзові. У згаданому джерелі під 1697 р. сказано, що у скарбниці міста виявили «тынфов 3, 2 гладких, а третий спижовый»[87].

Взагалі у грошовому обігові Речі Посполитої другої половини XVII ст. кількість фальшивих монет значно збільшилася, навіть порівняно з попереднім періодом, і досягла таких розмірів, що стала предметом численних постанов воєводських сеймиків і обговорення на вальних сеймах Речі Посполитої. Для прикладу скористаємося документами, вписаними до актових книг Брестського гродського суду другої половини XVII ст., оскільки це джерело містить досить повні відомості з питання, що цікавить нас. Зауважимо, проте, що намальована брестськими актами картина є типовою не лише для білоруських, а й для українських земель під владою Речі Посполитої в другій половині XVII ст.

Вже 1669 р. шляхта Брестського воєводства наказувала своїм послам, що їхали на сейм до Варшави, вимагати від уряду зрівняння поганої монети Речі Посполитої з монетами інших країн, що були в тогочасному обігові[88]. Ця вимога була повторена брестською шляхтою не раз: в 1670[89], 1676[90], 1694[91] та інших роках. У шляхетських наказах завжди зазначалося, що ринок затоплено поганою, а то й фальшивою «шеляжною» монетою.

Наявність на ринку величезної маси низькопробних і фальшивих солідів змусила королівський уряд вжити заходів до виправлення становища. 1685 р. було видано універсал Яна III, в якому король оголосив, що він стурбований напливом фальшивих монет, насамперед солідів, і наказав розшукувати й карати «на горло» фаль-

---

[86] Там же, вып. 7, с. 8.

[87] Там же, вып. 11, с. 12.

[88] Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1870, т. 4, с. 62.

[89] Там же, с. 78, 101.

[90] Там же, с. 170.

[91] Там же, с. 220—221.

шивомонетників[92]. Зрозуміло, що такими заходами не можна було позбутися поганої та фальшивої монети, побутування яких на ринку зумовлювалося загальною кризою польського фінансового господарства.

На відміну від попереднього періоду, грошова лічба другої половини XVII ст. на Західній та Правобережній Україні була надзвичайно одноманітною. Усі монети, навіть таляри чи російські копійки, лічили лише на польські золоті (як виняток — на таляри), що видно з наведених вище численних прикладів. Це пояснюється势 пануванням монети Речі Посполитої в грошовому обігові загарбаних нею українських земель. Іншим було становище на Лівобережній Україні.

Грошове господарство Лівобережної України

Для Лівобережної України, поряд з актовим матеріалом, використані нарративні джерела — козацькі літописи Самовидця, Грабянки і Величка. Позбавлені конкретних даних щодо монетних курсів, літописи мають ту перевагу перед актами, що дають цілісне уявлення про український грошовий обіг, висвітлюють найбільш типові його явища. Показовим з цього погляду є запис літопису Величка, в якому зустрічаємо досить повний перелік *номіналів* грошового обігу Лівобережної України другої половини XVII ст. Величко розповідає, що Петро I «после баталії Полтавской зо Шведом монєту старовічную Польськую зо всєй Малой Росії, то єсть леви, орлянки, чвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осьмаки і лядськії зо всєй Малой Россії вивєл і вигубіл; тілько таляров да червоних пам'ятка осталася»[93].

У наведеному фрагменті літопису автор чітко відділяє гіршу монету від кращої; за його словами, лише остання втрималася в обігу після фінансових заходів, ужитих урядом Петра I. Не слід, проте, буквально розуміти літописця: до жодних адміністративних дій примусового вилучення польської й взагалі західноєвропейської монети з українського обігу російська адміністра-

---

[92] Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, т. 4, с. 201.
[93] Величко. Киев, 1851, ч 2, с. 516.

ція не вдавалася, та це й неможливо було б зробити. У Величка йдеться про вирішальний вплив на монетний ринок Лівобережної України грошових реформ Петра I, одним із завдань яких було злиття українського грошового обігу із загальноросійським, що повинно було привести до поступового витіснення з ужитку Лівобережжя західної монети російською. Величко вірно вловив спрямованість політики уряду, хоча перебільшив темпи витіснення іноземної монети російською. На тому, як саме проходив зазначений процес, ми докладно зупинимося в наступній частині цього розділу.

Свідчення актових джерел другої половини XVII ст. з Лівобережної України узгоджуються з літописом Величка щодо набору монет тогочасного обігу. Наприклад, у полтавському документі 1665 р. записано, що у крамаря Гарасима, котрий їхав з ярмарку, вкрали з воза «грошей готових отоль двісті золотих: червоних п'ятдесят, крижаков дванадцять, вуртов і шостаков нових... зол[отих] десять, шелягов товстих зол[отих] десять, старих шелягов бурдюг, ...таляров сто твердих і п'ять» [94].

До кінця XVII ст. монета Речі Посполитої й країн Західної Європи переважала над російською в обігові Лівобережної України. Типові записи джерел, подібні до наведеного нижче з стародубського акта 1693 р.: «Нашли оні... закопаних там в хаті грошей талярами битими, чвертками і шостаками талярій сто» [95]. Лише з 70-х рр. XVII ст. російська монета посідає помітне місце в грошовому обігові Лівобережжя, на що вказують, зокрема, свідчення актів Полтавщини. Наприклад, у записаному до Полтавської міської книги 1671 р. судовому документі згадана велика сума в «сімдесят рублів і шість рублів» [96].

На відміну від джерел Західної й Правобережної України другої половини XVII ст., що не роблять різниці між литовською і польською монетою, отже, не виділяють їх, тогочасні акти Лівобережної України зберігають згадки про обидва гатунки монети. Вважаємо це явище даниною минулому, оскільки, як згадувалося ви-

[94] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. Чернигов, 1912, вып. 1, с. 32, 64.

[95] Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. Чернигов, 1914, с. 29.

[96] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. Чернигов, 1912, вып. 2, с. 115.

ще, з правління Стефана Баторія вже не існувало різниці у вартості між польською і литовською монетами тотожних номіналів, тому не було сенсу в другій половині XVII ст. (коли стара, добаторієва монета на українському ринку вже не ходила) обумовлювати в купчих, закладних та інших актах польське чи литовське походження монети. Однак це робилось, можливо, тому, що на Лівобережжі здавна до терміна «литовський» існувало довір'я і він був синонімом визначення «добрий». У такій підміні понять немає нічого дивного, адже протягом кількох сторіч там користувалися не лише литовською монетою, а й литовською збіркою правових документів, так званим «Литовським статутом».

1687 р. в Любечі продали землю «за готовую суму грошей, то єсть коп десять лічби і монети литовської» [97]. Аналогічна формула зафіксована в купчій із західної Чернігівщини 1699 р.[98] Литовську монету на Лівобережній Україні XVII ст. вважали звичною, місцевою, на що вказує, зокрема, стародубський акт 1665 р.: «Дом с пляцом продал за коп двадцять шість грошей звиклой монети литовськой» [99].

Паралельно з литовською, але рідше від неї, в актових записах виступає польська монета. Вона фігурує в основному в документах з Полтавщини, прикладом чого може служити запис Пирятинської ратушної книги 1688 р., в якому ліс оцінено в «золотих двадцять польської монети» [100].

Проте формули «литовська (чи польська) монета» в джерелах другої половини XVII ст. з Лівобережжя згадані порівняно рідко. Частіше виступають «литовські (чи польські) гроші». Ми впевнені, що насправді далеко не завжди розплачувалися литовськими чи польськими монетами номіналом саме в гріш — термін «литовський (польський) гріш» був синонімом формули «литовська (польська) монета». Отже, поняття «гріш» помалу перетворювалось на збірне — для позначення грошей взагалі. Розглянемо кілька з численних згадок про литовські, а потім і про польські гроші.

---

[97] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62508.

[98] Там же, № 62520.

[99] Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664—1673 гг., с. 19.

[100] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 420.

Географія використання в актах та пам'ятках нарративного характеру терміна «литовський гріш» широка. За нашими спостереженнями, найбільш міцними позиції литовського гроша були на Полтавщині. В актах Полтавського міського уряду 60—70-х pp. XVII ст. згадки про литовські гроші рішуче переважають над звістками про польські гроші. Типовими щодо цього є звістки, подібні наведеній нижче з джерела 1665 р.: «Готових грошей коп осьмнадцать Литовськой лічби» [101].

У збірці актів з Миргородського полку, що зберігається в колекції Лазаревського, литовські гроші виступають надзвичайно часто. Зокрема, в 1666 р. поблизу Миргорода продали клапоть землі «за певную сумму грошій лічби литовськой, коп 30» [102].

Домінування литовського гроша над польським у нумізматичній термінології джерел з Полтавщини тривало аж до кінця XVII ст., тобто протягом усього періоду, який ми розглядаємо в цій частині розділу. Так, 1676 р. в Полтаві купили сіножать «за коп дев'ять (грошей.— *М. К.*) лічби Литовськой» [103], а в актах Полтавського міського уряду за 1695 р. сказано, що ділянку лісу продали за «готових грошей монети доброї, лічби литовськой коп дванадцеть» [104].

Литовські гроші переважали над польськими і в термінології письмових джерел з Чернігівщини, хоча чернігівські акти в цілому дають менш виразну картину, ніж полтавські. Типовою для Чернігівщини є формула купчої, складеної в Стародубі 1675 р., згідно з якою двір оцінено в «коп сімдесят грошей лічби литовськой монети доброй» [105]. Те саме зустрічаємо в актах з Любеча 1687 р. (продаж грунту «за готовую суму грошей, то єсть коп десять лічби і монети литовськой» [106]), з Лопатні 1699 р.

---

[101] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 2, с. 6. Див. також с. 5 (1664 р.), 11 (1665 р.), 44 (1668 р.), 84 (1671 р.) та ін.

[102] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І, № 58139, арк. 14. Див. також арк. 18 (1675 р.), 20 (1676 р.), 24, 26 (1687 р.), 58 (1698 р.) та ін.

[103] Там же, № 55256, арк. 34 зв.

[104] Там же, № 55256, арк. 266 зв. Див. ще арк. 271 зв., 272, 274, 283, 284 зв., 292 (1692—1699 рр.).

[105] Там же, № 50669. Аналогічна формула — в документі 1682 р. із збірки Лазаревського (№ 50675).

[106] Там же, № 62508. Те саме в акті 1684 р. (№ 62510).

(майно оцінили в «двісті золотих грошей лічби литовської [107]) та з інших місцевостей Чернігівщини.

Відзначимо характерну особливість чернігівських писемних пам'яток другої половини XVII ст.: вони частіше називають не литовські гроші, а монету литовської лічби, що, на нашу думку, є знову-таки даниною старій традиції, тому що метрологічно рівні між собою литовські й польські гроші XVII ст. на практиці лічили впереміш (наприклад, литовські гроші — на золоті, а польські — на копи). Ось характерний приклад з купчої, складеної на Стародубщині в 1696 р.: млина продали «за золотих осьмсот монети доброй лічби литовськой» [108]. Те саме бачимо в батуринському акті 1697 р., яким скріплено придбання землі «за певную суму монети доброй лічби литовськой, за золотих двісті» [109]. Зрозуміло, що в обох випадках йшлося не про литовську лічбу (адже й ту й іншу суму рахували на польські лічильні одиниці, золоті), а про литовську монету.

Таке явище властиве письмовим джерелам не лише з самої Чернігівщини (можна навести характерні випадки з актів, складених у Глухові 1695 р.[110] чи Конотопі 1699 р. [111]), а й для північно-східної Київщини. Наприклад, у бориспільській купчій 1665 р. читаємо, що ниву придбали «за готовую суму готових грошей лічби литовськой золотих дві» [112].

Складніше стоїть справа з польськими грошами. У жалуваній грамоті російських царів Івана й Петра та царівни Софії київському Кирилівському монастиреві монахам дозволено брати мостове «с болшого возу по грошу полскому» [113], а це означає, що останні були досить поширеними монетами українського обігу. Однак джерела згадують їх під власними найменнями рідко. Та не слід думати, що польських грошів не було на ринку Лівобережної України. Як ми переконалися на

---

[107] Там же, № 64467.
[108] Там же, № 50551.
[109] Там же, № 50553.
[110] Там же, № 50504.
[111] Там же, № 50515.
[112] Киевская старина, 1892, № 7, с. 76. Тотожна формула міститься в записах бориспільських актів 1680 і 1682 рр. (див.: Там же, с. 92, 94).
[113] Український археографічний збірник. К., 1926, т. 1, с. 19.

підставі аналізу скарбового матеріалу, польські гроші використовувалися населенням Лівобережжя, але акти знають їх під іншою назвою. На цьому варто зупинитися докладніше.

Досі одним з найбільш дискусійних термінів українських актових і нарративних джерел XVI—XVII ст. залишався «осьмак». Справа ускладнюється тим, що осьмаки досить рідко трапляються в писемних пам'ятках. Наведемо кілька з багатьох прикладів використання цього терміна українськими джерелами другої половини XVII ст. Під 1666 р. в актах Полтавського міського уряду згадано, що за подання заяви до суду слід платити «оповісного осьмак» [114]. 1683 р. в Стародубі притягли до суду якусь Дейнечиху, котра украла дві намітки і «первую за три шаги (трьохгрошовики.— *М. К.*) продала, а другую за сім осьмаков продала» [115], звідки напрошується висновок, що обидві суми близькі між собою. В актах Стародубського міського уряду кінця XVII ст. згадано «грошей коп осьм, золотих два і осьмаков три» [116]. В описі повинностей населення Бахмача, Батурина, Конотопа, Нових Млинів та інших, складеному 1666 р., осьмаки трапляються при визначенні дрібних грошових сум [117]. Кількість прикладів уживання терміна осьмак в українських письмових джерелах XVII ст. ми могли б збільшити, але ненабагато.

Тим часом осьмаки були, напевне, однією з найбільш популярних грошових одиниць Лівобережної України в XVII ст. Недарма Величко назвав їх серед основних монет «старовічних Польських», викорінених Петром I з українського обігу. Важливо підкреслити, що в XVII ст. осьмаки згадуються в українських джерелах лише з Лівобережжя, нам не доводилось зустрічатися з цим терміном на сторінках актів Правобережної й Західної України. Наприклад, у рахунках Львівської Ставропігії XVII ст., де неодноразово перелічуються всі без винятку одиниці грошового обігу львівського ринку, від найдрібніших до найбільших, осьмаків ми не знайдемо. Вини-

---

[114] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 83.

[115] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 33, с. 276.

[116] Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 р., с. 5.

[117] Переписні книги 1666 р. К., 1933, с. 7, 31, 48 та ін.

кає припущення, що звичайно у лівобережних і завжди у правобережних та західноукраїнських актах XVII ст. осьмак виступає під іншими назвами.

Залишаються неясними не лише вартість осьмака і конкретна монета, яка йому відповідала в обігу, а й етимологія самого терміна. У словнику Б. Д. Грінченка сказано, що осьмак — «старинная монета в 4 коп.» [118]; це без необхідного критичного ставлення повторено і в сучасному академічному словнику [119]. Проте таке значення осьмака дійсне не для XVI і XVII ст., а лише для другої половини XVIII ст., коли у Росії двічі протягом нетривалого часу (у 1762 і 1796 рр.) і в незначних кількостях карбували мідні монети номіналом у 4 копійки або у 8 денег [120].

Серед нумізматів осьмакові приділяло увагу небагато дослідників. А. Єршов писав, що осьмаки були реальними грошовими одиницями (важко зрозуміти, чи мав він на увазі конкретні монети) XVII ст. На його думку, існували польські і литовські осьмаки. Литовський дорівнював 1/30 золотого, польський — 16 грошикам (?, певно, денаріям.— *М. К.*) польським» [121]. На жаль, історик не послався на джерела для підтвердження своєї думки.

В оглядовому курсі російської нумізматики І. Г. Спаського подано перелік монет українського ринку XVII ст., де названо гроші, після яких у дужках зазначено: «осьмаки» [122]. Отже, вчений вважає осьмак реальною монетою, грошем, а не лічильною одиницею; лише неясно, які саме гроші — польські чи литовські — має він на увазі. Справа в тому, що старий литовський гріш, який курсував на українському ринку XVI — початку XVII ст., мав більший вміст срібла, ніж польський, приблизно на 1/4, тому й оцінювався відповідно вище, про що писалося в попередньому розділі. Проте, як відомо, з часів правління Стефана Баторія метрологічна різниця між польськими і литовськими грошами зникла.

---

118 Словарь української мови. К., 1909, т. 3, с. 74.

119 Українсько-російський словник. К., 1961, т. 3, с. 175.

120 *Спасский И. Г.* Русская монетная система, с. 199.

121 *Єршов А.* До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII ст.— Записки історичної секції ВУАН, 1924, т. 19, с. 62—63.

122 *Спасский И. Г.* Русская монетная система, с. 135.

На матеріалі «Переписних книг 1666 р.» нами вираховано, що осьмак тоді дорівнював російській дензі або 1/8 частині шестигрошовика. Та джерело не давало підстав сказати, якого саме — польського чи литовського [123]. На допомогу прийшов актовий матеріал попереднього XVI ст., а також білоруські джерела XVII ст., до паралелей з якими ми вдаємося в цій праці. Нечисленні записи українських та польських актів XVI ст. (розглянуті в попередньому розділі) вказують майже для усього цього періоду вартість польського гроша у 8 пенязів (денаріїв.— *М. К.*) литовських, кидаючи цим світло на етимологію терміна. Із рівності польського гроша восьми литовським пенязям-денаріям у XVI ст. і народився термін «осьмак».

Проте не може бути апріорної впевненості, що польський гріш XVI ст. зберігся в обігу й XVII ст.,— згадаймо, що у XVIII ст. осьмаками іменували російські мідяки вартістю в 4 копійки. Тим більше, що з кінця XVI ст. карбування пенязів, або денаріїв, у Речі Посполитій було припинено *, отож, зникла реальна вартісна основа терміна осьмак.

Тим часом і в середині XVII ст. осьмак залишався, безперечно, конкретною монетою, про що свідчить, зокрема, запис купчої 1654 р. на млин, розташований на річці Шостці (Сумщина), де згадується «золотих шістдесят і шість осьмаков двадцать» [124].

Справі розкриття реального змісту осьмака і його вартості на ринку XVII ст. допомогли рахункові книги білоруського міста Могильова кінця XVII ст. Вже при першому знайомстві з цим джерелом дивує, що всі без винятку суми у графах прибутків і видатків проставлені у золотих (злотих) і осьмаках [125]. Наприклад: «Хмелю розно от мужыков купили за осмаков пятдесят пять» [126], або: «Купили овса для коней меских полпяты мерки,

---

[123] *Котляр М. Ф.* Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.— Український історичний журнал, 1970, № 1, с. 69.

* Незначна кількість денаріїв була карбована за часів Сигізмунда III, на початку 20-х рр. XVII ст., та вони не затрималися в обігу, зокрема, в українському.

[124] *Модзалевский В. Л.* Роман Ракушка. Один из деятелей «Руины». Чернигов, 1913. Приложение.

[125] ИЮМ, вып. 6, с. 28.

[126] Там же, с. 21.

мерку по осмаков 22, чинит (складає.— *М. К.*) 3 золотых 9 осмаков» [127].

Для визначення вартості осьмака ми скористалися Могильовською рахунковою книгою за 1689 р. Насамперед, увагу привернув запис: «Курыцы две (купили), дали сем потройных», а у відповідній графі видатків зазначено, що це становить 21 осьмак [128]. Виходить, що 7 потрійних грошів, тобто 21 гріш, дорівнюють 21 осьмакові. Але яких потрійних грошів, польських чи литовських? На це відповідає запис того самого року: «Купили шапку... заплатили копу», що представлено у графі видатків сумою в 2 золотих і 15 осьмаків [129].

Відомо, що на копу, як правило, лічили литовські, а на золоті — польські гроші. Отже, 60 литовських грошів дорівнювали 75 осьмакам (на золотий ішло 30 польських грошів). Виходить, що осьмаками називали саме польські гроші. Коли ми пригадаємо, що литовський гріш більшої частини XVI ст. був цінніший від сучасного йому польського приблизно на 1/4, така пропорція стане зрозумілою. Зберігається вона і в інших записах згаданого джерела, наприклад: «Тим же майстром на деветь человек, каждому по двадцать грошей» (литовських.— *М. К.*), що у графі видатків представлено 7 золотими з 15 осьмаками [130]. Таким чином, 180 литовських грошів дорівнювали 225 польським грошам — осьмакам, а це знову-таки відповідає сталій для XVI ст. пропорції, згідно з якою на копу литовських грошів ішло 75 польських.

Звідси можна зробити висновок, що на білоруському ринку другої половини XVII ст. курсувала певна кількість литовських і польських грошів, карбованих до монетної ординації 1578 р.; адже старі литовські й польські гроші перебували між собою у вартісному співвідношенні 1,25 : 1,0, чого не було після 1578 р.

Як бачимо, в XVII ст. за польським грошем зберігалася назва «осьмак», незважаючи на те, що в обігу не було пенязів-денаріїв, восьми яких дорівнював цей гріш, і не існувало вартісної різниці між литовськими і польськими грошами, карбованими наприкінці XVI—XVII ст.

Отже, осьмаком на Лівобережній Україні та на ча-

---

[127] ИЮМ, вып. 6, с. 28.
[128] Там же, с. 99.
[129] Там же, с. 108.
[130] Там же, с. 117.

стині білоруських земель, що знаходилися під певним впливом старої литовської монетної системи, називали у XVI і XVII ст. польський гріш. В умовах одночасного вживання на ринку польських і литовських грошів цей термін давав можливість уникнути плутанини при грошовій лічбі. Литовські монети рахували на копи й гроші, польські ж — на золоті та осьмаки. Таким чином, термін осьмак є українською та білоруською назвою гроша в районі, де в обігу литовська монета переважала над польською.

Із сказаного випливає, що в другій половині XVII ст. в обігу Лівобережної України могла залишатись якась кількість литовських і польських грошів, карбованих до монетної ординації 1578 р. Проте, на відміну від білоруських джерел, українські акти згадують осьмаки нечасто. Це відповідає і незначній кількості грошової монети XVI ст. в скарбах з Лівобережжя. Тому, на наш погляд, інколи, як у Білорусії, так і, особливо, на Лівобережній Україні, осьмаками називали польські гроші XVII ст., метрологічно рівні тогочасним грошам литовським. У таких випадках могла датись взнаки стара традиція, що йшла з XVI ст., а на ринку робилися відповідні перерахунки.

Проте не литовські, тим більше не польські, гроші були найпоширенішою дрібною монетою обігу Лівобережної України другої половини XVII ст. Акти всієї цієї території згадують про гроші рідше, ніж про чехи, тобто півторагрошовики. Та й у монетних скарбах другої половини XVII ст. півторагрошовики переважають над грошами. Саме на матеріалі нумізматичних знахідок маємо підстави назвати півторагрошовики — чехи основною розмінною монетою ринку Лівобережної України не лише першої, а й другої половини XVII ст.

Переважна кількість згадок джерел другої половини XVII ст. про чехи відноситься до останньої його чверті. Нам важко пояснити це явище, адже в третій чверті XVII ст. чехів у обігу було не менше (якщо не більше), ніж в останній. Можливо, що до 70-х рр. XVII ст. чехи перелічували при трансакціях на гроші, а потім перестали це робити, хоч би тому, що кількість останніх у тогочасному обігові стрімко зменшувалась.

На те, що чехи поволі заступали гроші не лише в обігу, а й у грошовому рахунку, може вказувати боргова

розписка 1684 р. із Києва, де занотовано «дванадцать золотих и п'ять чехов»[131]. Двома-трьома десятиріччями раніше складач акта, напевно, висловився б інакше: дванадцять золотих і сім з половиною грошів.

Особливо часто фігурують чехи в актах, складених у Стародубському полку. Наприклад, під 1683 р. там міститься два характерних записи: 1) «Винен коп сім лічби литовськой чехами» і 2) «Винен таляров двадцать чехами»[132]. Як бачимо, ці монети лічили й на копи, й на таляри (і навіть на рублі, що видно з документа, наведеного трохи далі), а це показує їхню поширеність на ринку. Сказане підтверджується й тим, що у чехах відлічували значні, як на той час, суми. Так, 1690 р. на Чернігівщині склали купчу, в якій занотовано «готових грошей чехами двісті сім рублей з полтиною»[133]. А в скарбниці чернігівського Єлецького монастиря 1699 р. було «грошей... чехами зол[отих] 300»[134].

Письмові джерела другої половини XVII ст. з Лівобережної України не дають єдиної оцінки якості чехів-півторагрошовиків. У деяких випадках чехи виступають як добра монета. Наприклад, у закладній 1683 р. з північної Чернігівщини сказано, що борг складає «таляров сто доброй монети чехами»[135]. У стародубському документі 1685 р. сказано: «Винен готовой суми доброй монети чехов золотих тисячу»[136]. Те саме бачимо в актовій книзі Стародубського міського уряду 1693 р., де названа сума «коп дев'ять лічби Литовської монети доброй чехами»[137].

Водночас письмові джерела називають чехи серед неякісних засобів обігу і, хоч не іменують їх прямо поганою монетою (це взагалі не властиво актовим джерелам XVII—XVIII ст.), але протиставляють монеті добрій або твердій. У «Протокулі до записованя справ поточ-

---

[131] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62514.

[132] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 21, с. 177; № 22, с. 185.

[133] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 42, с. 467.

[134] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873, кн. 3, с. 21—22.

[135] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 37, с. 396.

[136] *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии, стп. 160.

[137] Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г., с. 6.

них» стародубського магістрату за 1690 р. є запис про крадіжку: «В твардой монеті, то єсть в талярах, в повталярах, в левках і чвертках коп полтораста; в чехах, зась, коп з п'ять» [138]. Звідси виходить, що чехи не завжди вважалися твердою монетою, і не лише порівняно з талярами та їхніми фракціями, у чому немає нічого дивного, а навіть щодо трьохгрошовиків, на що вказує такий запис стародубського акта 1690 р. При крадіжці взяли «талєрей двадцать і шагов двєнадцать монети доброї; у той же скрині, з іншого мішечка, жменею набрали грошей чехами, котрим немаш (так! — *М. К.*) лічби» [139],— писар украй зневажливо відізвався про чехи, які навіть пораховані не за допомогою лічильних одиниць, а, без церемоній, «жменею».

Так само протиставляються чехи добрій монеті в судовому акті 1693 р. з північної Чернігівщини: якась Ганна Пащиха відкрила сусідчину «скринцю» і взяла «позлодійську... готових грошей талярей п'ятдесят битих, а монетою чеховою золотих сто» [140].

На сторінках актових і нарративних джерел багато разів зустрічаються шаги. Зокрема, цей нумізматичний термін неодноразово згадується в літописі Величка. Наприклад, під 1678 р. останній розповідає, як татари, котрі були при війську Ромодановського у кампанії проти турок, настільки зубожіли, що продавали коней за ніщо («по шість шагов») [141].

Актові джерела Лівобережної України другої половини XVII ст. також часто називають шаги. Так, при збиранні грошей до скриньки калачницького цеху в Глухові 1666 р. один з членів цеху «дал шість шагов», інший — «таляр і шагов три» [142]. У складеній в Полтаві 1671 р. купчій сказано: «Дал Стецько Гавриловї за тую половину сіножаті... десять зол[отих] без чотирьох шагов» [143]. У видатках гетьманського двору в Батурині за

---

[138] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 43, с. 494.

[139] Там же, № 38, с. 420.

[140] Актовая книга Стародубского городового ряда 1693 р., с. 93.

[141] Величко, ч. 2, с. 466.

[142] Український археографічний збірник, т. 1, с. 213.

[143] Актовые книги полтавского городового уряда XVII в., вып. 2, с. 84.

1678 р. записано: «На хліб далем таляров десять і на суль (сіль.— *М. К.*) зол[отий] і три шаги» [144].

Можна набагато збільшити кількість прикладів вживання терміна «шаг» на сторінках писемних пам'яток Лівобережної України другої половини XVII ст. Зазначимо, що шаги трапляються в записах актів до кінця XVII ст. (і навіть переходять у наступне). Наприклад, у «Протокулі до записованя справ поточних» стародубського магістрату 1690 р. згадано «шаговиков полп'єта» (чотири з половиною.— *М. К.*) золотого» [145] або в Пирятинській міській книзі 1699 р. занотовано, що тоді «гуска по два шаги» коштувала, а «курка по шагу» [146].

Неважко побачити конкретну монету за терміном «шаг». Ще В. А. Шугаєвський звернув увагу на те, що в письмових пам'ятках XVII ст. з Лівобережної України зовсім не згадується монета вартістю в три гроші, трьохгрошовик, дуже поширений у скарбах даного регіону. В письмових джерелах з Правобережної й, особливо, Західної України того часу, навпаки, майже не виступають шаги, зате часто фігурують трьохгрошовики, причому у великих кількостях [147]. Тому В. А. Шугаєвський дійшов висновку, що шаг був лівобережною назвою трьохгрошовика [148]. Це підтверджується наведеним у Величка переліком монет українського ринку, який ми розглядали вище і в якому вміщено шага між шостаком і чехом. Останні сумніви у вірності такого визначення нумізматичної реалії терміна «шаг» зникають, коли звернемось до «Переписних книг 1666 р.». Це джерело свідчить, що шаг тоді дорівнював двом копійкам, тоді як чех — півторагрошовик коштував лише одну копійку [149].

Шаг був не лише реальною і поширеною монетою обігу Лівобережжя другої половини XVII ст. Він брав також участь у грошовому рахунку як лічильна одиниця *. У полтавському документі 1666 р. вміщено без-

---

[144] Український археографічний збірник. К., 1930, т. 3, с. 11.

[145] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 38, с. 420.

[146] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 157.

[147] Див., напр.: Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 709.

[148] *Шугаевский В. А.* Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Чернигов, 1918, с. 14—15.

[149] Переписні книги 1666 р., с. 6 та ін.

* Оскільки в подібній ролі шаг виступав не часто і не творив

посереднє свідчення, згідно з яким «Семен Шапочник подпивал пиво і напил 12 шагів, през увесь день з Євтушком» [150]. Тим часом, у звичайній для Лівобережжя формулі лічби ця сума повинна була бути записана як один золотий і шість грошів (бо 12 шагів за вартістю перевищують золотий). Те саме бачимо в іншому полтавському акті за 1669 р.: «Купил тую ярку за одинадцеть шагов» [151].

У пирятинській купчій 1674 р., якою скріплено продаж лісу «за дев'ять коп і за сімнадцать шагов» [152], зустрічаємося з цікавим прикладом змішаної лічби на шаги й копи. Цей приклад непоодинокий. У стародубських актах 1690 р. бачимо записи типу: «Долгу... коп шести грошей і семи шагов» або «Коп двадцеть сім Литовських доброї монети і шагов тринадцеть» [153]. Як одиниця рахунку грошей шаг виступає в актах також у комбінації з золотим. У документі з архіву Єлецького монастиря в Чернігові 1697 р. читаємо: «Не взялем грошей больш, тілько полодинадцята шага чехами; а остатков било 7 золотих і шелягов шось трохи» [154].

На користь нашої думки відносно того, що шаг часом виконував функції лічильної одиниці, свідчить яскравий приклад з ратушної книги Стародуба 1690 р.: «З скринки взято... копієк полосьма (сім з половиною.— *М. К.*) шага» [155] — ясно, що тут шаг лише лічильна одиниця.

Певно, шаг використовувався в грошовій лічбі на Лівобережній Україні тому, що був більш якісним і дещо стабільнішим порівняно з більш дрібними монетами другої половини XVII ст.— півторагрошовиками і, особливо, солідами. Далі ми побачимо, що в ролі одиниць рахунку грошей виступали й інші монети, наприклад

спеціальної лічильної системи, розглядаємо його як одиницю рахунку грошей саме тут, а не в дальшій частині розділу, де йтиметься про основні одиниці рахунку грошей на ринку Лівобережжя.

[150] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 81.

[151] Там же, с. 161.

[152] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 390.

[153] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 37, с. 396; № 38, с. 414.

[154] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание.., кн. 3, с. 19.

[155] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 39, с. 429.

таляри. Та за якістю монетного металу шагові було далеко до таляра, тому перший не став стабільною лічильною одиницею, як це трапилося з другим.

При розгляді грошового обігу Західної й Правобережної України в другій половині XVII ст. зазначалось, що за Яна Казиміра у Речі Посполитій було випущено велику кількість шестигрошовиків полегшеної, порівняно з цими монетами попередніх емісій, ваги. (Шестигрошовиків інших країн майже немає в українських скарбах розглядуваного періоду). Ці монети неохоче приймалися населенням і відомі з джерел під назвою «нових шостаків», що знайшло відображення, зокрема, в полтавському акті 1665 р., де названа сума цих монет у 30 золотих [156]. Можна думати, що ці «нові» шестигрошовики відбилися в судовому документі з Стародубщини 1690 р., в якому зафіксована крадіжка «шостаками целковими талєрей чотирнадцеть» [157]: саме на кінець XVII ст. емісія згаданих монет в Речі Посполитій різко зростає.

Однак шестигрошовики згадуються в письмових джерелах другої половини XVII ст. з Лівобережної України порівняно рідко, та й то ближче до кінця сторіччя [158]. На незначне поширення шестигрошовиків Речі Посполитої в обігові Лівобережжя вказує й склад відповідних монетних скарбів. Причину цього, як нам здається, слід вбачати в тому, що після возз'єднання з Росією на грошовий ринок Лівобережної України монети Речі Посполитої та країн Західної Європи поступали в менших, ніж раніше, кількостях. Те саме можна сказати й про тимфи-злотувки, монети надзвичайно поширені на українських та білоруських землях під владою Речі Посполитої; на Лівобережжі вони не користувалися довір'ям населення. На це вказує насамперед нумізматичний матеріал скарбів Лівобережної України, у яких тимфи трапляються досить рідко, а також майже повна відсутність згадок про ці монети в актових і нарративних джерелах з Лівобережжя другої половини XVII ст.

---

[156] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII ст., вып. 1, с. 32.

[157] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 38, с. 420.

[158] Наприклад, у Пирятинській судовій книзі 1696 р. сказано, що вартість телиці становила «таляр без шостака» (Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 109).

У вміщеному в літописі Величка переліку монет українського ринку допетровських часів виступають і орти, що мало б свідчити про їхню жваву участь в обігові. Проте інші письмові джерела, на перший погляд, не підтверджують такої думки. Про орти вони згадують рідко, хоча з монетних скарбів нам відомо, що ці монети були поширені на Лівобережжі другої половини XVII ст.[159]

Причину нечастих згадок писемних пам'яток про орти вбачаємо в тому, що ці монети в абсолютній більшості актів ховаються за безіменними золотими та іншими лічильними одиницями. Під своєю назвою орти виступають лише в джерелах специфічного характеру — при переліках за номіналами монет з украдених або спірних сум у судових справах та інших конкретних випадках. Наприклад, у наведеному вище реєстрі монет, вкрадених у крамаря Гарасима (Полтава, 1665 р.), орти занотовані поряд з іншими монетами, що були в скриньці потерпілого. З великою точністю названі монетні номінали і в рахунках гетьманського двору 1678 р., в яких теж зустрічаємо «вурти» [160].

Зате таляри надзвичайно часто згадуються в нарративних та актових джерелах Лівобережної України другої половини XVII ст. Це стане зрозумілим, коли візьмемо до уваги, що курс талярів невпинно зростав відносно розмінної і навіть крупнішої монети, і в описуваний час особливо підвищилось їхнє значення як однієї з найбільш авторитетних (поряд з дукатами) монет ринку. Недарма український поет кінця XVII — початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв писав, що за таляри й дукати духовенство одружить навіть близьких родичів: «А гди хто пересолить добре талярами або чирвоними золотими архієреєві... то і гріх проч откладають і благословляють» [161].

Величко розповідає, що захоплені в полон під Жовтими Водами й Корсунем польські та литовські пани пообіцяли козацтву багатий викуп: «Многії з них по дві, по три, по чотири тисячі таляров битих» [162]. Охоче накопичували таляри великі феодали, в тому числі й

---

[159] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 119.

[160] Український археографічний збірник, т. 3, с. 13.

[161] *Зіновіїв Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті. Вид. І. П. Чепіга й В. П. Колосова. К., 1971, с. 127.

[162] Величко, ч. 1, с. 73.

українські. Наприклад, в описові майна гетьмана Самойловича, складеному по його скиненні, значиться 22 855 «таляров битих»[163]. Великою кількістю талярної монети володів і Палій, у чому переконуємось, читаючи опис його скарбниці, збережений літописом Величка: «В першому глечику розбитом дві тисячі шістдесят і два талярей битих... в другом, розбитом глеку тисяча двісті двадцеть і п'ять талярей битих... в третьєм глеку, цілом, тисяча двісті і п'ятнадцеть талярей битих і полталяра... в четвертом — осімсот талярей битих без єдного»[164].

Важливо відмітити, що лише з другої половини XVII ст. і тільки на Лівобережній Україні таляри виступають у джерелах з епітетом «битий», що означало: карбований. Річ у тому, що саме з цього часу на Лівобережжі таляр став і засобом рахунку грошей; отож, щоб відрізнити реальну монету від лічильної одиниці, до першої стали додавати уточнення. На ролі таляра як засоба грошового рахунку зупинимось далі, тут же зазначимо, що письмові джерела Правобережної України другої половини XVII ст. не знають ні таляра з функцією лічильної одиниці, ні епітета «битий» щодо нього.

У другій половині XVII ст. таляр, як і раніше, брав участь, головним чином, у крупних трансакціях, лежав у скарбницях великих феодалів типу Самойловича чи Палія, цією монетою платили викуп знатні полонені під час нескінченних феодальних воєн. Проте актовий матеріал Лівобережжя тих часів свідчить, що таляр більше, ніж у попередній період, використовувався у повсякденних операціях купівлі-продажу; це було пов'язано як із збільшенням кількості талярної монети на ринку (свідоцтвом чому є склад відповідних монетних скарбів), так і з дальшим обезціненням дрібної та середньої срібної монети, яку часто не бажали приймати за товари навіть нижчі верстви населення.

В актах Полтавського міського уряду 1665 р. занотована сума в «таляров битих двадцять»[165]. У цьому самому джерелі таляр виступає й з епітетом «твердий»[166]. У полтавському акті 1676 р. зафіксовано про-

---

[163] Величко. К., 1855, ч. 3, с. 55.

[164] Величко. К., 1864, т. 4, с. 129—130.

[165] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 21.

[166] Там же, с. 64.

даж майна за «готових грошей сто таляров»[167]. Всі ці, а також наведені нижче записи джерел відображають участь талярів у повсякденних торговельних трансакціях.

У Миргородському полку 1686 р. продали ділянку лісу «за готовую суму доброй монети... талярей двадцять»[168]. Згадуються невеликі суми в талярах і в інших купчих другої половини XVII ст., складених на території Миргородського полку[169]. В замітках для пам'яті пирятинського городового атамана 1694 р. про гроші, передані ним до гетьманської канцелярії в Батурині, названі й «таляри биті»[170].

На Чернігівщині другої половини XVII ст. таляри також міцно утвердилися в щоденному обігові. У талярах збирали торгові мита, про що довідуємось з гетьманського універсалу 1660 р. магістратові Ніжина з дозволом брати від приїжджих купців «із ста таляров битих по золотих п'яти»[171]. 1686 р. в Любечі продали клапоть землі за два таляри[172]. В книзі стародубської ратуші 1690 р. описано випадок, коли спритний авантюрист видурив у довірливого міщанина чимало грошей: «Здрайця, взявши п'ятсот п'ятдесят талярій битих, удался гдесь»[173]. 1699 р. в Сосниці придбана сіножать «за талярей десять»[174].

Не в усіх наведених прикладах при талярах є епітет «битий»; однак впевненість у тому, що в усіх випадках ішлося саме про талярні монети (а не про лічильні одиниці), випливає з контекстів актів.

Лівобережні писемні пам'ятки другої половини XVII ст. не розрізняють, як правило, таляри за державною приналежністю, хіба що в переліках монет за номіналами, приміром, у судових справах, коли таке уточнення було необхідне. Наприклад, в описові вкрадених грошей, складеному в Полтаві 1665 р., двічі згадуються

---

[167] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 55256, арк. 21 зв.
[168] Там же, № 58139, арк. 23.
[169] Там же, № 58139, арк. 45 (1688 р.), 54 (1694 р.) та ін.
[170] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 74.
[171] Акты греческого Нежинского братства, с. 72.
[172] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62515.
[173] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 37, с. 399.
[174] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, I, № 50567.

«крижаки» [175]. Думаємо, що крижаками на тогочасному Лівобережжі іменували патагони Нідерландів під владою Іспанії, поширені на території України, на що вказують нумізматичні джерела. На звороті цих талярів карбування Брабанта, Турне і Фландрії зображений великий, на все поле монети, андріївський хрест.

Протягом усієї другої половини XVII ст. курс таляра на Лівобережній Україні тримався на рівні 90 грошів. Це, на перший погляд, суперечить наведеним вище фактам невпинного падіння вартості дрібних монет, особливо з часів Яна Казиміра. Візьмемо, однак, до уваги, що на Лівобережній Україні, на противагу Західній чи Правобережній, в обігу другої половини XVII ст. домінували монети першої половини сторіччя, в основному емісії Сигізмунда III до 1627 р. Зрозуміло, що нечисленні монети Яна Казиміра та його наступників при трансакціях прирівнювали до монет першої половини XVII ст., і курс таляра звичайно визначався в останніх. Тому таляр мав приблизно однаковий курс і у першій і в другій половині сторіччя, але — в тих самих монетах Сигізмунда III і рівноцінних їм іноземних монетах випуску першої половини XVII ст., зокрема бранденбурзько-пруських. Про це й свідчать дані актових джерел.

Матеріали перепису 1666 р. дають можливість твердити, що в той час всюди на Лівобережжі таляр ішов по 90 грошів (або по 60 копійок в російській монеті) [176]. Конкретний приклад з акта 1667 р. дозволяє вирахувати тотожний курс таляра на Полтавщині: «Взялем товару рогатого шестеро в тридцяти талярах[і] десять зол[отих] готових грошей, вся сума — сто зол[отих]» [177]. Джерела кінця XVII ст. свідчать, що курс таляра залишався на попередньому рівні. У Пирятинській міській книзі 1691 р. читаємо: «Готових грошей сорок таляров, а коня взялем в десяти талярах. Всєй суми полтораста сполна золотих» [178], отже, таляр дорівнював 3 золотим або 90 грошам.

---

[175] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 32, 64.

[176] Переписні книги 1666 р., с. 14, 15, 19 та ін.

[177] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 104.

[178] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 74.

Стихія феодального ринку призводила до тимчасових коливань курсу талярної монети. Наприклад, бориспільські міські акти 1664 р. повідомляють, що тоді таляр коштував не 90, а 100 грошів [179]. Короткочасне падіння курсу таляра, викликане невідомими причинами, зафіксував документ, складений у Стародубі 1690 р.: «Винен билем коп сімдесят і одну копу; єднак же отдалем на тоє талєрій двадцеть, а зостало винен сорок сім коп» [180]. Звідси 24 копи дорівнюють 20 талярам, а таляр — 72 грошам. Однак коливання курсу таляра на Лівобережній Україні, порівняно з Правобережною і Західною, були менш значними і короткочасними, що свідчить про більшу стабільність грошового обігу першої.

Фракції таляра в 1/2 і 1/4 його частину рідко зустрічаються в скарбах Лівобережжя другої половини XVII ст., згадок про них у тогочасних письмових джерелах також знаходимо мало; ці платіжні засоби не грали помітної ролі на ринку. Можна навести дві з нечисленних звісток про фракції таляра в лівобережних актах; обидві вони датуються 1690 р. і походять із Стародубщини. Серед вкрадених у міщанина грошей було й «два полталярки», а в актах стародубського магістрату занотована невелика сума в «полталярах... і чвертках» [181].

На відміну від письмових джерел Західної й Правобережної України, нарративний і актовий матеріал Лівобережжя мало згадує про левендальдери. Це узгоджується з свідченнями скарбів з Лівобережної України, в яких названі монети трапляються набагато рідше від талярів.

Джерела з Лівобережної України знають левендальдери під назвами «левів», «левків», «левкових талярів». В описі майна церкви с. Уланове на Глухівщині 1695 р. священик занотував: «Купилем сію книгу (требник.— *М. К.*) за власнії гроші і дав левов двадцять і сім» [182]. У літописі Величка згадані монети також фігурують

---

[179] Киевская старина, 1892, № 7, с. 73.

[180] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 38, с. 416.

[181] Там же, с. 420, № 44, с. 494.

[182] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание... Чернигов, 1873, кн. 7, с. 353.

під найменням левів, зокрема, в описі майна Самойловича, причому записані в ньому відразу ж після талярів; те саме бачимо в згадці літописця про вміст скарбниці Палія: «Таляров чтириста і шестнадцать і чвертка. Левов битих сорок і три» [183]. В реєстрі мит, що стягувалися з іноземних купців у Ніжині в 1660 р., читаємо: «от ста таляров левкових — два битих» [184] (таляри.— *М. К.*). В перелікові грошей, вкрадених із «шкатули» стародубського жителя 1690 р., названі й «левки» [185].

Курс левендальдерів на Лівобережжі встановлюється для другої половини XVII ст. на підставі зауваження літопису Величка, зробленого при описі скарбниці Самойловича: «Леви поставивши по копі, як тогді ж билі» [186]. У порівнянні з вартістю левендальдера в Західній Україні (80—81 гріш) цей курс виглядає дещо замалим — лише 60 старих литовських або 75 тогочасних польських грошів. Та візьмемо до уваги, що монетний обіг Лівобережної України, порівняно з обігом Західної й Правобережної, був набагато здоровішим; у ньому майже не курсували тимфи-злотувки і легковагові шестигрошовики, було мало солідів. Тому левендальдер вважався тут, певно, менш авторитетною монетою, ніж це було на українських землях під владою Речі Посполитої.

У тому, що грошовий обіг Лівобережжя практично не сприйняв нової, ще більш низькопробної, ніж попередня, монети Яна Казиміра, переконує незначна кількість цих монет у скарбах, зокрема майже повна відсутність мідних солідів (лише поодинокі екземпляри). Натомість у нумізматичних комплексах Лівобережної України зустрічаємо, головним чином, білонові соліди цього короля початку 50-х рр., проте основну масу «шеляжної» монети тогочасного лівобережного ринку складають соліди Сигізмунда III.

На те, що сигізмундових солідів чимало залишалося в обігу Лівобережжя, вказує полтавський судовий документ 1665 р., в якому виступає «старих шелягов бур-

---

183 Величко, ч. 3, с. 55; ч. 4, с. 123.

184 Акты греческого Нежинского братства, с. 72. Див. також термін «левковий таляр» у вид.: Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 220, 373, 462, 642; т. 12, с. 172 та ін.

185 Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 44, с. 494.

186 Величко, ч. 3, с. 55.

дюг»[187]. «Старими» тоді могли іменувати хіба що соліди Сигізмунда III (а також сучасні їм і метрологічно близькі до них соліди Шведської Прибалтики, поширені в українських скарбах) і, зрозуміло, його попередників. Проте монет цього номіналу досигізмундового карбування зустрічаємо в скарбах другої половини XVII ст. дуже мало.

За правління Владислава IV (1632—1648) «шеляжної» монети зовсім не карбували, а соліди Яна Казиміра в 1665 р. не могли ще, зрозуміло, називатись старими. Взагалі ж соліди в актах Лівобережної України другої половини XVII ст. згадуються рідко. Але вміщення їх Величком до списку найпоширеніших монет лівобережного обігу, а також матеріал скарбів переконують у тому, що «шеляжна» монета посідала важливе місце в цьому регіоні, хоча й не була там настільки поширеною, як у Західній Україні. На це вказує також і метафора, вжита Климентієм Зіновіївим, сучасником українського монетного обігу кінця XVII ст., у вірші про злих людей: «Колько в шелягу срібла, только у них правди». Ясно, що так писати можна лише про загальновідому монету.

Проникненню російської срібної монети у грошовий обіг Лівобережної України присвячено другу частину цього розділу. Тут же зазначимо тільки, що спроба російського уряду ввести на Україні мідні копійки закінчилася невдачею. Населення Лівобережної України й Києва не становило винятку. По всій Російській державі люди відмовлялись приймати мідні монети за ціною срібних. Невдоволення вилилось у знаменитий «Мідний бунт» у Москві 1662 р., після чого російський уряд змушений був припинити карбування мідних грошей[188].

1658 р. київський воєвода Бутурлін доносив російському урядові, що надісланих як жалування місцевому гарнізонові 154 мідних полтинників «...полковник и начальные люди и солдаты не взяли, потому что в Киеве казаки и мещане, и торговые люди не токмо полтинников — и медных мелких денег ни за что не емлют». З Москви надійшло розпорядження повернути в казну

---

[187] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1 с. 32.

[188] Див.: *Базилевич К. В.* Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. М.— Л., 1936.

мідні гроші, й натомість були вислані срібні копійки [189]. Аналогічний конфлікт відображений і в царському листі 1661 р. наказному гетьманові запорізькому Якимові Семку: «Денги твои медные (насправді не його, а надіслані гетьманові царським урядом.— *М. К.*) переменить серебряными денгами велели, и посланы те денги 1439 рублев» [190].

І все-таки якась незначна кількість російської монетної міді затрималася на кілька років в обігові Лівобережної України, що доводять монетні скарби [191]. На користь сказаного свідчить і запис ніжинського судового акта 1662 р., згідно з яким міщанин за завдане йому каліцтво одержав, за рішенням суду, грошову компенсацію від винного: «двадцять рублів серебряних денег, да ...восмь талерей Литовських, да п'ятнадцять рублів мідних денег» [192].

Невдалою була також спроба російського уряду 1674—1686 рр. зблизити український і російський ринки карбуванням грошей на зразок найпоширенішого з іноземних монет на Лівобережній Україні півторагрошовика Речі Посполитої. Спочатку ці монети номіналом у «чех» вирішили карбувати у Путивлі в 1674 р., за участю польського монетного майстра Янка Гранковського, але успіху не досягли [193].

Лише в 1686 р. у Севську був відкритий російський монетний двір для карбування чехів. Він проіснував менше року і випустив невелику кількість монет, які не бажало приймати українське населення через те, що севські чехи були гіршими від півторагрошовиків Сигізмунда III [194].

Курс російських срібних монет щодо іноземних на Лівобережній Україні протягом другої половини XVII ст. був досить сталим. На середину 60-х рр. копа литовських грошів дорівнювала 50 російським копійкам, та-

---

[189] АЮЗР. СПб., 1892, т. 15, с. 183—184.
[190] Там же, 1876, т. 5, с. 53.
[191] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 128.
[192] АЮЗР, т. 5, с. 105.
[193] Див.: *Деммени М. М.* К вопросу о чеканке севских чехов.— В кн.: Записки Нумизматического отделения Русского археологического общества, т. 1, вып. 2—3.
[194] *Спасский И. Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в., с. 151—152.

ляр — 60, польський гріш (осьмак) — декзі[195]. У 1694 р. цей курс залишався незмінним, про що можна судити з такого запису в літописі Величка: в тому році у Києві продали двір поблизу Межигірського монастиря «за 700 золотих... альбо за 140 рублів»[196], звідки виходить, що вартість золотого була, як і раніше, 20 копійок.

Переходимо до розгляду ролі *золотих монет* (дукатів) у обігу Лівобережної України. Як і раніше, дукати виступали переважно у великих трансакціях. Про це розповідають, насамперед, нарративні джерела.

Під 1673 р. літопис Самовидця повідомляє, що під час польсько-турецької війни, яка точилася на території Молдавії, турки послали у Крим до хана, «аби зараз висилал орду у Волоскую землю виганяти жолніров, а на каждого татарина по два червоних плати дал»[197]. У 1676 р. польські феодали потерпіли поразку від турецьких військ і були вимушені сплатити контрибуцію у «тридесять тисящей червонцов,— записано в старшинсько-козацькому літописі Григорія Грабянки[198]. Неодноразово згадує про червоні й Величко[199].

Звичайно українські джерела, в тому числі й літописи, не зазначають місце їх карбування, та це було б і нелегко зробити, адже на українському ринку, так само як і на ринках більшості європейських країн, дукати приймали не за державною приналежністю, а залежно від ваги й проби золота. Як правило, на лівобережному ринку другої половини XVII ст. курсували червоні західноєвропейського походження, хоча в скарбах зрідка трапляються й окремі східні золоті монети.

Лише в поодиноких випадках, наприклад в описі скарбниці Палія (вміщеному в додатку до літопису Величка), названа державна приналежність дукатів, і це легко пояснити: у казні полковника монети були, певно, розсортовані, чого не траплялося на ринку: «дукатов... Венкгерських п'ятдесят і єден» і далі: «Венецьких (дукатов) сто тридцеть сім, а остаток рожних»[200]. Як ба-

---

[195] Переписні книги 1666 р., с. 5—9, 14, 15, 19, 44, 59 та ін.
[196] Величко, ч. 3, с. 237, 239.
[197] Літопис Самовидця, с. 116.
[198] Грабянка. Киев, 1854, с. 222.
[199] Величко, ч. 1, с. 283; ч. 2, с. 354, 516; ч. 3, с. 73, 123 та ін.
[200] Там же, ч. 4, с. 124, 130.

чимо, українські нарративні джерела згадують червоні й під їхньою справжньою назвою дукатів.

Крім звичайних, ординарних дукатів, ці монети карбувалися в 2, 3, 5, 10 разів більшої від стандартної ваги. У скарбниці Палія знаходилося в одній посудині «дукатов подвойних п'ятдесят сім», у другій — «дукатов подвойних п'ятдесят осьм, а великих дукатов [з которих в каждом по п'яти червоних] п'ять, а поєдинкових сімнадцеть»[201]. Великі дукати правили, передусім, за засіб накопичення скарбів. Втім, і одинарні дукати рідко з'являлися на ринку, вони були авторитетними монетами, що вживалися звичайно при торговельних угодах великого масштабу, для сплати контрибуцій, на платню воєначальникам і т. п. Наприклад, козацький гетьман одержував від царського уряду жалування у розмірі тисячі «золотих червоних», тоді як старшині платили срібними грішми[202].

Часто виступають червоні золоті й на сторінках актових джерел другої половини XVII ст. з Лівобережжя, особливо ближче до кінця періоду. Наприклад, дукати згадуються в ролі засобів щоденних операцій купівлі-продажу полтавськими міськими актами 1664 і 1665 рр.[203] Про те саме свідчить документ з Чернігова 1698 рр., в якому червоні золоті виступають разом з талярами, лічильними золотими й копами грошів, тобто вкупі з великою і дрібною срібною й білоновою монетами[204].

Наведені приклади участі дукатів у повсякденних трансакціях зовсім не означають, що ці монети перестали бути «монетою для багатих». Просто вони поволі втягуються в сферу середніх та дрібних торговельних трансакцій.

На Лівобережжі у другій половині XVII ст., як і раніше, епітетом «червоний» відрізняли золоту монету від золотого — лічильної одиниці. У заповіті, складеному на Чернігівщині 1683 р., сказано: «Дробной монети золотих дев'ять тисечей, а чирвоних золотих п'ятсот»[205],

---

[201] Величко, ч. 4, с. 124, 130.

[202] Там же, ч. 1, с. 406; ч. 3, с. 32.

[203] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 8, 32.

[204] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50510, арк. 2, 2 зв.

[205] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 27, с. 225.

а в судовій справі з Стародуба 1690 р. записано, що в украденій шкатулі з грішми було «ве злоті чирвоних сімдесят девєть» [206].

Зрозуміло, що, подібно до талярів, дукати були одними з найбільш авторитетних монет ринку Лівобережної України другої половини XVII ст. Возз'єднання України з Росією значною мірою стабілізувало український обіг, там не було ні різких коливань курсу дуката, ні спекулятивних цін на них, з чим ми зустрілися при вивченні грошового обігу й лічби Правобережної і, особливо, Західної України.

У наведеному Величком описові майна Самойловича вказана тогочасна вартість дуката: «червоних золотих 22 251 ... поставивши прето червоний, як тогді ж бивали, по 6 золотих» [207] (польських.— *М. К.*). У середині XVII ст. у Галичині за червоний також давали 6 золотих доброї монети [208]. Отже, червоний золотий коштував удвоє вище від таляра. Таке стійке співвідношення між ними, отож і сталий курс дуката, зберігалися до кінця сторіччя [209].

Небагато можна сказати про залишки реліктів минулого в грошовому обігові Лівобережної України другої половини XVII ст. Грамотою російського уряду 1689 р. київський Кирилівський монастир одержав дозвіл брати «мостовщину... с скотини рогатой по два білих, да с мілкой по одному білому (пенязю.— *М. К.*) старинних польських денєг» [210]. Цю формулу можна було б повністю віднести на рахунок повторення запису відповідної грамоти XVI ст., підтвердженням якої міг бути даний документ. Проте уточнення «старинних польських денєг» може вказувати на те, що на ринку Лівобережжя аж до кінця XVII ст. зберігалася певна, ми думаємо, що незначна, кількість денаріїв XVI ст. (оскільки денарієва монета Сигізмунда III була зовсім нечисленною і не мала поширення на Україні).

На перший погляд, викликає подив застосування фрагментованого срібла в повсякденній торгівлі. Але такі факти мали місце. У згадуваного вище полтавсько-

[206] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 44, с. 494.

[207] Величко, ч. 3, с. 55.

[208] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 11, с. 413.

[209] Там же, с. 499, 515, 711, 741; т. 12, с. 181.

[210] Український археографічний збірник, т. 1, с. 19.

го крамаря, котрого обікрали 1665 р., коли він повертався з ярмарку, разом з грішми взяли «ломаного сребра дробини больш гривні» [211]. Характерно, що джерело ставить це ламане срібло в один ряд з дрібними монетами. Напевно, в умовах надзвичайно низької якості розмінної монети ламане срібло вважалося авторитетнішим від неї засобом платежу.

Ми не раз наводили фрагменти з актових і нарративних пам'яток XVII ст., в яких монети розрізнялися не лише за номіналами чи державною приналежністю, а й за *якістю*. Незважаючи на те що в цілому монетний масив на Лівобережній Україні був кращої якості, ніж на Правобережній і, особливо, у Західній Україні, все-таки й на лівобережному ринку більшість платіжних засобів залишалась низькопробною: соліди, гроші, півторагрошовики та ін. Слід звернути увагу на невідповідності складу скарбів і монетного асортименту ринку в другій половині XVII ст. Погана монета, поступаючи в обіг, витісняла з ринку добру, яка осідала у скарбах, скарбницях феодалів і скринях заможних людей. Це відмітив Зіновіїв, коли писав у одному з віршів, що бідна людина «хоч заробить, лихими грошми заплачують... а добриє всі собі богачі позабирали: жеб било що на той світ брать, в землю поскривали» [212]. Тому й у тогочасних письмових джерелах з Лівобережної України монета розрізняється на добру й погану, так само як і на Правобережній і Західній Україні.

Неодмінною умовою більшості фінансових актів Лівобережжя другої половини XVII ст. було повернення боргу чи плата за майно у добрій монеті. Писемні пам'ятки рясніють формулами типу вжитої в купчій з Миргородського полку 1680 р., коли лісок продали за «золотих сто монетою доброю»[213]. Синонімом епітета «добра» було визначення «біла». У Ніжинській ратушній книзі 1673 р. записана сума «в червоних золотих чтири тисячі, а (і — *М. К.*) в монеті білой чтири тисячи» [214].

Вищою категорією доброї монети була монета тверда, тобто така, якість якої тривалий час залишалася на не-

---

[211] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 32.

[212] *Зіновіїв Климентій.* Вказ. праця, с. 198.

[213] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 58139, арк. 22.

[214] Черниговские губ. ведомости, 1887, № 73, с. 6.

змінному рівні. Наприклад, у полтавському акті 1665 р. згадано «таляров сто твердих і п'ять»[215]. Зрозуміло, що таляр, так само як і дукат, протягом сторіч мав незмінно високу якість і сталу вагу, тому якнайкраще заслуговував епітета «твердий». Так само твердими вважалися фракції таляра і левендальдери, що бачимо з Стародубської ратушної книги 1690 р.: була вкрадена велика сума грошей, півтораста кіп «в твардой моне[ті], то єсть в талярах, в повталярках, в левках і чвертках»[216].

Зрозуміло, що поняття «добра монета» було набагато ширшим від формули «тверда монета». Із складеного на Чернігівщині у 90-х рр. акта бачимо, що до доброї монети у ньому зараховані орти, шаговики (трьохгрошовики) і російські срібні копійки; вони протиставляються чехам, монеті гіршої якості[217]. Це відповідало дійсному станові речей, адже півторагрошовики, так само як і гроші та соліди, були нижчої якості, ніж сучасні їм трьохгрошовики, не кажучи вже про орти чи високопробні копійки.

Дуже часто поняття «добра монета» поєднується з системою лічби, як правило, литовською. Наприклад, 1693 р. в Полтаві склали купчу на значну суму «готових грошей доброї монети лічби литовської»[218]. Інколи це поняття пов'язується з польською лічбою. З нечисленних прикладів цієї групи наведемо такий. У 1698 р. млина на р. См'ячі (Чернігівщина) продали за певну суму «лічби польськой монети доброй»[219]. Здається, реального значення вказівка на систему лічби при вимозі сплати суми доброю монетою не мала, адже на той час більше важили самі номінали, а не системи лічби чи державна приналежність монети. Ми думаємо, що в перевазі, яку віддавали литовській лічбі перед польською (рахуючи «добру монету»), далася взнаки стара традиція, що йшла з XVI ст., коли дійсно співвідношення між

---

[215] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII, вып. 1, с. 64.

[216] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 44, с. 494.

[217] Там же, № 38, с. 420.

[218] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 246. Див. також: № 50669 (Чернігівщина, 1675 р.), 50675 (Стародубщина, 1682 р.) 50553 (Батурин, 1697 р.), 62505 (Любеч, 1688 р.), 50507 (м. Почеп на Чернігівщині 1692 р.) та ін.

[219] Там же, № 50571.

литовською й польською монетними системами було на користь першої.

Цікаво, що самого терміна «погана» або «лиха» монета марно шукати в актах чи нарративних джерелах другої половини XVII ст. На погану якість монети вказує протиставлення одних, завідомо добрих, монет іншим, які й слід розуміти як погані, що показано у наведеному вище прикладі з ортами, шагами й копійками, з одного боку, і чехами — з іншого. За згадкою про «дрібні монети» в актових джерелах, без сумніву, також ховаються лихі, низькопробні. У 1683 р. на Чернігівщині складено угоду на «дробной монети золотих девєть тисєчей»[220]. Те саме бачимо у витягу з Стародубської ратушної книги 1690 р.: «Мілких денег на десєть тисєчь золотих польських»[221].

Наявність на ринку Лівобережної України значної кількості низькопробних, недбало виготовлених, а то й дуже витертих монет* (оскільки притоку нових монет з Правобережжя не вистачало для поповнення природних втрат монетної маси) створювала сприятливі умови для фальшивомонетників. Нам не раз траплялися фальшиві монети в скарбах Лівобережжя другої половини XVII ст. Чимало згадок про них є в актових і нарративних джерелах. А Лохвицька судова книга за 1665 р. зберегла характерну справу щодо фальшування грошей, витяг з якої ми й наводимо: «Мсца апріля 27 дня. Бил приведений пред нас золотар новоприбилий до Лофиці, который гроші отливаніє вурти (орти.— *М. К.*) позолотковиє, почал ними шаповати, который досвідчоний первим разом о роблені грошей у Веприку, которого брата, Феськова золотаря, і повішено за тоє, а Феська горлом даровали; которого тут у Лофиці, як почал вуртами шаповать, питали, іж то твоєї роботи гроші, который ... і мовил, іж не тиє гроші: чрез шаблю у ляхов достал. Потом товариша его Константего, також золотаря, з Пирятина привіз єго, питали, который сам добровольно призналсь

[220] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 27, с. 227.

[221] Там же, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 38, с. 419.

* На «гладкії» (тобто, зовсім витерті) гроші як на велике лихо для бідних людей скаржиться Климентій Зіновіїв в спеціальному «нумізматичному» вірші «О оскудініях в сіє врємєна грошових» (*Зіновіїв Климентій.* Вказ. праця, с. 198).

іж мине, мовить, Фесько номовил, куючи тому Феськови, мовить, іж наше діло пред очима есть, ми то спольно робили, тиї вурти, наробили тих вуртов золотих і тринадцеть золотих, а робили у капусті на долині. При котором Феську нашли тих вуртов его роблених власних тридцять і три вурти»[222].

З цієї справи видно, що підробляння монет було в ті часи, певно, поширеним явищем. Варто зупинитися на нумізматичних реаліях, які виготовляли згадані фальшивомонетники Фесько і Костянтин, а також на техніці виготовлення їхньої продукції. Вони робили «вурти позлоткові», тобто тимфи-злотувки; названі вони в справі суду ортами тому, що, як зазначалося вище, при номінальній вартості в 30 грошів, їхній курс майже не відрізнявся від курсу звичайного орта. Фесько з Костянтином підробляли злотувки досить примітивно — шляхом відливання у формах, зроблених за допомогою відбитків із справжніх монет. Цим засобом неможливо виготовити монети навіть приблизної схожості з оригіналом, тому не дивно, що фальшивомонетників спіймали так швидко. У розділі, присвяченому монеті й грошовій лічбі України XVIII ст., вмістимо ще один приклад із судової справи про фальшивомонетників початку XVIII ст., які користувалися такими самими технічними засобами.

Починаючи розгляд систем *грошової лічби* другої половини XVII ст. на Лівобережній Україні, насамперед зазначимо, що там, як і в першій половині сторіччя, литовська система рахунку монет на копи рішуче переважала над польською. Наведемо кілька прикладів з різних територій Лівобережжя.

У Миргородському полку 1666 р. підписали купчу на землю на «певную суму грошей лічби литовськой коп 30»[223]. Рахунок на литовські копи був основним на Миргородщині до кінця XVII ст. У 1698 р. там оцінено землю у певну кількість «готових грошей монети доброй лічби литовськой»[224].

У Полтавській міській книзі 1676 р. відбито продаж сіножаті «за коп дев'ять лічби Литовськой». Тотожну

---

[222] ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, арк. 79.
[223] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 58139, арк. 30.
[224] Там же, № 58139, арк. 58.

формулу грошового рахунку бачимо в даному джерелі за 1695 р.[225]

Особливо часто виступає литовська система лічби в актовому матеріалі Чернігівщини, де рахунок на копи здавна був основним. Із Стародубської ратушної книги 1675 р. взято запис із фіксацією суми в «коп сто сорок грошей лічби литовськой монети доброй»[226]. 1695 р. в Глухові продали сіножать за «коп шістнадцять литовськой лічби»[227]. Поширеним був рахунок на литовські копи й на північно-східній Київщині. Наприклад, 1661 р. в бориспільському акті занотовано «коп десять лічби литовськой»[228].

Подібно до того, як литовські гроші вважали звичною монетою на Лівобережжі, так само литовська система лічби була тут загальноприйнятою, про що прямо свідчать джерела. Так, 1665 р. на Стародубщині продано двір за «коп шість грошей лічби литовської звиклої»[229]. Певно, на литовський кшталт виплачено «грошей лічби на сей час звиклої, талярій ... сто», що записано в Пирятинській ратушній книзі 1690 р.[230] З цього документа можна зробити висновок, що таляри були одним із засобів грошового рахунку. Спинимося на ролі таляра як лічильної одиниці на ринку Лівобережної України.

В актовому матеріалі Лівобережжя таляр помалу починає виступати як засіб рахунку грошей з другої половини XVII ст. У «Короткому описі Молдавії», виданому 1878 р. разом з літописом Самовидця, сказано, що після смерті Хмельницького в 1657 р. Виговський викрав з його скарбниці «денег на мілліон талярей»[231]. Це перша за часом відома нам згадка в джерелі з Лівобережної України про таляр як лічильну одиницю. Однак не виключено, що дане місце «Опису» писалося наприкінці XVII ст., коли в такій ролі таляри виступали дуже часто. Тому вважаємо за одне з перших автентичних свідчень щодо використання таляра як одиниці рахунку монет

---

225 ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 34 зв., 266 зв.

226 Там же, № 50671.

227 Там же, № 50504.

228 Киевская старина, 1892, № 6. Приложение, с. 63.

229 Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664—1673 гг., с. 19.

230 Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 433.

231 Летопись Самовидця. Киев, 1878, с. 250.

запис ніжинського акта 1662 р., де згадано «восмь талєрей Литовських»[232].

Важливо, що побутування таляра як одиниці монетної лічби притаманне лише Лівобережній Україні і тільки з другої половини XVII ст. Актовий матеріал Західної чи Правобережної України не знає цього явища, яке ми пояснюємо особливостями лівобережного ринку. Останній був майже позбавлений припливу звичної для населення монети з Речі Посполитої, а російська копійка на той час ще не утвердилася в обігу. В цих умовах монети знаходилися в обігу до повного зношування, на ринку було чимало не лише низькопробних, а й витертих монет. Потрібен був якийсь сталий еквівалент вартості, а ним міг бути лише таляр, оскільки він брав активну участь у щоденних трансакціях, тоді як дукат ще залишався монетою для багатих, хоча і просунувся трохи на ринок.

У Полтавській ратушній книзі 1675 р. зареєстровано продаж млина за «суму готових грошей монети доброї сто талюров»[233], а пирятинська купча 1683 р. на землю містить запис про суму в «талярій п'ять грошей»[234]. Те саме бачимо у складеному в Миргородському полку 1686 р. акті, де названо 20 лічильних талярів[235].

Часто письмові джерела зазначають номінали монет, які виплачувалися в лічильних талярах. Найчастіше ними були чехи-півторагрошовики, які й у другій половині XVII ст. залишалися найбільш поширеною монетою ринку Лівобережної України. У писаному на Чернігівщині 1683 р. документі читаємо: «Винен... таляров двадцять чехами»[236], а в стародубському акті 1690 р. занотовано «таляров сто доброй монети чехами»[237]. З Полтавської міської книги 1697 р. також випливає, що на таляри лічили «монету чеховую»[238].

Таляри настільки міцно і швидко увійшли до грошового рахунку Лівобережжя, що на них відлічували крупні монети і навіть дукати. У Стародубській ратушній

[232] АЮЗР, т. 5, с. 105.

[233] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 11.

[234] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 396.

[235] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 58139, арк. 23.

[236] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 22, с. 185.

[237] Там же, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 37, с. 396.

[238] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 279 зв.

книзі 1690 р. записано «чирвоних дробних двоталярних дев'ять, чтириталярний один» [239]. Є й інші приклади такого роду.

З процитованого вище уривку Пирятинської міської книги 1690 р. можна зробити висновок, що таляр посів певне місце в литовській системі грошової лічби, поряд із копою. Необхідно зазначити, що таляри литовської лічби зустрічаються переважно в актових джерелах Полтавщини, тоді як на Чернігівщині вони виступають у документах досить рідко. Так, 1679 р. у Лохвиці придбано двір «за суму лічби литовской талярей сто грошей» [240], а в Полтавську міську книгу 1693 р. вписана купча на землю з фіксацією «готових грошей доброї монети лічби литовської, талюров сто ровно» [241].

Нам здається, що застосування таляра, головним чином у литовській системі рахунку грошей, слід пояснювати традицією, згідно з якою литовська монета й лічба вважались здавна кращими від польської. Тому й авторитетний у народі таляр припасували саме до литовського грошового рахунку. Втім в актовому матеріалі Лівобережжя, хоч і не часто, трапляються й таляри польської лічби, про що йтиметься далі.

Як правило, таляри литовської лічби виступають у писемних пам'ятках у чистому вигляді, без домішку інших лічильних одиниць — кіп. Винятками вважаємо випадки, подібні зафіксованому в Полтавській ратушній книзі 1692 р., коли маєток продали «за сто талюров без осьми коп» [242].

Хоча лічильний таляр і посів у другій половині XVII ст. тверді позиції в литовській системі грошового рахунку на Лівобережній Україні, проте він значно поступався перед копою. Взагалі литовська лічба на лівобережному ринку була настільки поширеною, що тут навіть польські рахункові одиниці — золоті — часто вважалися за литовські. Наведемо кілька прикладів такої змішаної лічби з актових джерел Лівобережжя, попередньо зазна-

---

239 Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 43, с. 485.

240 *Модзалевский В. Л.* Указ. соч., с. 39.

241 ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 246. Аналогічні формули зареєстровані в цьому джерелі під 1699 р. (арк. 283, 284 зв.).

242 Там же, арк. 236 зв.

чивши, що згадане явище надзвичайно поширюється з кінця 80 — у 90-х pp. XVII ст., хоча випадки рахунку на золоті литовської лічби ми зустрічали в полтавських актах 1664—1665 pp.[243]

1688 р. в Любечі складена купча на «золотих сорок монети доброй, а лічби литовськой»[244]. Акт з чернігівського села Лопатні 1693 р. скріпив продаж землі «за двісті золотих грошей лічби литовської»[245]. У Полтавській ратушній книзі 1692 р. зареєстровано купівлю маєтку «за суму певную готових грошей лічби литовської, за полтораста золотих ровно»[246]. Нарешті, батуринська купча 1697 р. «на плац» містить запис про «певную суму монети доброй лічби литовской... золотих двісті»[247].

Чому ж золоті іноді відносили до литовської системи лічби? Ми думаємо, що причина та сама, що й у випадку з талярами литовського рахунку: з давніх часів на Лівобережній Україні визначення «литовська» було синонімом епітетів «стара», «добра».

У письмових джерелах Лівобережжя другої половини XVII ст. трапляються і випадки змішаної лічби іншого роду, коли одночасно рахують на копи й на золоті. Пояснення знаходимо в тому, що золотий за кількістю монет, що їх об'єднував (30 грошів), був половиною копи (60 грошів), а це стало зручно саме відтоді, коли перестала існувати метрологічна різниця між польськими і литовськими грошовими монетами. У полтавському акті 1667 р. занотована сума «долгу куп тридцеті і золотого»[248]. Так само половинною фракцією копи виступає золотий у записі Пирятинської ратушної книги 1684 р.: будинок з землею і «гайком» продали за «п'ять куп і за золотий доброй монети»[249].

Значно рідше, ніж литовські, виступають у лівобережних писемних пам'ятках другої половини XVII ст. польські лічильні одиниці — золоті. В Полтавській ратушній книзі 1674 р. зустрічаємо згадку «готових грошей монети

---

[243] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 2, с. 5, 6, 11.
[244] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62505.
[245] Там же, № 62467.
[246] Там же, № 55256, арк. 243.
[247] Там же, № 50553.
[248] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 1, с. 96.
[249] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 20.

доброй сто золотих»[250]. 1691 р. в Глухові продали сіножать за «монети доброї полтораста золотих»[251]. Кількість прикладів користування золотим без вказівки на його приналежність до польської системи грошового рахунку можна збільшити.

Однак частіше термін «золотий» поєднується в актах з уточненням: «польської лічби», як у записі батуринської купчої з вказівкою суми «лічби польской... золотих тридцать»[252]. 1684 р. в Полтаві куплено млина «за полтораста золотих лічби польской»[253]. Відомо, що київські міщани платили воєводі в 1689 р. «три тисячі золотих польських на год»[254].

Зазначимо, що в другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні таляр починає застосовуватися в грошовому рахунку не лише як литовська, а й, у окремих випадках, як польська лічильна одиниця. В Стародубській ратушній книзі 1690 р. ми натрапили на запис: «Зостаєть винен готової суми талєрій сто Польської лічби, доброї монети»[255]. 1698 р. на Чернігівщині складено купчу на «талярей десять лічби польской монети доброй»[256]. Причини використання таляра в польській системі монетної лічби тотожні його застосуванню в литовському грошовому рахунку, що було розглянуто вище.

Частіше, ніж у литовській системі лічби, польські рахункові таляри виступають у джерелах у комбінації з іншою лічильною одиницею, в даному разі — із золотим. Характерний щодо цього запис зустрічаємо в купчій з с. Сенюківки на Чернігівщині 1684 р., яка скріпила продаж землі «за суму пенезєй десять талєрей із золотим монети доброй»[257]. А під 1693 р. у Полтавській міській книзі записано «п'ятдесят золотих без талюра»[258].

Складна і багато в чому суперечлива система грошового рахунку на Лівобережній Україні другої половини

---

[250] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 4.
[251] Там же, № 50494.
[252] Там же, № 50556.
[253] Там же, № 55256, арк. 194 зв.
[254] Український археографічний збірник, т. 1, с. 20.
[255] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 44, с. 498.
[256] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50571.
[257] Там же, № 62513.
[258] Там же, № 55256, арк. 244.

XVII ст. на кінець періоду починає перебудовуватись. Як лічильна одиниця, і не лише для російських копійок, а й для монет Речі Посполитої та країн Західної Європи, починає застосовуватися російський рубль. Наведемо характерний приклад із Стародубської ратушної книги 1690 р., де записано «готових грошей чехами двісті сім рублей» [259]. Це пов'язано з повільним, але неухильним проникненням російської монети й системи грошової лічби на ринок Лівобережжя.

Вплив возз'єднання України з Росією на обіг і лічбу монет на Лівобережжі в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.

Возз'єднання України з Росією 1654 р. досліджене, здається, в найрізноманітніших аспектах. Вивчено вплив цієї події на історичну долю України, на політичні інститути, судочинство, ремесла, промисли, сільське господарство, торгівлю, культурне життя возз'єднаних українських земель. Проте і досі залишається невисвітленим ряд проблем економічної історії України по возз'єднанні. Однією з них є питання про час, темпи і обставини надходження російської монети у грошовий обіг Лівобережжя після 1654 р.

Як відомо, до возз'єднання українські землі під владою Речі Посполитої були в сфері її грошового обігу і відчували на собі усі недоліки останнього, породжені як загальними хибами західноєвропейських монетних систем, так і анархією, що панувала у шляхетській державі. На Лівобережній Україні напередодні возз'єднання вільно курсували монети різних країн Європи. Річ Посполита не знала примусового вилучення іноземної монети з обігу, не регулювала та й не здатна була регулювати його, тому стихія панувала на грошовому ринку цієї держави, отже, і на ринку загарбаних нею українських земель. Становище докорінно змінилось, коли українські землі потрапили в орбіту загальноросійського грошового обігу.

---

[259] Черниговские губ. ведомости, 1852, отд. 2. Часть неофициальная, № 42, с. 467.

У російській державі існувало суворе законодавство, що дозволяло регулювати грошовий ринок. Насамперед, в обігу Росії знаходилась лише монета власного карбування, суворо заборонялось ввезення і використання іноземної монети (за винятком золотої). Тому природно було б припустити, що зразу після 1654 р. іноземна монета змінюється російською на Лівобережній Україні [260]. Однак такий висновок був би поспішним і невірним. Монетний обіг має свої закони, його регулюють не стільки законодавчі акти, скільки потреби торгівлі та економіки в цілому. Додамо до цього, що у сфері обігу особливо відчутна традиція, звичка населення до старої, загальновживаної монети і недовір'я до нової. Нарешті, на руках залишалася величезна кількість старої західноєвропейської монети і необхідно було насамперед реалізувати її.

Уряд російського царя Олексія Михайловича розумів, що населення України звикло до монетних систем Речі Посполитої і країн Західної Європи з набором різноманітних номіналів і не сприйме відразу гроші російської монетної системи з її мало чи не єдиним номіналом — крихітною срібною копійкою. Копійка була незручною монетою: замалою для значних платежів і занадто великою для повсякденних угод купівлі-продажу. Недарма копійки часто розрубувалися на кілька частин, щоб сплачувати невеликі суми, що, зрозуміло, викликало невдоволення властей. Наприклад, у 1680 р. російський уряд звернувся до смоленського воєводи Троєкурова з грамотою, у якій зазначив, що «в Смоленську та Смоленському повіті різних чинів люди для розміну на дрібні купівлі січуть копійки навпіл, і в Смоленську на кружечному дворі за продане питво збирають тих січених грошей карбованців по сто і більше». Під загрозою суворих кар було заборонено подрібнювати копійки [261].

---

[260] Економіст В. Є. Власенко, наприклад, пише: «Після воз'єднання України з Росією в 1654 р. російська монета широко входить в господарський обіг України». (*Власенко В. Е.* Денежное обращение в России и на Украине в период воссоединения.— В кн.: Научные записки Киевского финансово-экономического ин-та, 1955, № 4, с. 151).

[261] Сборник указов по монетному и медальному делу в России... Сост. М. Деммени. СПб., 1887, вып. 1, с. 12.

У 1654 р. розпочалося проведення грошової реформи, метою якої було створити загальнодержавну монетну систему, однаково придатну і зручну для Росії і України. Український аспект реформи відкрив видатний радянський вчений І. Г. Спасський, до нього цей захід російського уряду розглядався як «навмисне безсистемна система», метою якої начебто було будь-якими засобами збільшити прибутки держави[262]. За основу монетної системи Олексія Михайловича прийняли карбованець (рубльовик), що дорівнював за вартістю західноєвропейському талярові, та й карбувалися ці монети на талярних кружках із збитими зображеннями (якраз таляри й були найбільш авторитетними монетами на Україні). Проте низька технічна оснащеність тогочасних російських монетних дворів зробила неможливим карбування рубльовиків у скільки-небудь широких розмірах. На початку 1655 р. емісія карбованця була припинена, натомість до обігу ввели справжні західноєвропейські таляри із царськими клеймами-контрамарками, так звані «ефимки с признаком», які охоче приймали і в Росії, і на Україні. Однак дальший хід реформи Олексія Михайловича був скомпрометований емісією мідних грошей, полтинників, алтинів і копійок, які уряд примушував приймати по ціні срібних монет.

Це призвело до фінансових труднощів тому, що обіг мідних монет не забезпечувався державними цінностями, вони являли собою кредитні гроші, до користування якими країна не була готова. У 1663 р. російський уряд, під впливом економічної кризи і «Мідного бунту» 1662 р., відмовився від карбування мідних монет і повернувся до випуску випробуваних протягом віків срібних копійок. Невдача реформ 1654—1663 рр. залишила невирішеним питання про заміну західноєвропейських монет російськими у грошовому обігові Лівобережної України та про подолання звички її населення до іноземних монет.

Отже, ще якийсь час після возз'єднання у грошовому обігові Лівобережної України курсувала іноземна монета, переважно карбування Речі Посполитої. Як довго тривав цей час, інакше кажучи, коли саме російська

---

[262] *Спасский И. Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в., с. 143.

монета перемогла іноземну на українському ринку? Щоб відповісти на поставлене питання, не можна обмежитись якимось одним видом джерел, необхідно співставити свідчення як письмових (актових книг міст, полків і сотень, купчих та інших фінансових документів), так і нумізматичних (знахідок скарбів і окремих монет) джерел другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

У читача може скластись помилкове враження, нібито російська монета надто повільно утверджувалась у грошовому обігові України. Адже не існувало економічних перешкод для злиття загальноросійського обігу з монетним обігом Лівобережної України. Проте, як зазначалось, грошовий обіг і лічба монет розвиваються за власними законами. Зокрема, для того, щоб російська монета активно входила в монетний обіг України, потрібно було б, щоб її могли вільно вивозити на Правобережжя і далі, в країни Центральної та Західної Європи, як це було з іншими європейськими грішми. А якраз це суворо заборонялось російським урядом, що не мав тоді власних копалень срібла і сам був змушений імпортувати з-за кордону сировину для виготовлення монет. Врахуємо й уповільненість економічних процесів і явищ за доби феодалізму, не раз відзначувану вченими, і звичку населення до старої монети. Тому, навпаки, доводиться дивуватись, як порівняно швидко у таких несприятливих умовах російська монета витіснила іноземну з території України.

Аналіз нумізматичного матеріалу XVII ст. дає підстави вважати, що після 1654 р. російська монета посіла в обігу Лівобережної України більш помітне, ніж раніше, місце, хоча в українському обігу залишалася маса іноземних монет, які й панували на ринку[263]. Становище змінюється на початку XVIII ст. Якщо виходити з складу скарбів першої половини XVIII ст., зміна ця була різкою: російські монети рішуче переважають над іноземними у скарбах з Лівобережної України вже перших десятиріч XVIII ст., чого не було в монетних комплексах кінця XVII ст.[264]

---

[263] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 126—128.

[264] Там же, с. 151. І. Г. Спасський теж помітив цю зміну. «Протягом півстоліття по возз'єднанні звична для народу польська монета залишалась провідною в обігу України». (*Спасский И. Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в., с. 150).

Однак не слід сліпо довіряти свідченням нумізматичного матеріалу: прийняте в нумізматиці датування скарбів за молодшою монетою не завжди точне. Адже монети можуть курсувати на ринку через багато років після того, як випущені. Наприклад, у скарбах з монетами Петра I дуже часто зустрічаються монети Речі Посполитої, карбовані при Сигізмунді III у кінці XVI — першій чверті XVII ст., отже, вони ходили сто і більше років. Крім того, нумізматичний матеріал здатний лише у незначній мірі показати динаміку міграцій монет, оскільки склад скарбів не може відбити усієї різноманітності грошового обігу з його закономірністю витіснення з обігу гіршою монетою кращої. Тому наявність у скарбах, скажімо, великої кількості високопробних талярів ще не означає, що вони домінували на ринку: просто люди залишали таляри на чорний день, намагаючись збути з рук дрібні низькопробні монети.

Отже, утримаємось від поспішних висновків, згідно з якими у перші роки XVIII ст. іноземна монета була нібито швидко витиснута російською з ринку Лівобережжя [265], і обмежимось поки що констатацією факту, що у першій половині XVIII ст. російська монета посіла в українському обігові більш вагомі позиції, ніж це було у другій половині XVII ст. Які саме? Щоб одержати відповідь на це питання, необхідно звернутись до писемних пам'яток.

Розгляд свідоцтв актового матеріалу про монету і грошову лічбу на Лівобережній Україні другої половини XVII — першої половини XVIII ст. ми починаємо з документів, написаних незабаром після возз'єднання. Зауважимо, що не менше значення, ніж державна приналежність монети, має характер грошової лічби. Дослідникові слід завжди тримати у полі зору характер грошового рахунку. Він часом може сказати багато. Наприклад, коли польську монету лічать по-литовському, на копи, то це означає, що довір'я населення до литовської монети ще не подолане і люди за звичкою постійно перераховують польську монету на литовську.

Було б невиправдано сподіватись, що безпосередньо після возз'єднання почнуться рішучі зміни в обігові й лічбі монет Лівобережжя. Як і раніше, на ринку курсує

---

[265] Див.: *Власенко В. Е.* Указ. соч.

головним чином польська, литовська і західноєвропейська монета, яку лічать на золоті і копи. З численних свідчень актових джерел наведемо лише два: обидва взяті з Ніжинської ратушної книги 50—70-х рр. XVII ст. У 1657 р. «фолварк» було продано «за золотих польських полосьмадесят» (75.— *М. К.*), а незабаром після цього за порушення умов торговельної угоди сплачено штраф у 200 «коп литовських»[266]. Загалом, свідчення джерел другої половини 50-х рр. XVII ст. щодо монетного обігу й грошової лічби Лівобережжя досить одноманітні і не відрізняються від аналогічних записів 30-х і 40-х рр.

Становище дещо змінюється з початком 60-х рр. На сторінках актових джерел з'являються, правда в поодиноких випадках, згадки про російські монети. Так, у Стародубській міській книзі під 1664 р. записана сума «коп 216 і грошей 35 копієк»[267]. Не слід перебільшувати значення цього запису — Чернігівська земля межувала з Російською державою (входила до її складу в XVI — на початку XVII ст.) і особливо тісно була зв'язана з нею в економічному відношенні ще до возз'єднання. Тому на Чернігівщині, особливо на Стародубщині, навіть до 1654 р. траплялися в обігу російські монети. Проникненню російської монети на Лівобережну Україну в 60-х рр. XVII ст. заважав невдалий хід реформи уряду Олексія Михайловича, насамперед спроб просунути мідну монету на український ринок. На початок 60-х рр. російський уряд зрозумів безперспективність цього плану, оскільки українське населення категорично відмовлялось приймати мідні копійки й алтини (втім, так само як і російське).

Ми переконані, проте, що письмові й нумізматичні джерела повністю не відбивають тієї активної ролі, яку в дійсності відігравала російська монета в грошовому обігові Лівобережної України другої половини XVII ст. Інтенсифікація російсько-українських економічних зв'язків, включення українських земель в процес складання всеросійського ринку, перебування значної кількості росіян на Україні — все це повинно було полегшити ро-

---

[266] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 51, с. 4; № 52, с. 4.

[267] Труды Черниговской архивной комиссии. Чернигов, 1911, вып. 8, с. 11.

сійській монеті влитися в грошовий обіг на Україні. Тому маємо підстави вважати, що темпи її надходження на Лівобережжя були більш швидкими, ніж це випливає з буквальних свідчень джерел.

У 60-х рр. населення Лівобережної України продовжувало користуватись монетами Речі Посполитої та країн Західної Європи. Про те, що в цей період західна монета ще офіціально визнавалась за ходову на ринку Лівобережної України, свідчать численні царські грамоти і гетьманські універсали. З іншого боку, повсякденні угоди теж здійснювались у звичній для населення Лівобережжя західній монеті, ліченій за старим звичаєм. Наводимо приклад типової купчої 1666 р., оформленої на території Миргородського полку: земельний наділ продали «за певную суму грошей лічби литовськой коп 30» [268]. Однак лічба на копи на Полтавщині в описуваний проміжок часу потроху поступалась перед лічбою на золоті. Так, поблизу Полтави в 1664 р. млин продали за 100 золотих, а землю — за 30 золотих [269].

З 60-х рр. XVII ст. все частіше зустрічаємось у ділових документах Лівобережної України з цікавим і, думаємо, характерним явищем: системою змішаної грошової лічби. Треба сказати, що такі випадки траплялись і раніше, наприклад в актовому матеріалі 40—50-х рр. XVII ст., проте поширеними вони стають саме з 60-х рр. Наводимо характерний приклад з полтавських актів 1666 р., де зареєстрована сума «сімдесят золотих без копи» [270]. Ілюстрацією іншого випадку змішаного рахунку грошей правитиме фрагмент з актів Бориспільського міського уряду 1665 р., коли ниву придбали «за готовую суму готових грошей лічби литовськой, золотих дві» [271]. Збільшення випадків змішаної лічби, на нашу думку, пов'язане з кризою старих систем грошового рахунку, що почався на Лівобережній Україні з проникненням на її ринок російської монети.

Однак і в 60-х рр. російська монета ще не так багато важила у монетному балансі Лівобережжя. Типові

---

[268] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 58139, арк. 14.

[269] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., вып. 2, с. 3, 5.

[270] Там же, с. 24.

[271] Киевская старина, 1892, № 7. Приложение, с. 76.

з цього погляду свідчення писемних пам'яток з північної Чернігівщини, однієї з найбільш близьких економічно до Росії українських земель. У Стародубській міській книзі 60-х рр. XVII ст. неодноразово зустрічаються записи на зразок: «дом с пляцом продал за коп 26 грошей звиклой монети литовськой» або «двор продал за коп 6 грошей лічби литовськой звиклої» [272] (обидва записи датовані 1665 р.).

Свідоцтва актових джерел 70-х рр. про монету і грошову лічбу на Україні, в зв'язку з багатством матеріалу, доцільно розглянути в географічному аспекті. В актовій книзі Полтавського міського уряду 70-х рр. XVII ст. — першого сорокаріччя XVIII ст., надзвичайно важливому джерелі, що досі чекає на свого видавця, записи 70-х рр. ведуться ще у монеті Речі Посполитої та країн Західної Європи. Монету лічать: польську на золоті [273], литовську на копи [274], навіть на таляри [275], які з 70-х рр. все частіше виступають у документах як лічильні одиниці, про що йшлося у попередньому параграфі. У полтавських актах 70-х рр. немало випадків змішаної лічби з участю талярів: у 1676 р. двір у Полтаві придбали «за суму готових грошей монети доброй, двісті золотих і десять талюров» [276].

У зібраних в колекції Лазаревського купчих та інших фінансових документах 70-х рр. XVII ст. із Стародубщини ми не зустріли частих згадок про російські монети чи російську грошову лічбу. Там фігурують в основному польські, литовські і західноєвропейські монети, які рахують на золоті, копи й таляри. Лічба на копи в згаданому комплексі документів переважає над рахунком на золоті. Для стародубських актів 70-х рр. характерні записи типу: «коп сто сорок грошей личби литовской монети доброй» [277]. В колекції Лазаревського помітну групу складають також ділові документи, написані на території Миргородського полку. І в них поширені згадки про польські і литовські гроші та захід-

---

272 Труды Черниговской архивной комиссии, вып. 8, с. 19.

273 ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 4, 6 зв., 16, 20, 44 зв. та ін.

274 Там же, арк. 8 зв., 16а, 19, 34 зв.

275 Там же, арк. 11, 21 зв. та ін.

276 Там же, арк. 32 зв.

277 Там же, № 50675.

ноєвропейські таляри, монети рахують на золоті та копи [278].

Ніжинська магістратська книга 70-х рр. свідчить, що у місті та його околицях вживалася «стара» польська, литовська і західноєвропейська монета, лічили її на копи, золоті й таляри. Дане джерело дає підстави твердити, що в тодішньому обігу Чернігівщини траплялися золоті монети — дукати. Наприклад, під 1673 р. записано: «В червоних золотих чтири тисячі, а (і.— *М. К.*) в монеті білой (тобто хорошого срібла.— *М. К.*) чтири тисячі» [279].

Отже, в 70-х рр. XVII ст. російська монета ще помітно не просунулась на ринок Лівобережної України. Деякі зміни принесли наступні 80-ті рр.

По розгляді актових джерел 80-х рр. можна дійти висновку, що тоді російська монета починає посідати певне місце у монетному масиві ринку Лівобережжя. Про це свідчить не лише зростання кількості згадок про неї в ділових документах, а й те, що російську монету сприймає поширена на Лівобережній Україні система лічби на золоті. Проілюструємо сказане записом в книзі стародубського магістрату під 1683 р.: сума боргу становила «тисеча золотих копійками срібними» [280]. З іншого боку, наведений приклад свідчить, що російською системою лічби (на карбованці) на Чернігівщині 80-х рр. XVII ст. ще не користувались. Сума Стародубської книги досить значна, приблизно 200 карбованців, але не слід робити поквапного висновку, нібито російських монет було вже багато на тогочасному українському ринку. Як і раніше, в обігу Лівобережної України 80-х рр. переважали монети Речі Посполитої і західноєвропейських країн, які лічили не лише на золоті й таляри, а навіть ще й на старовинні копи. Лише кілька прикладів. У 1682 р. у Стародубі продали двір «за коп 140 грошей лічби литовськой монети доброй» [281]; в 1689 р. поблизу Ніжина придбано млина за 78 литовських кіп [282].

Більш різноманітною стає в 80-х рр. XVII ст. гро-

---

[278] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 58139, арк. 18, 20.
[279] Черниговские губ. ведомости, 1887, № 73, с. 6.
[280] Там же, 1857. Часть неофициальная, № 24, с. 202.
[281] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50675.
[282] Там же, № 50491.

шова лічба. Все помітніше місце посідають у ній рахункові талярн. В актовій книзі Полтавського міського уряду під 1689 р. записано, що наділ землі продали за 150 талярів «доброї монети» [283]. Те саме ми зустрічаємо в комплексі ділових документів з території Миргородського полку; типові записи: купівля (чи продаж) «за готовую суму доброй монети талєрій...» [284]. У 80-х рр. на таляри найчастіше лічать дрібну монету, насамперед найбільш поширені в обігові України півторагрошовики, або дрейпелькери, які на Україні називали чехами. Наводимо для прикладу фрагмент Стародубської ратушної книги за 1683 р.: «винен таляров двадцять чехами» (порівняймо з ним запис того самого джерела під тим же роком: «коп сім лічби литовськой чехами») [285].

Як лічильна одиниця, таляри грають значну роль у системі змішаної грошової лічби 80-х рр. У купчій з Любеча (західна Чернігівщина) 1684 р. читаємо, що землю продали «за суму пенезєй десять талєрей із золотим монети доброй» [286]. У зібраному в колекції Лазаревського фонді документів з Любеча за 80-ті рр. XVII ст. часто трапляються золоті «лічби литовськой» [287]: певно, йшлося про литовські монети, найімовірніше гроші та соліди, лічені на золоті. Такий рахунок монет був характерним не лише для тогочасної Чернігівщини. В актах Бориспільського міського уряду цього періоду неодноразово згадуються «гроші лічби литовськой» у золотих [288]. Характерний для даного часу приклад змішаної лічби знаходимо у документі з Пирятинської сотні: під заставу позичено 100 золотих з тим, щоб повернули 50 кіп [289].

У 80-х рр. XVII ст. в актових джерелах уперше з'являються згадки про місцеву систему лічби — українську. В документах пирятинської ратуші зустрічаємо записи:

---

[283] Там же, № 55256, арк. 219 зв. Подібні записи див.: арк. 194, 196 зв. та ін.

[284] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 58139, арк. 23.

[285] Черниговские губ. ведомости, 1857. Часть неофициальная, № 21, с. 177; № 22, с. 185.

[286] ЦНБ УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62513.

[287] Там же, № 62505, 62509, 62511 та ін.

[288] Киевская старина, 1892, № 7. Приложение, с. 92, 94.

[289] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 517. (Між іншим, за тогочасним курсом 50 кіп дорівнювали 125 золотим, отже, лихварський процент був досить високим).

в 1683 р. млин продали «за золотих двісті лічби малороссійськой», а в 1684 р. придбали солодівню за «осьмнадцять коп грошей лічби малороссійськой». Аналогічні формули містяться в цьому джерелі під 1685, 1686 та ін. роками [290]. Отже, бували і золоті, і копи малоросійської лічби.

Є підстави думати, що термін малоросійська лічба виник унаслідок того, що з часом, починаючи з середини XVII ст., частішали випадки змішаного рахунку грошей. Цього вимагали потреби ринку, насамперед наявність на ньому великих мас старої, як польської, так і литовської, монети і викликана цим необхідність постійно перераховувати один вид монети на інший. Оскільки таким чином зникала різниця між польською і литовською системами лічби, стало доцільним вживати якийсь єдиний термін для позначення лічби на старий лад. Цим терміном і могло стати визначення «малоросійська лічба».

Зрозуміло, що система малоросійської лічби повинна була скластись, щоб вирізнити іншу, нову систему, інакше б у створенні нового терміна не було б потреби. Такою новою системою могла бути лише російська система рахунку грошей. Це при тому, що і в 90-х рр. XVII ст. вплив російської монети на ринок Лівобережної України був поки що не дуже значним, якщо виходити з свідчень ділових документів. Російському урядові доводилося закривати очі на те, що монети Речі Посполитої, насамперед «жигимонтовские» (Сигізмунда III.— *М. К.*), «...напред сего в торгах и во всяких расплатах ходили и ныне ходят бессловно» [291].

Актові джерела 90-х рр. містять мало нового, у порівнянні з попереднім періодом, щодо стану обігу монети і грошової лічби на Лівобережній Україні. Як і раніше, на ринку курсували переважно польські і литовські монети, раховані на золоті і копи. Для прикладу звернемось до кількох комплексів ділових документів з різних місць Лівобережної України за 90-ті рр. XVII ст. У Полтавській актовій книзі досить часто зустрічаються випадки литовської грошової лічби, і не лише на ко-

---

[290] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 15, 23, 404, 410.

[291] Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830, т. 2, № 999, с. 513 (1683 р.); див. також: № 1261, с. 899 (1687 р.).

пи [292], а й на золоті [293]. У ній як лічильна одиниця виступають таляри, на них рахують, зокрема, «монету чехову» [294]. Зустрічається й змішана грошова лічба: в 1692 р. у Полтаві купили землю «за 50 золотих без талюра» [295]. У тому самому році в полтавських актах записали суму в «сто талюров без осьми коп» [296].

В актах 90-х рр. XVII ст. із Стародубщини ми натрапили на таляри «лічби Польськой монети доброй» [297], хоча у цьому джерелі польські монети рахують звичайно на золоті. Ідентична формула зареєстрована в купчій з Чернігівщини 1698 р., коли будинок млина на річці См'яч продали за «талярей десять лічби польськой монети доброй» [298]. В іншій збірці документів з Чернігівщини, серії ділових паперів (переважно, купчих) з с. Лопатні 90-х рр., зібраних в колекції Лазаревського, рахунок грошей ведеться, головним чином, по-литовському, на копи [299], навіть золоті тут часто — «лічби литовської» [300].

Подібно до джерел 80-х рр., в актових записах 90-х рр. зустрічається лічба на місцевий лад. Наприклад, під 1691 р. у паперах пирятинської ратуші можна прочитати, що вартість лісу становила 110 золотих «лічби малороссійської» [301].

Можна було б навести багато прикладів записів фінансового змісту з інших джерел, що походять з різних районів Лівобережжя, але вони не можуть змінити нашого враження, що у 90-х рр. XVII ст. на ринку ще не відбулося рішучих змін у монетному асортименті і в системах грошової лічби. Навіть на Чернігівщині, чи не найбільш тісно об'єднаній в економічному відношенні з Росією, монета останньої ще не посіла значного місця

---

[292] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 55256, арк. 266 зв., 270, 274.

[293] Там же, арк. 271 зв.

[294] Там же, арк. 279 зв.

[295] Там же, арк. 244.

[296] Там же, № 55256, арк. 236 зв.

[297] Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г., с. 3.

[298] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50571.— Зустрічаються і таляри «лічъби литовськой», хоча і рідше. Див. Стародубську актову книгу за 1703 р. (Там же, № 50559).

[299] Там же, № 62464, 62469 та ін.

[300] Там же, № 62467.

[301] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 435.

на ринку 90-х рр. Про характер обігу й лічби монет у цьому регіоні можна скласти уявлення хоч би з складеного в 1698 р. у Чернігові заповіту, де грошові суми вказані в червоних золотих, талярах і копах грошей [302].

В монетному обігові і грошовому рахунку на Лівобережжі не відбулося помітних змін з початком XVIII ст. Грошовий ринок першого десятиріччя XVIII ст. принципово не відрізнявся від ринку 90-х рр. XVII ст. Тим часом, якраз на межі XVII і XVIII ст. у грошовому господарстві імперії розпочалися рішучі зміни, які позначились на грошовому обігу не лише Росії, а й Лівобережної України. Йдеться про монетну реформу Петра I.

Вище згадувалося про те, що російський уряд, починаючи з часів возз'єднання, був занепокоєний недостатньою узгодженістю грошового ринку українських земель з ринком Росії. Проте невдача реформи Олексія Михайловича відсунула на багато років вирішення питання про злиття монетних обігів Лівобережжя і Росії. Протягом другої половини XVII ст. випускалася, по суті, монета лише одного номіналу — срібна копійка. Копійка занадто поволі прокладала собі шлях на українські землі, і без рішучих заходів цей процес розтягнувся б, певно, на все XVIII ст.

Уряд Петра I бачив відсталість російської монетної системи у порівнянні з системами більшості країн Західної Європи. Тому грошова реформа, розпочата в 1700 р. і закінчена в 1718 р., передбачала: 1) створення передової монетної системи, заснованої на десятковому принципі, що мала б значну кількість номіналів золотих, срібних і мідних монет, і 2) об'єднання російського й українського грошового ринків на основі обігу нової, загальноімперської монети.

Тема нашої праці не дозволяє докладніше спинитись на розгляді грошової реформи 1700—1718 рр.[303] Зазначимо лише, що основні номінали нової російської системи, від мідної полушки до срібного карбованця, були випущені і введені до обігу з 1700 по 1704 р., сама система ще вдосконалювалася. Тривалий час нові монети співіснували на російському ринку зі старими, більше того, до 1718 р. паралельно з мідними випускались старі

---

[302] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50510, арк. 2, 2 зв.
[303] *Спасский И. Г.* Русская монетная система, с. 138—150.

срібні копійки. Реформа дала можливість російському урядові розпочати планомірний наступ на іноземну монету грошового обігу Лівобережної України.

Зрозуміло, що потрібен був час, аби нові петровські монети змогли завоювати довір'я народу не тільки воз'єднаних земель України, а й самої Росії. На українському ринку початку XVIII ст. фігурує здебільшого стара монета. Наприклад, у Носівській сотні в 1710 р. продали землю за «лічби литовськой готових грошей коп п'ятдесят» [304]; у Батурині в тому самому році «цюлюрничка» Празя одержала за службу 10 талярів [305]. Іноземна монета ще вважалася тоді місцевою. Наприклад, у листі, писаному 1705 р. в Ніжині, зазначалося: «Платить должен ... сім тисячей рублів, а на ваші українськіє деньгі тридцять і п'ять тисячей золотих» [306].

Лише одну відмінність від актів кінця XVII ст. ми помітили в ділових документах першого десятиріччя XVIII ст.: частішають згадки про таляри, як про конкретні монети, так і лічильні одиниці. Особливо охоче використовувались таляри в сфері грошового рахунку, що яскраво видно з купчої, складеної поблизу Любеча у 1705 р.: землю купили «талярій за тридцять грошей і монети доброй» [307].

Ми не випадково навели вище два приклади з актів 1710 р. Адже, якщо вірити літописові Величка, десь у цей час іноземна монета Лівобережжя мала поступитись місцем перед російською. Як зазначалось, С. Величко записав у своєму літописі, що Петро I «после баталії Полтавськой зо Шведом монету старовічную Польскую зо всій Малої Россії... вивел і вигубіл... а на то місто своєю мідной і срібной, дробною и твердою (тобто дрібною і авторитетною.— *М. К.*) красним кунштом ізданною, наполніл Малую Россію монетою» [308].

Апріорно можна гадати, що С. Величко вірно передав суть явища, сучасником якого він був; проте в його літописі немає конкретних відомостей щодо хронологічних рамок поміченого ним процесу. Тому доведеться про-

---

[304] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 93, арк. 1.
[305] Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 42, арк. 2.
[306] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание.., кн. 3, с. 163.
[307] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62624.
[308] Величко, ч. 2, с. 516.

довжити вивчення свідчень актових джерел про монету і грошову лічбу на Лівобережній Україні першої половини XVIII ст.

На початку XVIII ст. зберігається і поки що переважає в обігу Лівобережної України іноземна монета, переважно карбування Речі Посполитої. Як і раніше, її лічать на золоті, копи й таляри. Під 1716 р. у книзі остерської сотенної канцелярії зазначено, що млин продали за 100 талярів, а землю — за 140 золотих [309]. Лічба на таляри особливо часто виступає в актовому матеріалі перших десятиріч XVIII ст., і не лише на середньому і східному Лівобережжі, а й на близькій до Росії Чернігівщині [310]. Актові джерела часто називають литовську монету, яка визначається ними як «добра». Під 1717 р. у книзі сорочинської сотенної канцелярії читаємо, що землю придбали за суму «монети доброй лічби литовськой за сорок талярей» [311]. Це була данина старій традиції.

Основним явищем грошового обігу другого десятиріччя XVIII ст. ми вважаємо початок поширення російської монети. Російські срібні копійки, участь яких в обігу Лівобережної України була спорадичною, а частка в загальному монетному масиві ринку незначною, починають вже систематично надходити на Лівобережну Україну. Це були роки активного проведення грошової реформи Петра I, коли до обігу масово уводилася срібна й мідна монета різних номіналів [312], і це не могло не відбитися позитивно на станові грошового ринку Лівобережжя.

Використання російської монети в другому десятиріччі XVIII ст. зафіксоване джерелами з усієї території Лівобережжя. Поки що акти згадують лише про срібні копійки, які продовжують лічити на старий лад. Наприклад, у Пирятинській міській книзі за 1711 р. знаходимо запис про крадіжку грошей на суму «копійок золотих сто й десять талярей» [313]. У книзі Сорочинської сотенної канцелярії під 1718 р. згадується сума «доброй руской копійчаной монети... полтораста і п'ять золотих»,

---

[309] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 94, арк. 8 зв., 9 зв.
[310] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62591, 62594 та ін.
[311] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 439, арк. 69 зв.
[312] *Спасский И. Г.* Русская монетная система, 144—148.
[313] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 235.

а під 1719 р.— «доброй руской копієчной монети золотих сімдесят»[314]. На Чернігівщині копійки рахували навіть на талярп. Під 1714 р. у купчій з с. Сенюківки зафіксовано продаж ниви «талюрей за п'ятнадцять лічби руской монети доброй»[315]. Епітет «добра» щодо російських копійок зрозумілий, адже їх виготовляли майже з чистого срібла, що вигідно відрізняло російську монету від дрібної іноземної.

Лічба копійок на золоті, копи й таляри свідчить, що російська монета на українському ринку за значенням поки що поступалась перед іноземною. Однак копійки вже в другому десятиріччі XVIII ст. набули авторитету серед населення, своєрідним доказом чого є справа Генеральної військової канцелярії 1714 р. про фальшивомонетників на Полтавщині, котрі підробляли старі російські копійки[316]. Відомо, що фальшивомонетники роблять лише поширену на ринку монету, щоб фальшивим грошам легше було загубитись серед справжніх.

На шляху процеса витіснення іноземної монети російською з українського ринку стояло чимало перешкод, серед яких були і звичка населення до іноземної монети, насамперед карбування Речі Посполитої, недовір'я до нової, зокрема мідної, монети. Тому першою на ринок Лівобережної України проникає високопробна срібна копійка, і не лише Петра I, а й його попередників XVII ст. У 1727 р. російський уряд заборонив приймати на території імперії срібні копійки, денги і полушки, карбовані до 1698 р.[317] І в наступні роки уряд імперії намагався вилучити з обігу старі копійки та їхні фракції — денги й полушки: в 1729, 1731, 1733, 1734, 1736, 1741, 1743 та інших роках. Проте закони економіки виявились сильнішими, і в 1744 р. було дозволено приймати допетровські срібні гроші як податки у казну — «впредь до указа»[318].

Актові джерела 20-х рр. XVIII ст. свідчать, що в цілому іноземна монета ще не була витіснена російською з ринку. Проте значно почастішали, порівняно з попе-

---

[314] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 439, арк. 21 зв., 22, 28 зв.

[315] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62542.

[316] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 125, арк. 4—10.

[317] Сборник указов по монетному и медальному делу, вып. 1, с. 110.

[318] Там же, с. 301.

реднім десятиріччям, згадки про угоди в російських монетах, знову-таки лише у копійках. У 1728 р. у с. Сенюківці на Чернігівщині землю оцінено у 30 золотих «доброй монети копійчаной»[319]. Як і на початку XVIII ст., копійчану монету лічили не лише на золоті, а й на копи і таляри. В остерській сотенній книзі під 1727 р. записано, що горо́д продали «коп за шість доброй монети руской»[320], а в 1728 р. у Пирятині садок куплений «за доброй копієчной монети... талярій двадцять»[321].

Якраз у 20-х рр. XVIII ст. копійчану монету визнають за свою на Лівобережній Україні. Її не лише називають державною (в 1729 р. в Острі продано млина за 80 золотих «доброй государственной монети»[322]), а й починають лічити на місцевий лад — по-«малоросійському». У Пирятинській міській книзі за 1728 р. записана спочатку сума «доброй копієчной монети лічби малороссійськой талярей сто», а потім — «лічби малороссійськой копієчной монети коп п'ятнадцять»[323]. Мало-помалу копійки на Лівобережжі починають рахувати на карбованці, тобто сприймають російську систему лічби. У 1727 р. в Погарі продали землю за 100 «рублєй монети доброй россійськой»[324].

Навіть при побіжному перегляді ділових документів з Лівобережної України початку 30-х рр. XVIII ст. можна помітити, що російська монета посідає в їхніх записах вже принаймні рівноправне місце з іноземною. Для цього періоду характерні формули змішаного типу, коли частина суми вказується в російських, інша — в іноземних грошах, що, певно, відбивало співвідношення між ними на ринку. Наприклад, у книзі глухівського калачницького цеху під 1733 р. записано: «купили воску за таляр без шага... жита за двадцять рублєй... покрили престол сукном, коштом стало восім коп»[325]. З іншого боку, іноземна монета ще часто трапляється в українських актах другої половини 30-х рр. Наприклад, під 1739 р. в Пирятинській міській книзі згадується сума

319 ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І, № 62555.
320 ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 2.
321 Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 348.
322 ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 13.
323 Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 351, 354.
324 ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 117а, арк. 24.
325 Український археографічний збірник, т. 1, с. 168.

в 75 золотих «лічби малоросійської»[326]. Все ж таки в джерелах цього періоду згадки про російські монети ми бачимо частіше, ніж про іноземні, отже, можна думати, що саме в цей час російська монета потіснила іноземну на Лівобережній Україні.

Коли ж саме починає рішуче переважати на ринку Лівобережжя російська монета над монетою Речі Посполитої та країн Західної Європи? Щоб відповісти на це питання, потрібно звернутись до систематичних груп актових джерел, які об'єднують необхідну для такого аналізу кількість документів, що більш-менш рівномірно розподілені між 30-ми рр. XVIII ст. Для такого дослідження ми вибрали, насамперед, книги сотенних канцелярій полків Лівобережної України, далі земельні документи (купчі, заставні, духівниці та ін.) окремих населених пунктів, зібрані в колекції Лазаревського і архіві Стороженків, а також використали ряд інших джерел 30-х рр. XVIII ст.

Книги сотенних канцелярій досі залишалися поза увагою дослідників історії грошового ринку України кінця XVII — першої половини XVIII ст. Тим часом, вони ближче від інших джерел стоять до повсякденного грошового обігу, на них менше, ніж на записах інших тогочасних актів, позначився вплив офіційної грошової термінології. Отже, спочатку надаємо слово сотенним книгам.

У книзі глухівської сотенної канцелярії з початком 30-х рр. лічба у карбованцях (російська) переважає над лічбою у золотих, копах і талярах[327]. Та візьмемо до уваги, що Глухів був резиденцією гетьманів, місто було особливо тісно зв'язане з Росією, в ньому жило немало росіян, тому записи в книзі глухівської сотні можуть бути не типовими для усього Лівобережжя. Звернемось до документації «провінційних» сотень. У лохвицькій сотенній книзі російські монети вперше виступають під 1727 р. і до 1734 р. зустрічаються помітно рідше, ніж іноземні[328]. З книги сорочинської сотенної канцелярії можна зробити висновок, що російські монети ввійшли в обіг з 1727 р., а на 1734 р. (останній, до якого записи велись більш-менш систематично) ще не переважали

[326] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 379.
[327] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 1125.
[328] Там же, спр. 244.

над іноземними на ринку [329]. Книга остерської сотні дає підстави твердити, що на Остерщині перехід на російську монету і грошову лічбу відбувся в середині 30-х рр., у 1734—1735 рр.[330]

В актах с. Сенюківки на Чернігівщині російська монета зустрічається в 1714 р., проте спочатку її рахують на старі лічильні одиниці: у цьому році ниву купили «талюрей за 15 лічби руськой монети доброй» [331], а в 1729 р. в сенюківській купчій записана сума в 20 золотих «доброй монети копійчаной» [332]. Уперше рахунок російських грошей на карбованці зустрівся нам у сенюківських актах лише під 1735 р. [333] Проте до кінця 30-х рр. у збірці документів з Сенюківки російська монета поступається перед іноземною. Те саме ми бачимо в зібранні земельних актів з чернігівського села Лопатні. Тут російська монета зустрічається вперше під 1732 р. [334], а угоди в російських карбованцях починають переважати над трансакціями в іноземній монеті лише з середини 40-х рр. XVIII ст. І це не повинно дивувати, адже і Сенюківка і Лопатня були глушиною, свідчення їхніх актів, певно, так само не типові для всієї Лівобережної України, як і відомості Глухівської сотенної книги.

У документах з сімейних архівів Свічок та Вакуловичів (в основному з Пирятинщини) російська монета і лічба на карбованці з'являються з 1732 р. і з середини 30-х рр. витискують монету Речі Посполитої та західноєвропейських країн, раховану на золоті, копи й таляри [335].

Нарешті, за даними щоденника Якова Марковича, великого за обсягом нарративного джерела XVIII ст., лічба на польські гроші майже припиняється з 1734 р. [336]

Таким чином, наявні письмові джерела дають підстави для висновку, що у середині 30-х рр. XVIII ст. російська монета остаточно перемагає іноземну в грошовому обігові Лівобережної України. Та, хоча документи не дають вагомих аргументів, можна припустити, що росій-

[329] Там же, спр. 439.
[330] Там же, спр. 95, 96.
[331] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62542.
[332] Там же, № 62555.
[333] Там же, № 62567.
[334] Там же, № 62484.
[335] Стороженки. Фамильный архив, т. 6, с. 558 і далі.
[336] Дневник Марковича, т. 3, (1730—1734); т. 4 (1735—1740).

ська монета утвердилась у повсякденній (ринковій, базарній, ярмарковій) торгівлі раніше — принаймні у 20-х рр. Адже складачі актів, на підставі яких побудовані наші висновки, виявляють схильність до старої, пережиткової термінології та монети. На жаль, повсякденна торгівля майже не відбилась у джерелах. Врахуємо ще одну обставину. Проведення у життя грошової реформи урядом Петра I закінчилось у 1718 р., і є підстави гадати, що незабаром після цього, коли у вжиток було введено срібні та мідні монети стрункої системи різноманітних номіналів, грошовий обіг Лівобережної України остаточно зливається з загальноросійським. Такої думки дотримується і видатний знавець історії вітчизняного грошового господарства І. Г. Спасський: «Значення грошової і монетної реформи Петра в історії Росії початку XVIII ст. величезне. Досить сказати, що вона *швидко* (підкреслено нами.— *М. К.*) поклала кінець відособленню грошового обігу України» [337].

[337] *Спасский И. Г.* Русская монетная система, с. 139.

Розділ четвертий

ГРОШОВИЙ ОБІГ І ЛІЧБА МОНЕТ НА УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА І РОЗВИТКУ БУРЖУАЗНИХ ВІДНОСИН (XVIII ст.)

XVIII ст. в історії економіки України посідає особливе місце. Продовжують розвиватись продуктивні сили, підносяться сільське господарство, ремісниче виробництво і торгівля, пожвавлюється міське життя. Разом з тим виробничі відносини не встигають за розвитком продуктивних сил. Феодальна формація вже вичерпала свої можливості і поступово перетворилась на гальмо суспільного розвитку.

Незважаючи на посилення феодально-кріпосницького гніту, інтенсифікувався процес розшарування селянства, з середовища якого виділяються заможні люди, що експлуатували працю бідноти. Поміщицьке господарство все більше набуває товарного характеру, розвиваються промисли, які працюють на ринок. Зміцнюються економічні зв'язки села з містом. Все більшого поширення набуває грошова рента.

Великі зміни відбулися і в сфері ремісничого виробництва. Поширюються мануфактури, удосконалюється техніка і стає звичайним явищем застосування найманої праці. Таким чином на Україні XVIII ст. у надрах феодально-кріпосницької системи починає формуватись капіталістичний лад. Все це не могло не позначитись на становищі грошового ринку українських земель.

За «Вічним миром» 1686 р. Лівобережна Україна увійшла до складу Російської держави, Правобережна і Західна залишились за Річчю Посполитою. Поділля загарбали турки, а незабаром польські феодали повернули його собі. 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої,

внаслідок чого західна Київщина, Волинь і Поділля відійшли до Росії. Ще раніше, після першого поділу Речі Посполитої (1772), Галичину надовго загарбала Австрія. Ми нагадали ці відомі факти для того, щоб зрозумілішою була картина історії грошового обігу XVIII ст., якому ми присвячуємо цей розділ.

У попередньому розділі зроблена спроба виявити динаміку складного процесу витіснення іноземної монети російською з ринку Лівобережжя. Та цей процес не вичерпує змісту монетного обігу та грошової лічби даного регіону першої третини XVIII ст. Залишились невисвітленими номінали ринку, співвідношення між ними (грошові курси), не досить повно були описані системи лічби та лічильні одиниці Лівобережної України. Крім того, ми довели виклад лише до середини 30-х рр. XVIII ст. Отже, необхідно в повному обсязі розглянути грошовий обіг та лічбу монет на Лівобережній Україні протягом усього XVIII ст.

Обіг та лічба монет на Лівобережній Україні

Хоча в 20—30-х рр. російська монета перемогла іноземну на ринку Лівобережної України, друга все-таки затримується в українському грошовому обігу ще на деякий час. На це вказують, насамперед, численні документи другої половини XVIII ст., які зафіксували асортимент платіжних засобів українського ринку, збираних російським урядом у рахунок різних податків. Наприклад, у 1768 р. з Київської губернської канцелярії до Ревізіон-колегії в Петербург було надіслано: «Ефимочного (талярного.— *М. К.)* серебра ефимков 2507, полуефимков 58, чвертьефимков 91 ... иностранных червонных ... 7 ... тынф польских старых 790, шостаков 5264, чехов 151, тынф новых 563, бреславцев 45» [1].

З наведеного документа видно, що у населення Лівобережної України кінця 60-х рр. XVIII ст. залишалась ще значна маса іноземної монети. Всі зазначені в ньому монети розглядались нами вище, за винятком браславців. Відомі нам джерела не дають змоги точно визначити, яку саме монету називали на Лівобережжі браслав-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5473, арк. 9.

цями. Можливо, так іменували пруські підробки польських тимфів, фальшовані у Вроцлаві за Фрідріха II [2].

Як і в XVII ст., набір монет грошового обігу Лівобережної України XVIII ст. залишався досить різноманітним. Письмові джерела, у першу чергу актові, зберегли згадки майже про всі номінали обігу, характерні для попереднього сторіччя. Однак питома вага різних монет на ринку XVIII ст. дещо змінилась, якщо порівнювати його з XVII ст., про що розповімо докладніше.

Монети номіналом у гріш, що були чи не найпоширенішими в XVI ст. і грали помітну роль в обігу XVII ст., у письмових джерелах XVIII ст. майже не виступають. Як правило, вони фігурують в актах у формулах, тотожних запису наведеної нижче купчої, складеної на Стародубщині 1710 р., згідно з якою землю продали «за золотих шістдесят грошей лічби литовськой монети доброй» [3]. Нам здається, що в цьому й інших подібних джерелах термін гріш означає не конкретну монету даного номіналу, а збірне поняття — грошей взагалі. Свідченням цього може бути формула акта з Любеча 1705 р., в якому занотовано суму «талярій... тридцять грошей і монети доброй» [4], де загальне поняття гроші немовби протиставляється більш вузькому поняттю монета.

Причину втрати у XVIII ст. грошем колишнього становища на ринку Лівобережної України слід шукати в скрутному становищі монетної справи тогочасної Речі Посполитої. Сто років по Яні Казимірі монета номіналом у гріш взагалі не карбувалася. Гріш знову з'явився лише 1752 р. за Августа III. Він виготовлявся з міді [5] і, зрозуміло, не міг мати поширення на Лівобережжі, населення якого звикло до срібних монет. Коли ми додамо до цього, що грошів першої половини XVII ст. в обігу XVIII ст. збереглось небагато (це видно із складу монетних скарбів), стане зрозумілим, чому джерела XVIII ст. з Лівобережжя майже не згадують про монети даного номіналу.

Натомість чехи (монети номіналом у 1,5 гроша) виступають у писемних пам'ятках XVIII ст. з Лівобережжя

[2] *Неселовський П.* Так звана брацлавська монета.— Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук. К., 1924, т. 19.

[3] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50620.

[4] Там же, № 62624.

[5] *Jabłoński T. i Terlecki W.* Katalog monet polskich 1669—1763. Warszawa, 1969, s. 83, 86.

досить часто. Причину згаданого явища вбачаємо в тому, що в тогочасному грошовому обігу залишалась велика кількість півторагрошовиків Сигізмунда III, найпоширенішої монети українського грошового обігу XVII ст. Монетні комплекси, які складались із срібних копійок Петра I і півторагрошовиків Сигізмунда III, є типовими скарбами на Лівобережжі першої половини XVIII ст.[6]

Перебуваючи в обігу сто і більше років, півторагрошовики, природно, витирались. Характерне в цьому плані повідомлення джерела, згідно з яким у скарбі Прилуцького полку було «гладких (витертих.— *М. К.*) чехов 80 золотих» [7]. Можна навести ще кілька прикладів згадок в актах про «гладкі» чехи.

Для актів першої чверті XVIII ст. типовими є записи на зразок зафіксованого в купчій, складеній на Чернігівщині, в Ічні на початку XVIII ст.: «Продала плєц голий за 5 коп доброй монети чехами» [8].

На велику поширеність чехів у грошовому обігу Лівобережної України вказує писаний 1725 р. лист російського урядовця з Петербурга у Глухів до бригадира Вельямінова, в якому перший, збираючись їхати туди, писав: «Также изволте осведомится, не мочно ли на Украине где на ярмонках выменять чехов» [9], на що Вельямінов відповів: «О вымене чехов... старание имею» [10].

У письмових джерелах Лівобережної України найбільша кількість згадок про чехи-півторагрошовики припадає на першу чверть XVIII ст. Це збігається з свідченням нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів в обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи залишалися однією з популярних монет українського ринку.

Під 1730 р. генеральний підскарбій Яків Маркович записав у своєму щоденнику, до свідоцтв якого ми ще не раз звертатимемось: «Деньги... вывезли к сестрі... а іменно 1000 р[ублей] и 3 мішки чехов» [11]. А в 1738 р. у книзі запису актів остерської сотенної канцелярії зафіксовано

---

[6] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг.., с. 152.

[7] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159 (Збірка Маркевича), спр. 1906 (2091), арк. 8.

[8] Там же, ф. 159, спр. 5833 (6162).

[9] Там же, спр. 5350 (5647), арк. 1 зв.

[10] Там же, спр. 5351 (5648), арк. 2.

[11] Дневник Марковича, т. 3, с. 5.

продаж млина «за суму чотириста талярей доброй монети чеховой» [12].

Як бачимо, в монетному обігу 30-х рр. на Лівобережжі зберігалась значна маса півторагрошовиків. Зрозуміло, що раптово вони не могли зникнути з ринку. І дійсно, в писемних пам'ятках 40—60-х рр. зустрічаємо немало згадок про чехову монету. Але в наведеному вище переліку за номіналами зібраних на Україні в 1768 р. монет чехи зафіксовані в досить скромній (порівняно з іншими монетами) кількості — лише 151 екземпляр; це може свідчити, що в 60-х рр. вони вже зникали з обігу. Проте відомі нам джерела не дають змоги точніше окреслити верхню хронологічну межу обігу чехової монети на Лівобережній Україні.

Подібно до чеха, термін шаг також часто фігурує в актових і нарративних джерелах XVIII ст., головним чином, датованих його першою третиною. Наприклад, у документі, яким затверджено факт сплати податків на території Стародубського полку 1728 р., дуже часто згадуються шаги: повинні були брати по копі, а взяли по 3,5 золотих і по 2 шаги [13] і т. п.

Ще частіше, ніж у XVII ст., шаг виступає в писемних пам'ятках XVIII ст. як лічильна одиниця. Можна сказати, що в абсолютній більшості випадків саме в цій ролі шаг зареєстрований актами та нарративними джерелами першої третини XVIII ст. Так, у книзі видатків білицької ратуші (Полтавський полк) 1722 р. згадано витрати «на естние і питние речі полдев'ятанадцеть шага» [14]. Я. Маркович зазначає, що 1723 р. у Глухові «приказалем... тютюну камінь по 9 шагов приймать» [15]. А 1729 р. у Лохвицькій сотні продано млина за «чотириста золотих і п'ятнадцять шагов» [16]. Як одиниця рахунку грошей шаг уживався в комбінації з копою, золотим і навіть таляром. Для останнього випадку характерним є запис глухівського акта 1733 р.: «Купилем воску за таляр без шага пол п'ята фунта» [17].

---

[12] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 36.
[13] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 4992 (5261), арк. 17.
[14] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 824, арк. 3.
[15] Дневник Марковича, т. 1, с. 24.
[16] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 244, арк. 113.
[17] *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии, стп. 131.

Кількість прикладів уживання джерелами терміна шаг у розумінні лічильної одиниці можна набагато збільшити. Навпроти, лише в поодиноких випадках шаг як реальна монета виступає в писемних пам'ятках XVIII ст. Наведемо два з небагатьох прикладів згадок у джерелах про шаги-монети, обидва взято з щоденника Я. Марковича за 1725 р.: 1) «Івану ... далем 14 зол[отих] чехов да шагов розмінять на копійки»; 2) «Взял грошей 20 таляр, опроч чехов с шагами» [18].

Не важко пояснити, чому термін шаг виступає в письмових джерелах Лівобережної України головним чином першої третини XVIII ст. і чому він фігурує в них переважно як лічильна одиниця. Подібно до інших іноземних монет, шаг-трьохгрошовик випав з обігу Лівобережжя саме на кінець першої третини XVIII ст., але й до цього згадана монета не часто зустрічалася на ринку, поступаючись місцем перед чехами та шестигрошовиками. З іншого боку, шаг, який протягом тривалого часу, не лише в XVII ст., а й у першій чверті XVIII ст., дорівнював 2 російським копійкам, зручно розмінювався на російські гроші, що робило його придатним до ролі лічильної одиниці.

На відміну від шагів-трьохгрошовиків, реальна монета номіналом у шість грошів часто згадується в писемних пам'ятках Лівобережжя першої половини XVIII ст. Наприклад, 1725 р. грецькі купці, що збирались їхати з Києва до Бродів, запаслися монетою, серед якої було «шостаками талярів 20» [19]. У реєстрі видатків гетьманського двору в Глухові 1722 р. читаємо: «Купилем свіжих яблук лимонних сотце по шостаку, рублей чотири» [20] («заплатилем»), звідки неважко вирахувати, що шестигрошовик дорівнював 4 копійкам.

Шестигрошовики, які систематично карбувались урядом Речі Посполитої протягом усього XVIII ст., досить часто зустрічаються в тогочасних скарбах з Лівобережної України. Їхній активний обіг обмежується, подібно до іноземних монет інших номіналів, серединою 30-х рр., проте немала кількість названих монет залишалась у населення Лівобережжя і надалі. Про це свідчить наве-

---

[18] Дневник Марковича, т. 1, с. 198, 217.
[19] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 106, арк. 12.
[20] Український археографічний збірник, т. 1, с. 75.

дений вище фрагмент з відомості про збирання податків на Україні 1768 р., в якій записано 5264 шестигрошовики проти 151 півторагрошовика. Є й інші приклади довготривалого використання населенням Лівобережної України згаданих монет. У 1750 р. на Полтавщині гайдамаки відібрали у проїжджого «денег польських тинфов і шестаков на 38 р[ублей]» [21]. Проте з часом шестигрошовики зникають з ринку Лівобережної України. Починаючи з 70-х рр. XVIII ст. нам невідомі свідчення писемних пам'яток про скільки-небудь значні суми в цих монетах.

У джерелах XVIII ст. з Лівобережжя дивує відсутність згадок про монети номіналом в орт. Адже в скарбах першої чверті сторіччя зустрічаються, хоч і не часто, ці монети, головним чином випуску кінця XVII ст. Оскільки метрологічна різниця між ортами XVII ст. навіть другої його половини і тимфами XVIII ст. була незначною, є підстави думати, що в письмових джерелах XVIII ст. орти фігурують під назвою «старих польських тинф», як це бачимо в документі 1768 р. [22]

Подібно до шестигрошовиків, тимфи інтенсивно карбувались у Речі Посполитій протягом усього XVIII ст. і, внаслідок жвавої торгівлі між Правобережною та Лівобережною Україною, неминуче повинні були потрапити на ринок останньої, незважаючи на погану якість цих монет. Не дивно, що згадки про тимфи зустрічаються в актових і нарративних джерелах Лівобережної України не лише першої третини XVIII ст., а й наступних десятиріч. Наведемо кілька прикладів з актів 40—60-х рр. XVIII ст. із згадкою платіжних засобів номіналом у тимф або злотувку.

В листуванні Генеральної військової канцелярії 1740 р. названо суму «польськой монети 46 талерей битих тинфами да шостаками, счисляя в талярі по 6 тинфов і шостак» [23]. Звідси видно, що на той час тимфи, поряд з шостаками, ще повсякденно використовувались на ринку Лівобережної України. Під 1750 р. полтавський акт називає немалу на той час суму «денег польських тинфов і шестаков на 38 р[ублей]» [24]. Документ з фонду

[21] ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 66, арк. 8 зв.
[22] Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 5473, арк. 9.
[23] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 115 (133), арк. 1.
[24] ЦДІА УРСР, ф. 229, опр. 1, спр. 66, арк. 8 зв.

Генеральної військової канцелярії 1763 р. повідомляє, що 2500 тимфів коштували 400 рублів [25]. Це свідчення джерела важливе не лише констатацією факту, що значна кількість тимфів залишалась в українському обігу 60-х рр., а й встановленням курсу даних монет. Підрахунок показує, що тимф тоді дорівнював 16 копійкам у російській монеті. Згідно з нашими спостереженнями, обіг тимфів на Лівобережній Україні припиняється на початку 70-х рр. З того часу маємо лише поодинокі згадки про них у писемних пам'ятках.

Монетна маса ринку Лівобережжя XVIII ст. якісно була ще гіршою, ніж у попереднє, XVII ст. Особливо знизився вміст срібла у дрібній, розмінній монеті, до того ж монетні двори Речі Посполитої у XVIII ст., особливо за Августа III (1733—1763), викинули на ринок величезну кількість мідних солідів і грошів, які просочувались в обіг Лівобережної України, завдаючи йому значної шкоди. Зрозуміло тому, що й у XVIII ст. таляри, поряд з дукатами, залишалися найбільш авторитетними монетами ринку Лівобережжя, загальним еквівалентом грошової вартості.

Писемні пам'ятки першої половини XVIII ст. з Лівобережної України рясніють згадками про талярну монету. Причому таляри в цей час виступають як у великих, так і в середнього розміру трансакціях. 1703 р. топальський сотник (Чернігівщина) Федір Мозолевський продав млин за 100 «битих таляров» [26]. Таляри осідали тоді не лише в скарбницях багатих людей, а й у скромних міщанських скринях. У 1723 р. житель Прилук свідчив: «В мене було денег. Мой брат стал в мене просити денег в позику на орудоване талярей 20 крижевих, і я єму дал» [27]. Процитований документ цікавий ще й тим, що у ньому виступають «крижові» таляри, тобто патагони Нідерландів під владою Іспанії, дуже популярні на українському ринку попереднього сторіччя.

На те, що таляр у XVIII ст. став монетою повсякденного обігу, вказує документ, складений у Прилуцькому полку 1727 р., згідно з яким за вишинк горілки «по 2 таляри в год от каждого козака... в скарб войсковой

---

[25] Там же, ф. 51, оп. 2, спр. 38, арк. 10.
[26] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50544, арк. 1 зв.
[27] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 889, арк. 2.

платять»[28]. З документа можна зробити висновок про поширеність талярної монети в середніх шарах населення.

Великий інтерес для історика економіки являють вказівки джерел щодо курсу талярів у різні роки XVIII ст. на Лівобережній Україні. Цей курс, як і в XVII ст., увесь час підвищувався відносно як російської, так і, особливо, іноземної монети, у зв'язку з неухильним зниженням стопи обох видів монет протягом сторіччя. У документі з Генеральної військової канцелярії 1703 р. сказано: «А в ту пору таляр битий ішол по двадцять алтин чехами»[29]. Цей фрагмент джерела дає типовий приклад змішаної лічби: півторагрошовики західного походження, найімовірніше Речі Посполитої, лічать на російський лад. Звідси курс таляра — 60 копійок. Чернігівський акт 1716 р. повідомляє про «800 талярей битих, который числіл по 4 золотих доброй монети і по шести копієк». (Приймемо до уваги, що золотий коштував тоді 20 копійок). У цьому самому документі відмічено коливання курсу таляра від 4 золотих і 2 копійок до 4 золотих із гривнею (10 копійками)[30].

З початком 20-х рр., відповідно до змін у монетній масі і грошовій лічбі Лівобережжя (про що розповідалось у попередньому розділі), курс таляра визначають майже виключно у російській монеті. Згідно з реєстром видатків гетьманського двору у Глухові за 1721 р., курс таляра був тоді 60 коп.[31] Під 1724 р. Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки... отобравши 30 рублей, з тих то грошей 20 талєр дал Адамові, а 30 талєр ко мнє сюда привезл»[32]. Очевидно, що 50 талярів дорівнювали 30 рублям, а таляр — 60 копійкам. Такий самий курс таляра визначає Маркович для 1725 р.: «Взяли 100 рублей і, з них вилічивши, дали 100 таляр церковних, а 200 золотих войту»[33].

Однак Маркович подає й інший для 1725 р. курс таляра: «Розменяли... таляри мнє битиє, по рублю та-

[28] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 2688 (2918), арк. 1 зв.
[29] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 320а, арк. 72.
[30] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 249 (300), арк. 17 зв.
[31] Український археографічний збірник, т. 1, с. 75.
[32] Дневник Марковича, т. 1, с. 89.
[33] Там же, с. 188.

ляр»[34]. На те, що в даному разі ми зустрілись не з випадковим відхиленням від сталого курсу таляра, вказує документ, складений у Чернігівському полку трьома роками раніше, в 1722 р.: «Того ж году положено в скарбець (полковий.— *М. К.*) ралцевих талярей битих 73, таляр по рублю, на мілкую монету чинить 365 золотих»[35]. Звідси виходить, що таляр йшов тоді вже по 5 золотих іноземної монети, а не по 3, як це було протягом усієї другої половини XVII ст.

Різкі відмінності в курсі таляра щодо російської монети в 20-х рр. XVIII ст. було б важко пояснити, виходячи з тогочасної монетної справи Росії, адже срібні копійки за Петра І відзначались сталою вагою і пробою металу. Пояснення здається нам простим. У першому випадку таляр прирівнювали до 60 старих копійок (Олексія Михайловича, його попередників і навіть петровських, але карбованих до 1698 р.), у другому — до 100 нових, карбованих у 1698—1718 рр. Адже на таляр йшло саме 60 старих і 100 нових копійок. А срібний рубль Петра І за вагою точно дорівнював таляру, і спочатку рублі карбували навіть на талярних кружалах.

З середини 30-х рр. термін таляр зникає з писемних пам'яток Лівобережжя. Та це не значить, що талярна монета випала з обігу, адже нумізматичний матеріал свідчить, що таляри, як і раніше, залишались одним з основних платіжних засобів ринку Лівобережної України. Річ у тому, що стару, традиційну назву таляр витискує з українських письмових джерел прийнятий у Росії термін «єфімок». Уже в 1730 р. Маркович записав у щоденнику: «На нужди весільниє брата Марка далем денег 200 р[ублей] і 70 єфімков»[36]. З цього часу в щоденнику Марковича обидва терміни — таляр і єфімок — уживаються паралельно, проте, без будь-якої системи.

У 1755 р. у Любечі продали лісок «за ціну два таляра»[37], а 1756 р. з Київської губернської канцелярії «для перечеканки» * надіслали «ефимочное серебро, собранное

[34] Дневник Марковича, т. 1, с. 234.

[35] ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 1, спр. 8, арк. 2 зв.

[36] Дневник Марковича, т. 3, с. 57.

[37] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание.., Чернигов, 1873, кн. 4, с. 219.

* Як і раніше, вилучена з обігу монета була одним з головних джерел сировини для російських монетних дворів.

в таможнях, щетом ефимков 8734, полуефимков 687, четвертинок (єфімка.— *М. К.*) 292 с половиною»[38]. Отже, в українському грошовому обігові 50-х рр. залишалось ще чимало талярів.

Протягом XVIII ст. вміст срібла в російському рублі поступово знижувався, але в 60-х рр. зупинився на рівні 18 г і залишався сталим до початку XX ст.[39] Це не могло не позначитися на курсі таляра, який з середини 30-х рр. XVIII ст. визначався, як правило, в російській монеті.

Відповідно до стабілізації вмісту срібла в рублі, курс таляра стає постійним з 60-х рр. Наприклад, у ніжинському акті 1766 р. вартість таляра визначена в 1 рубль 25 копійок[40]. Аналогічний курс таляра зафіксувала книга митних зборів Ніжина 1778 р.[41]

Таляри збереглись в обігу Лівобережної України до кінця XVIII ст. Про те, що їх немало було на ринку згаданого часу, свідчать не лише монетні скарби, а й заходи російського уряду, спрямовані на вилучення талярної монети у населення, наприклад, датований 1789 р. указ, згідно з яким мита збирались в єфімках, «щитая по 1 р. 25 коп каждой, а за неимением оных в натуре, полагая по 1 р. 50 коп. за каждой российскою серебреною монетой»[42] (платити належить.— *М. К.*).

Навпаки, фракції таляра досить рідко виступають у письмових джерелах XVIII ст. з Лівобережжя. Як правило, вони згадуються в переліках монет за номіналами, на зразок відомості, відісланої 1768 р. з Київської губернської канцелярії до Петербурга (що цитувалась на початку розділу), або в актах, специфіка яких вимагала точно назвати номінали монет. Наприклад, у заповіті лохвицького протопопа Рогачевського сказано, що внукам він виділяє «полталярков три і чверток 21»[43]; ясно, що при цьому він виходив із конкретного вмісту своєї скрині. Ми думаємо, що в усіх інших випадках фракції таляра в 1/2 та 1/4 перераховувались на цілі талярні монети, це було зручно при грошових розрахунках.

---

[38] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2779, арк. 3.
[39] *Спасский И. Г.* Русская монетная система, с. 172.
[40] ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 28, арк. 1 зв.
[41] Там же, спр. 96, арк. 11.
[42] Там же, ф. 118, оп. 1, спр. 197, арк. 7.
[43] *Модзалевский В. Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен... Киев, 1906, с. 94.

За прийнятою нами в цій праці схемою викладу матеріалу ми почали аналіз платіжних засобів грошового обігу Лівобережної України з іноземних монет. Вище ми показали, що, незважаючи на перемогу в цілому російських монет над іноземними на Лівобережжі в середині 30-х рр. XVIII ст., частина номіналів останніх зберігалася в обігові України майже до кінця сторіччя. В першу чергу це стосується талярної монети. І все-таки головною тенденцією монетного обігу більшої частини XVIII ст. на Лівобережній Україні було панування в ньому російської, спочатку срібної, а потім і мідної монети. Спинимось на деяких особливостях побутування російської монети на Лівобережній Україні.

Спочатку, у перших трьох десятиріччях XVIII ст., українське населення віддавало перевагу срібній копійці (добре знайомій йому з давніх часів) перед іншими номіналами російських монет. Типовим з цього погляду є запис у книзі сорочинської сотенної канцелярії 1719 р. із згадкою «доброй руской копієчной монети золотих сімдесят» [44]. Відповідно до цього накопичували в основному копійки й навіть їхні фракції, денги й полушки. Наприклад, у скрині глухівського калачницького цеху в 1732 р. було «двадцять рублей срібних денег и сім коп полушок» [45].

Та поступово населення Лівобережної України почало звикати до великої срібної монети російського виробництва, насамперед до рубльовиків, тим більше, що за вагою вони, згідно з задумом фінансистів Петра І, не відрізнялись від західноєвропейських талярів. У щоденнику Марковича рубльовики регулярно виступають з середини 30-х рр. Наприклад, у 1725 р. він занотував: «Грошей далем 50 зол[отих] да два рубльовика сцельних» [46].

З настанням 30-х рр. при торговельних угодах у документах часто обумовлюється обов'язковість сплати суми в рубльовиках. Так, в книзі глухівської сотенної канцелярії 1734 р. зафіксовано продаж землі за 15 рублів «доброю монетою — целковими рублями» [47].

---

[44] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 439, арк. 28 зв.
[45] Український археографічний збірник, т. 1, с. 168.
[46] Дневнік Марковича, ч. 1, с. 221.
[47] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 125, арк. 86.

Надходження в грошовий обіг величезної маси російської мідної монети, переважно п'ятаків, внесло корективи в нумізматичні формули джерел. Призвичаєне до срібної, хай навіть і низькопробної монети, населення Лівобережжя спочатку неохоче приймало монетну мідь. При трансакціях нерідко вимагається сплата суми в срібній, а не в мідній монеті. Типовим щодо цього є запис 1764 р. в книзі острозької сотенної канцелярії із фіксацією суми в «дев'ять рублей россійськой монети ходячой сріброной» [48]. Та поступово російська мідна монета пробивала собі шлях до українського грошового обігу. Поодинокі згадки про неї трапляються в українських писемних пам'ятках вже перших років XVIII ст. У книзі монастиря в Глухові початку сторіччя зазначено, що з монастирської скарбниці «взяв... отець ігумен золотих мідними копійками 10» [49].

Як і в попередній період, джерела XVIII ст. рідко визначають національну приналежність монети. Виняток становили нові монети — російські, а також східні, в основному турецькі, дуже далекі за зовнішнім виглядом і монетною стопою від звичних для українського населення монет Речі Посполитої і країн Західної Європи.

Про те, що іноземну монету вважали місцевою ще в другій половині 20-х рр. XVIII ст., свідчить фрагмент із книги запису актів остерської сотенної канцелярії 1727 р., де зареєстровано продаж двору «талярей за вусімдесят доброй монети малороссійськой» [50]. Нам зустрічалися у джерелах ще кілька згадок про «малоросійські» монети, які при перевірці виявлялись звичайними монетами Речі Посполитої та інших європейських країн.

Актові й нарративні джерела Лівобережної України XVIII ст. не раз називають татарські й турецькі монети: левки, куруші та башлики. Та це не означає, що вони брали участь у внутрішньому обігові згаданого регіону: турецькими й татарськими монетами користувались при трансакціях з турецькими ж чи татарськими купцями, головним чином у Криму, тобто на їхній території.

На підтвердження сказаного наведемо запис із щоденника Марковича 1724 р., де той розповідає, що його

[48] Там же, спр. 96, арк. 37.
[49] *Плохинский М. М.* Указ. соч., стп. 10.
[50] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 5 зв.

слуга продав на одному з кримських торгів «тютюн за лева»[51]. Цей лев був не звичним для Лівобережжя XVII ст. західноєвропейським левендальдером, а турецькою монетою (піастром), що видно з контексту. У фондах Київської губернської канцелярії 1738 р. ми натрапили на документ, який містив інформацію щодо курсу турецьких монет у Києві. Згідно цього джерела, турецький червоний коштував тоді 1 рубль 65 копійок, левок — 60 копійок, напівлевок — 30 копійок[52]. Зазначимо, що турецький червінець був легшим від сучасного йому західноєвропейського: в іншому документі згаданого фонду зазначено, що на 1737 р. турецький червоний коштував 1 рубль 60 копійок, тоді як «червоний європський» — 2 рублі 20 копійок[53].

Курс турецького лева на Лівобережній Україні тримався на рівні 60 копійок* в 1742, 1747 і 1749 pp.[54] І в наступні десятиріччя XVIII ст., принаймні до початку 70-х pp., вартість лева залишалась незмінною.

1742 р. при відправці товарів з Полтави до Константинополя прикажчикові було видано на сплату мит у Перекопі «башликами кримськими... талярей сто»[55]. Дрібні мідні татарські монети, що стоять за цим терміном, зустрічаються в актах з Лівобережжя і, особливо, з Січі мало не частіше від левів, разом з якими вони складали своєрідну монетну систему. Проте відомі нам письмові джерела не дають повного уявлення про співвідношення башлика і російської монети, з одного боку, й турецького лева — з другого.

Суперечливі відомості містяться в щоденнику Марковича під 1744 р. Спочатку він записав: «Ісчіслялі покупкі

---

[51] Дневник Марковича, ч. 1, с. 61.

[52] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 653, арк. 3.

[53] Там же, спр. 598, арк. 29.

* Ці турецькі леви аж ніяк не могли бути левендальдерами, що прийшли на Україну через Туреччину, скажімо, з середземноморських ринків. Проти такого припущення свідчить їхня занадто низька вартість порівняно з талярами. Вище ми показали, що левендальдер був дешевшим від таляра на 1/6—1/9 частину. Наприклад, у другій половині XVII ст. курс таляра на Правобережжі був 90 грошів доброї монети, а левендальдера — 80; на Лівобережжі відповідно — 60 і 50 копійок. Турецький же лев XVIII ст. коштував 60 копійок, тоді як сучасний йому таляр мав курс, вищий од карбованця.

[54] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 914, арк. 150; спр. 1474, арк. 3, 5; спр. 1587, арк. 22.

[55] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 848, арк. 10.

кримськіє. Давали на покупку денег 40 руб[лей], да кримськой монети било 386 левов і 4 башлика. Лев состоїть із 20 башликов, а башлик содержіт в себе копійку і полушку»[56]. Але незабаром після цього вніс уточнення: на рубль йде 90 башликів, а на турецький лев — 50[57]. Здається, що останнє більше відповідає істині, коли взяти до уваги курс лева в російських копійках і співвідношення його з рублем.

Все сказане вище про таляри як авторитетні монети українського ринку повною мірою стосується дукатів, або, як називають їх джерела Лівобережної України і XVIII ст., червоних золотих. Але, на відміну від талярів, дукати так і не увійшли до повсякденного обігу, залишившись монетою для нагромадження і великих трансакцій. Характерним з цього погляду є запис документа, складеного в Батуринському полку 1730 р., за яким млина віддали у рахунок боргу в 500 червоних золотих[58].

Специфічною ознакою обігу згаданих монет для XVIII ст. була поява великої кількості дукатів, що за вагою в 2, 3, 5 і більше разів перевищували стандартну норму (близько 3,5 г.). Це ще раз свідчить про те, що червоні золоті дедалі більше ставали монетою для багатих. Такі нестандартні червоні називали «дукатами». Наприклад, у купця на чернігівському торгу в 1716 р. «міжду нікоторими червонними несколько било червонних одинаких (одинарних.— *М. К.*) венецьких з діречками, а один бил дукат в шість червоних»[59]. 1725 р. Я. Маркович нареченій з багатої старшинської сім'ї «дал дуката золотого у несколько червоних»[60]. А під 1733 р. у щоденнику Марковича відзначено «дукат в 22 червоних»[61] — певно, якась медаль, під 1744 р.— дукат у 10 червоних[62] (так званий португал). Не завжди дукати 2-х, 3-х, 5-ти і більшої кратності були монетами: згідно з давньою традицією європейського медальєрства, золоті медалі обов'язково робилися за ґаговою

[56] Дневные записки... Якова Марковича, с. 202.
[57] Там же, с. 208.
[58] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 35, арк. 12.
[59] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 249 (300), арк. 22.
[60] Дневник Марковича, т. 1, с. 236.
[61] Там же, т. 3, с. 266.
[62] Дневные записки... Якова Марковича, с. 204.

нормою дукатів. Тому при описах вмісту скарбниць їх могли називати дукатами.

Як правило, в актових і нарративних джерелах XVIII ст. червоні золоті не розрізняються за національною ознакою, адже всі ці монети карбування європейських країн мали приблизно однакову вагу й пробу золота. Лише в скарбницях багатих феодалів дукати були розсортовані, що можна бачити, наприклад, з такого запису щоденника Марковича 1730 р.: «Позичилем Василю Думитрашку 5 червонних — 3 галанських, а 2 цесарських» [63] (можливо, Австрії або Германської імперії.— *М. К.*).

Щодо курсу червоного золотого можна твердити, що, як і в XVII ст., він перевищував вартість таляра приблизно удвічі. Наведемо на підтвердження сказаного кілька свідчень джерел. 1727 р. на ярмарку в Ніжині у купця було вкрадено «20 червонних, каждой по 2 рублі» [64]. З судової справи, складеної в Глухові 1732 р., видно, що курс червоного тримався на рівні 2 рублів [65].

Така вартість дуката зафіксована й джерелом із Київщини 1732 р., згідно з яким 300 битих талярів коштувало 150 «червоних золотих виндерських» [66] (угорських.— *М. К.*). Саме в 20—30-х рр. на ринку Лівобережної України таляр ішов по рублю, бо дорівнював йому за вмістом срібла.

Проте траплялися різкі коливання в курсі червоного золотого, породжені стихійними явищами феодального грошового ринку. Наприклад, у документі з фонду Генеральної військової канцелярії 1738 чи 1739 рр. читаємо: «Три червонці польськіє великіє за дев'ять рублів промінял ... двадцять шість червонців же по полтора рубля» [67]. Однак такі коливання не змінювали загальної тенденції підвищення курсу червоного золотого протягом більшої частини XVIII ст., що залежало і від невпинного погіршення якості іноземної срібної монети, яка, хоча в невеликих кількостях, потрапляла на Лівобережну Україну, і від зменшення вмісту срібла в російській монеті. Так тривало до 60-х рр., коли

[63] Дневник Марковича, т. 3, с. 65.
[64] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 626, арк. 12 зв.
[65] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 2942 (3183), арк. 1.
[66] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 590, арк. 13.
[67] Там же, оп. 2, спр. 2, арк. 43 зв., 44.

стабілізувалася вага російського срібного карбованця, що сприяло встановленню постійного курсу червоного золотого.

Із запису щоденника Марковича 1733 р.: «Єненку за сукно доводилось от мене денег 7 р[ублєй], а я єго сину видал червонних два, а остался виноват 2 р[убля] 60 коп[ієк]» [68], робимо висновок, що тоді червоний ішов по 2 рублі 20 копійок. На 1747 р. його курс трохи підвищився — до 2 рублів 25 копійок [69]. Зростання вартості дуката тривало далі і на 1761 р. досягло рівня 2 рублів 40 копійок [70], після чого до кінця сторіччя залишалось на цьому рівні (верхня межа коливань курсу червоного не перевищувала 2 рублів 50 копійок), що неважко пов'язати з стабілізацією курсу таляра на той час: 1 рубль 25 копійок.

У писемних пам'ятках Лівобережжя XVIII ст. монета, як і раніше, розрізняється не лише за номіналами чи металом, а й за *якістю*. Часті записи, подібні до взятого нами з оформленої 1723 р. в Лопатні на Чернігівщині купчої на землю, яку продали за 3 золотих «доброй монети» [71]. Як правило, акти не уточнюють, що саме розуміли їхні складачі під «доброю монетою». Проте бувають винятки з цього своєрідного правила. У рахунках Чернігівського полку 1722 р. читаємо: «Гроші з твердой монєти на мілкую перемінєнниє 365 золотих з книги расходов виписані», а далі з запису видно, що твердою монетою названі 73 битих таляри, за які дали по 5 золотих, тому й вийшло 365 золотих [72].

Крім талярів, доброю монетою справедливо вважали російські срібні копійки, які завжди карбувалися з високопробного металу. Не раз траплялись нам в актах формули, аналогічні наведеній нижче з купчої, що складена на Чернігівщині 1740 р., де згадується продаж майна за «доброй копійчаной монети, за три рубля» [73].

Тривалі спостереження над великим колом письмових джерел з Лівобережної України XVIII ст. дають нам підстави твердити, що термін добра монета часто

---

[68] Дневник Марковича, т. 3, с. 288.
[69] ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1480, арк. 7.
[70] Дневные записки... Якова Марковича, с. 373.
[71] ЦНБ УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62479.
[72] ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 1, спр. 8, арк. 2 зв., 4.
[73] ЦНБ УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62487.

був синонімом терміна стара монета. Про це свідчать акти, в яких у ролі доброї монети виступають чехи — як ми знаємо із складу скарбів, у нумізматичних комплексах першої черті XVIII ст. зустрічаються, головним чином, півторагрошовики Сигізмунда III столітньої давності, отже, саме вони були в обігу тогочасного Лівобережжя [74]. В остерській купчій 1738 р. названа сума в «чотириста талярей доброй монети чеховой» [75]; у складеному на Чернігівщині початку XVIII ст. документі зафіксовано «5 коп доброй монети чехами» [76] і т. п.

Старі (тобто Сигізмунда III) чехи так цінувались на ринку Лівобережжя початку XVIII ст., що часто їх навіть ставили в актах мало не нарівні з талярами. Наприклад, у 1706 р. ніжинський купець позичив колезі з Могильова 300 рублів. Боржник дав ніжинцю «заемное письмо, что заплатит ему те деньги ефимками или чехами в том же году в Нежине» [77].

На те, що в термін добра монета не завжди вкладали реальний зміст, вказує запис у книзі остерської сотенної канцелярії 1727 р., яким скріплено продаж городу «коп за двадцять доброй монети литовськой» [78]. Відомо, що на українському ринку XVIII ст. не існувало різниці між польською і литовською монетою Речі Посполитої: і та й інша були однаково низької якості, за винятком нечисленних талярів і дукатів. Те саме бачимо в двох купчих з чернігівського села Сенюківки 1731 і 1742 рр., де названі копи «доброй монети» [79]. Ми гадаємо, що в таких випадках термін «добра монета» вживався за традицією.

На ринку Лівобережної України XVIII ст. часто траплялись *фальшиві монети*. Письмові джерела прямо-таки рясніють згадками про фальшивомонетників та їхню продукцію. Для прикладу зупинимось на типовій для першої чверті XVIII ст. справі з фонду документів Генеральної військової канцелярії — «розиску» полтавських полкового і міського судів 1714 р. у справі фаль-

---

[74] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 153.
[75] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 36.
[76] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 5833 (6162).
[77] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 50, арк. 1.
[78] Там же, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 2 зв.
[79] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62599, 62603.

шивомонетників з міст Кобеляк і Келеберди на Полтавщині.

Згідно з матеріалом «розиску»[80], на кобеляцькому торгу Ілько Дячок (який і насправді був дяком) купив у шинкарки старого жупана і заплатив за нього п'ять золотих копійками. Шинкарка віддала потім борг із тих копійок, що при перевірці виявились «циновими» (олов'яними.— *М. К.)*. При обшуку в хаті Ілька знайшли шматок «свіжої» цини, з якої він мав робити копійки. Ілько виказав своїх спільників: Педька Бубенка та його зятя Петра Сироїжку з Келеберди. В обох останніх знайшли фальшиві копійки та пристосування для виготовлення монет.

На перший погляд, факти фальшування монет у Кобеляках та Келеберді мають суто місцеве значення. Однак уважне знайомство з документом показує, що нитки цієї справи тягнуться з Правобережжя. Ілько Дячок навчився підробляти монети, коли мешкав «на том боці Дніпра у містечку Орлувці». Коваль із названого містечка був, певно, досвідченим майстром цієї справи, бо мав не абияку, а залізну форму для виливання фальшивих грошей. Свої перші підробки монет Дячок виготовив знову-таки на Правобережній Україні, коли дякував у с. Тарасівці.

Матеріали слідства над фальшивомонетниками Дячком, Бубенком та Сироїжкою свідчать, що вони не дуже-то дотримувались правил конспірації: окрім численних родичів, про їхній промисел знали ще дві родини сусідів. Як видно з «розиску», фальшивомонетники брали чи купували у сусідів металевий посуд та шматки олова, зовсім не приховуючи, що збираються робити з цієї сировини монети. Сказане свідчить, що фальшування монет було в той час зовсім не рідкісним явищем. Про буденність факту говорить навіть сам характер ведення слідства, неквапливий та спокійний.

Дячок і навчені ним Бубенко та Сироїжка, виготовляючи фальшиві гроші, користувались не металевими, а глиняними формами, лиття в яких, тим більше, неодноразове, не дає навіть приблизного повторення оригіналу. З матеріалів «розиску» виходить, що фальшиво-

---

[80] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 125, арк. 4—10.

монетники підробляли російські копійки *. Їхній вибір легко зрозуміти. На початку XVIII ст. активізувався процес витіснення з ринку Лівобережжя західноєвропейських монет російськими. На фоні безперервного погіршення польських та інших європейських срібних монет російські копійки, що протягом століть незмінно залишалися високопробними, все більше завойовували довір'я українського населення. Особливо авторитетними на Лівобережжі були старі (карбування XVII ст.) копійки, які мали більшу вагу, ніж петровські. На це й розраховували фальшивомонетники: адже старе, потемніле від часу срібло легко сплутати за виглядом із оловом. Тому гадаємо, що Дячок і його спільники підробляли допетровські копійки.

З численних справ про фальшування монет й фальшивомонетників з фонду Генеральної військової канцелярії першої чверті XVIII ст. відмітимо ще «розиск» 1723 р. «о проявившихся в полках Миргородськом, Черніговськом і Ніжинськом воровських копійках». Якийсь Петро Самійленко був спійманий на миргородському ярмарку, коли купував пиво на «воровськії копійки». Сліди вели до «присланого з Хорола (до Сорочинець.— *М. К.*) грошороба безрукого Федора». Той признався, що підробляв гроші спочатку в Санжарах, за що йому, згідно з вироком суду, відрубали руку. Потім він займався фальшуванням монет у с. Веркунах на Лубенщині, зробив «копіек ценових талярей 10», вивіз їх на миргородський ярмарок, де й реалізував [81]. Характерно, що і в цьому випадку фальшивомонетник підробляв російські копійки, які з кожним роком почували себе певніше на ринку Лівобережної України.

Проте «грошороби» фальшували не лише російські копійки, а й інші авторитетні монети грошового обігу XVIII ст. Наприклад, у 1723 р. міщанин, який жив на території Полтавського полку, скаржився, що за воли взяв, серед інших монет, «мідной да олов'яной тарілі» [82] (тобто таляри.— *М. К.*).

---

* Педько Бубенко сказав, правда, на допиті, що Дячок навчив його готувати сплав з олова і бронзи «на копійки і на шелюги» (соліди.— *М. К.*), та із справи не видно, чи виготовлялись останні фальшивомонетниками.

[81] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1103, арк. 5, 6, 6 зв.

[82] Там же, ф. 53, оп. 2, спр. 792, арк. 2 зв.

З перемогою російської монети над іноземною на ринку Лівобережжя в 20—30-х рр. XVIII ст. фальшивомонетники рішуче віддають перевагу першій перед другою, керуючись неписаним правилом свого незаконного ремесла: підробляти найбільш ходові монети. У фонді документів з канцелярії гетьмана Розумовського початку 50-х рр. чимало згадок про фальшиві російські монети. Відповідно до змін у російській монетній справі, фальшивомонетники підробляють уже не старі срібні копійки, а монети крупніших номіналів, які на той час встигли завоювати авторитет серед населення Лівобережної України.

Найбільш принадливою, завдяки своїй високій вартості, хоч і важкою для підробки, монетою в «грошоробстві» 50-х рр. був російський рубльовик. У писемних пам'ятках Лівобережжя середини XVIII ст. зустрічаємо чимало згадок про ці монети підпільного виробництва. Так, у полковому скарбові Стародубського полку в 1752 р. виявилось 2 «фальшивиє рубльовики» [83]. Того самого року з гадяцького полкового суду гетьмана повідомили про скаргу якогось відставного капітана, якому на ярмарку всучили «среди 100 рублей один фальшивой монеты медной рубль» [84]. А 1753 р. з Ніжинського полку до Генеральної військової канцелярії прислали 3 фальшивих карбованці: «мідний, олов'янний, спижовий» [85] (бронзовий.— *М. К.*).

Крім рубльовиків, «грошороби» виготовляли й фракції останніх. 1753 р. в документі з Генеральної військової канцелярії згадується «воровской монети, под российским гербом сделанной... 1 полтинник» [86]. Багато тут і повідомлень про фальшиві полтинники і напівполтинники. Того самого року з Прилуцького полку до гетьманської канцелярії прислали «10 ценових гривенников», далі в цьому документі розповідається про «12 гривенников и полуполтинников 5, якие он, золотарь Илько Перебийносенко, сделал и разменял на мелкую монету» [87].

---

[83] ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 987, арк. 1а, 1а зв.
[84] Там же, спр. 987, арк. 2.
[85] Там же, спр. 1317, арк. 1а.
[86] Там же, спр. 1224, арк. 11 зв.
[87] Там же, ф. 269, оп. 1, спр. 1488, арк. 6, 6 зв.

Зазначимо, що фальшивомонетники підробляли, хоча й у невеликих кількостях, іноземну монету, навіть після певного утвердження російської монети в обігу Лівобережної України. Це повністю відповідає нашим спостереженням, згідно з якими залишки іноземної монети зберігались на українському ринку до середини, а найбільш авторитетні номінали — до кінця XVIII ст. (насамперед, таляри). Наприклад, 1753 р. до Генеральної військової канцелярії були надіслані з Лубенського полку 3 фальшивих шаговики, «сыскавшиеся» у жителя с. Засулля Грицька Гукави [88]. Тим самим джерело свідчить, що монети номіналом у три гроші, найімовірніше випуску Речі Посполитої, знаходились на ринку Лівобережжя 50-х рр. XVIII ст.

Суворі заходи російського уряду, спрямовані проти фальшивомонетників, дальша стабілізація грошового господарства Російської імперії сприяли зменшенню кількості фальшивої монети в обігу Лівобережної України. На кінець XVIII ст. згадки про таку монету майже зникають з письмових джерел.

Грошова лічба Лівобережжя першої третини XVIII ст. досить складна: лічили і на литовський, і на польський лад; як лічильні одиниці використовували копи, золоті й таляри. Це відображало стан тогочасного грошового обігу, в якому іноземна монета й система лічби були більш поширені, ніж російські.

Як і у XVII ст., литовська система лічби (на копи) переважала над польською (на золоті) в грошовому рахунку Лівобережжя першої третини XVIII ст. В тогочасних актах часті записи, подібні наведеному нижче, взятому з книги носівської сотенної канцелярії 1710 р., за яким землю продали за «лічби литовськой готових грошей коп п'ятдесят» [89]. Іноді формула виглядає інакше: «коп 50 лічби і монети литовськой» [90] (поблизу Чернігова, 1710 р.). Та ми схильні думати, що в абсолютній більшості випадків литовську систему лічби згадували за старою традицією, не вкладаючи у цей термін конкретного змісту.

---

[88] Там же, спр. 1424, арк. 10.
[89] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 93, арк. 1.
[90] Акты фамилии Полуботок с 1669—1734. Чернигов, 1889, с. 28.

На це може вказувати хоч би той факт, що часто в актовому матеріалі виступають золоті... литовської лічби! Так, у Прилуках 1707 р. придбали луку «за певную суму лічби литовськой монети доброй, за сто дев'ятдесят золотих» [91]. Або в 1728 р. у Лохвиці склали купчу на «певную суму доброй монети литовськой... семьдесят золотих» [92]. Про це саме свідчить і рахунок на таляри литовської лічби. Наприклад, у книзі сорочинської канцелярії 1718 р. зафіксовано купівлю греблі гетьманом Данилом Апостолом «за певную суму доброй монети лічби литовськой, талярей п'ятдесят» [93].

На користь припущення, що термін литовська лічба у XVIII ст. не відображав реального стану речей, свідчить і відсутність в актах протиставлення цієї системи грошового рахунку системі польській. Більше того, нам не вдалося знайти в тогочасних писемних пам'ятках навіть згадок про польську лічбу як систему (хоча рахунок на «безіменні» золоті не раз траплявся в джерелах).

Думаємо, що і у XVIII ст. термін «литовська» щодо лічби грошей був синонімом епітета «добра». Недарма російську монету на Лівобережжі спочатку рахували на литовський лад. Наприклад, під 1728 р. у книзі лохвицької сотенної канцелярії зафіксовано продаж двору за «коп п'ятнадцять доброю руською монетою» [94]. Навіть тоді, коли російську монету лічили на золоті, часто підкреслювали, що грошовий рахунок ведеться по-литовському, тобто що він є доброякісним. Того ж 1728 р. на Чернігівщині купили землю за 100 золотих «монети доброй копійчаной лічби литовськой» [95].

Вплив традиції на ринку Лівобережної України був настільки сильним, що термін литовська лічба застосовували в актових формулах й після того, коли на ринку утвердилась російська монета, рахована на рублі. Наприклад, у складеній 1746 р. в чернігівському селі

---

[91] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 5838 (6172). Аналогічні формули див.: ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50624 (Стародуб, 1714); ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 96, арк. 6 (Остер, 1726) та ін.

[92] ЦДІА УРСР, ф. 64, оп. 1, спр. 244, арк. 105.

[93] Там же, ф. 62, оп. 1, спр. 439, арк. 19.

[94] Там же, спр. 244, арк. 111 зв.

[95] Акты фамилии Полуботок, с. 60.

Сенюківці купчій названа сума у «восемнадцать золотих лічби литовськой»[96], а в документі, написаному 1752 р. поблизу Городні, теж з Чернігівщини, сказано: «Взяли есмо... за туюо ниву грошей готових коп 12 монети литовської»[97].

Втім, не можна не відмітити, що в окремих, правда нечисленних випадках, зустрічаємось у джерелах з іншим проявом старої традиції грошової лічби на Лівобережній Україні. Хоча литовська і польська монети вже давно зрівнялись вартістю між собою (з кінця XVI ст.), трапляються документи першої третини XVIII ст., в яких зберігається старе, традиційне співвідношення між копою та золотим: 1 копа дорівнює 2,5 золотим.

Під 1722 р. в одному з документів Генеральної військової канцелярії ми прочитали таке: «До тех семи коп, за що в заставі була сіножать, іще тринадцять коп наддал, щоб всіх було золотих п'ятдесят»[98]. Вкажемо ще на один випадок збереження в грошовому рахунку XVIII ст. характерного для XVI ст. співвідношення між копою і золотим. У переліку торгових податків на території Гетьманщини 1727 р. сказано: «от кухви масла копа» і додано, що ця сума дорівнює 2 золотим і 10 копійкам[99]. У той час курс копи в російських грошах рівнявся 50 копійкам[100], отже, і в цьому документі копа дорівнюється 2,5 золотим.

Нечисленні випадки побутування на ринку Лівобережної України XVIII ст. давнього співвідношення в грошовому рахунку між копою і золотим пояснюється, на наш погляд, тим, що грошовий ринок XVII і, ще більшою мірою, XVIII ст. з його переважно низькопробними монетами, якість яких до того ж неухильно погіршувалась (так, що монети нової емісії були, як правило, гіршими від монет старого випуску — однакових номіналів, звичайно), змушував при трансакціях робити складні перерахунки. Крім того, часто в рахунок

---

[96] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62605.

[97] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 6, с. 216.

[98] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 599, арк. 8 зв.

[99] Український археографічний збірник, т. 1, с. 67.

[100] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 4992 (5261), арк. 17 (Стародубський полк, 1728 р.).

одних монетних номіналів платили іншими: шестигрошовиками — замість талярів, шелягами — замість чехів і т. п. Так стихійно складався курс не лише між номіналами, а й між лічильними одиницями ринку, отож, між копою і золотим *.

На користь нашого припущення свідчить, наприклад, та обставина, що в 1724—1730 pp. курс золотого незмінно тримався на рівні 20 копійок [101], так само як і в середині XVII ст. І це тоді, коли протягом сторіччя вміст срібла в грошовій монеті Речі Посполитої знизився у кілька разів! Тому насправді на золотий, щоб зрівняти його з 20 копійками, у XVIII ст. йшло вже не 30 грошів, а в кілька разів більше.

Відпадає й найбільш просте пояснення цього явища: нібито в обігу знаходилися старі (добаторієві) польські і литовські грошовики. Перегляд складу монетних скарбів першої третини XVIII ст. дає підстави твердити, що грошової монети XVI ст. не було на ринку Лівобережної України XVIII ст.

Лічба на золоті часто трапляється в актових та нарративних джерелах Лівобережної України першої третини XVIII ст., хоч і рідше, ніж рахунок на копи. Характерно, що майже ніколи термін золотий не пов'язується з поняттям польська лічба. Як правило, золоті виступають у письмових джерелах без епітетів і уточнень. Типовим щодо цього є акт, складений у канцелярії Прилуцького полку 1728 p., згідно з яким до полкового скарбу надійшло «4 тис[ячі] золотих с червоними золотими і талярами битими» [102].

В письмових джерелах XVIII ст. з Лівобережної України нерідко трапляються повідомлення про випадки змішаної грошової лічби, коли частина суми випла-

* Складна система перерахунків уводила в оману навіть досвідчених дослідників, недосить обізнаних, проте, з особливостями українського грошового обігу. Наприклад, Л. В. Черепнін припустився твердження, що «копа складалась із 60 литовських чи 75 польських грошів меншого розміру» (*Черепнин Л. В.* Русская метрология. М., 1944, с. 87). Ясно, що копа завжди дорівнювала 60 грошам чи будь-яким іншим предметам (снопам, наприклад), думка ж вченого базується на реальному, але хибно тлумаченому ним факті метрологічної рівності до кінця XVI ст. 60 литовських грошів 75 польським.

[101] Дневник Марковича, т. 1, с. 155; т. 3, с. 41.

[102] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 1900 (2084), арк. 1 зв.

чувалася в золотих, інша — в копах. Будь-яких закономірностей у цих випадках нам не пощастило виявити. Думаємо, що для людини XVIII ст. золотий був просто половинною фракцією копи, і це давало певні зручності при лічбі. Не мало ніякого значення, до якої системи належала та чи інша лічильна одиниця — польської чи литовської, бо обидві давно втратили свій реальний зміст і трималось у вжитку за традицією, як ми показали вище. Наводимо характерний запис із документа, складеного в канцелярії Прилуцького полку 1729 р.: «В сотнях Срібранськой і Ічанськой ... скотноє беруть от продажі вина куфи без ярмарки по золотому, а в ярмарок по копі» [103]. Ясно, що в обох випадках платили однаковою монетою — тією, що знаходилася в тогочасному обігові. Ще більш яскравий приклад міститься в складеному поблизу Чернігова 1715 р. акті, де названі всі три старі рахункові одиниці: «Всього куплено 20 участков і уплачено 175 золотих, 56 талярів і 20 коп» [104].

Для актового матеріалу Лівобережної України першої третини XVIII ст. найбільш характерні записи типу вміщеного під 1705 р. у прилуцькій ратушній книзі, яким скріплено продаж лісу «за певную суму лічби литовськой монети доброй, за талярій 50 ровно» [105].

На таляр рахували у першій третині XVIII ст. російські копійки, коли вони ще поступалися перед іноземними монетами в обігові Лівобережжя. Наведемо типовий для даного способу лічби приклад. Під час ярмарку в Ромнах 1721 р. шинкарка обікрала приїжджого: «Вихопила з-за пазухи (в нього.— *М. К.*) 14 талярій копієк срібних». Її було спіймано, і на допиті злодійка призналася у скоєному, але при ній «грошей явилось только 13 талярій без шостака» [106].

Навіть на початку 30-х рр. XVIII ст. на ринку відлічували великі суми російської копійчаної монети в

---

[103] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 2688 (2918), арк. 1.

[104] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.., кн. 3, с. 224. Тотожного змісту запис 1732 р. на с. 225.

[105] ДБЛ СРСР. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 5835 (6164). Див. також: ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 50559 (Стародуб, 1703 р.), № 62540 (Любеч, 1717 р.) та ін.

[106] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 798, арк. 11.

талярах. Наприклад, у лохвицькому акті 1731 р. названа «тисяча талярій копійками»[107]. Саме в російських монетах виплачувалися суми у випадках, коли при талярах стоїть означення «руської лічби», що бачимо, зокрема, в купчій з Любеча 1714 р., якою скріпили продаж ниви «талярей за п'ятнадцять лічби руськой, монети доброй»[108].

Разом із поступовим зникненням іноземної монети з ринку Лівобережної України і заміною її на російську лічба на рубль утверджується в грошовому рахунку. Спочатку, в 40—50-х рр., коли на ринку ще залишалось чимало іноземної монети, в актах робилися відповідні уточнення, типу вміщеного в купчій з Чернігівщини 1741 р., де названо «суму певную руськой лічби копійчаной, рублей п'ять»[109]. Далі, з 60-х рр., у письмових джерелах називаються рублі, алтини й копійки без будь-яких уточнень, бо поряд з талярами та незначною кількістю тимфів і шостаків, в грошовому обігові другої половини XVIII ст. не було іншої монети, крім російської, і рахували її виключно на російські лічильні одиниці.

Зупинимось ще на кількох формулах грошової лічби, що подекуди, хоч і не часто, трапляються в актовому матеріалі Лівобережної України першого тридцятиріччя XVIII ст.

Про нечисленні випадки вживання в актах формули «малоросійська лічба» згадувалось у розповіді про витіснення російською монетою іноземної з обігу Лівобережної України. Ми вбачаємо в цій формулі термін, вироблений для позначення рахунку грошей на традиційний лад. Те саме значення, на нашу думку, має й формула «українська лічба», яку зустрічаємо, зокрема, в збірці актів з архіву українських магнатів Полуботьків за 20-ті рр. XVIII ст.

У складеній на Чернігівщині 1720 р. купчій занотовано «280 золотих монети копійчаной, лічби украінськой»[110]. Документ, написаний, найімовірніше, також

---

[107] *Модзалевский В. Л.* Очерки по истории.., с. 112.

[108] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62542. Так само слід розуміти формули «золотие руськой лічби», що теж зустрічаються в актах (див., наприклад, ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62554 (Чернігівщина, 1728 р.).

[109] ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, № 62601.

[110] Акты фамилии Полуботок, с. 51.

на Чернігівщині, згадує «38 талярей грошей готових монети доброй копійчаной, лічби української»[111]. В актовій книзі Чернігова 1724 р. читаємо про купівлю двору «за 180 золотих монет копійчаной лічби української»[112].

У деяких випадках у джерелах XVIII ст. поняття українська (чи еквівалентне йому — малоросійська) лічба пов'язується з епітетом «совита». Чернігівський акт 1721 р. згадує, що маєток куплено за «80 талярей, совито рахуючи, лі[ч]би українськой, монети копійчаной»[113]. 1721 р. поблизу Любеча продали половину млина «за тисячу золотих монети доброй копієчной, лічби українськой совити», а в акті 1723 р., складеному поблизу Чернігова, фігурує сума в «440 золотих монети доброй копійчаной, лічби українськой совитой»[114]. Але в документі з того самого архіву Полуботьків за 1730 р. «малороссійськая полная» лічба протиставляється «совитой»[115]. Отже, між «малоросійською» і «совитою» системами лічби немає прямого зв'язку.

Дальше знайомство з українськими джерелами XVIII ст. показало, що визначення «совита» вживалося в актах і без згадки про українську систему лічби. У складеній на Переяславщині купчій названо «сумму, совито рахуючи, тисячу талярей монети доброй лічби литовськой»[116], а в документі з Чернігова 1716 р. поняття «совитості» пов'язується із золотим: землю продали «за суму певную готових грошей монети доброй совитой [лічби] триста золотих і п'ять золотих»[117]. Отже, по-совитому лічили як на копи, так і на золоті. Наведені приклади не є поодинокими. Наприклад, в оформленій 1706 р. в Чернігові купчій названо 200 золотих «рахуби совитой готових грошей»[118]. А 1710 р. на Чернігівщині продали землю за 60 кіп «рахуби совитой

---

[111] Там же, с. 52.

[112] [*Гумилевский Филарет*]. Историко-статистическое описание.., кн. 1, с. 84.

[113] Акты фамилии Полуботок, с. 51.

[114] Там же, с. 53.

[115] Там же, с. 60 (зафіксована купівля грунту «за сто коп лічби здешней малороссийськой полной, а не совитой»).

[116] Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. Киев, 1890, с. 20.

[117] *Плохинский М. М.* Указ. соч., стп. 50.

[118] Акты фамилии Полуботок, с. 19. Див. також золоті «совитої» лічби на с. 21 (1707 р.), 22 (1708 р.), 24 (1710 р.) та ін.

готових грошей»[119]. Отже, поняття «совита» не стояло у прямому зв'язку з типом грошової лічби.

Одночасно зазначимо, що при рахунку грошей на російський лад у документах звичайно підкреслюється, що лічба ведеться повна, але не «совита». 1731 р. в Чернігові купили двір за 85 «рублєй лічби полної, а не совитої»[120]. У 1762 р. житель м. Погара продав власний двір «за готовую сумму денег рублей за сто без совитості»[121].

Довідники перекладають слово «совитий» як подвійний. У складеному в 30—40-х рр. XIX ст. словнику української мови читаємо: «Совитый, —ая, —ее (и пр.). Сугубый. Двойной»[122].

У польській енциклопедії З. Глогера згаданий термін схарактеризований більш поширено, але в тому самому значенні (подвійний) з наведенням прикладу з грошового рахунку тогочасної Речі Посполитої: «Od beczki miodu po groszy 12... starych, sowito po groszy 24»[123]. Та чи є універсальним це значення слова «совитий», зокрема щодо грошової лічби?

Відповідь на це питання криється, як ми думаємо, в якісному складі монетної маси ринку Лівобережної України XVIII ст. Як відомо, в обігу Лівобережжя одночасно курсували і високопробні (насамперед, таляри), і низькопробні срібні, і навіть мідні монети. Зрозуміло, що це неминуче породжувало систему доплат, про яку ми не раз згадували у попередніх розділах. Тому думаємо, що за терміном «совита» лічба якраз і ховалася умова виплати тієї чи іншої кількості грошей з необхідною, відповідно до тогочасного фактичного грошового курсу, доплатою — для зрівняння одного виду монети з іншим, наприклад білонових трьохгрошовиків з мідними солідами. Коли ми пригадаємо, що старі (карбовані до Яна Казиміра) монети Речі Посполитої були більш ніж удвічі вартісніші нових, знайде пояснення основне значення слова «совита» — подвійна. Саме по-

[119] Там же, с. 28.
[120] Там же, с. 61.
[121] *Ханенко А.* Город Погар. Чернигов, 1871, с. 44.
[122] *Білецький-Носенко П.* Словник української мови. К., 1966, с. 335.
[123] *Glogier Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana, Warszawa, t. 4, 1903, s. v. «sowity».

двійну з лишком кількість, скажімо, півторагрошовиків другої половини XVII — початку XVIII ст. доводилося виплачувати, щоб зрівняти їх з монетами тотожного номіналу карбування Сигізмунда III, а останніх, як свідчить матеріал скарбів, було ще багато на ринку Лівобережжя XVIII ст.

Думаємо, що «по-совитому» названо суму боргу в документі з архіву Генеральної військової канцелярії 1727 р., згідно з яким сотник Опішнянської сотні Гадяцького полку «брал... куфу горілки в долг ціною за 500 золотих протів готових грошей удвоє» [124]. Певно, саме співвідношення між старою і новою монетою відбив у одному з своїх віршів початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв:

«А винному двояка часом скорбь биваєть:
гди прєз назначенний час вдвоє отдаваєть.
Же то єсть такая річ під час міновите:
должниї на себе облік даст отдать совите» [125].

Зрозуміло, що лічені на рублі високопробні російські копійки не потребували доплат, навпаки, іноземною монетою доводилося платити з надвишком — для зрівняння її з російською. Наприклад, 1739 р. на Стародубщині продали маєток «за сумму певную і при той продажі... отобранную совито... за дві тисячі рублєй» [126]. Інша річ, коли копійки рахували на золоті, копи чи таляри; тут з самого початку російські срібні монети прирівнювалися до іноземних за курсом, що існував у той час.

Слід зупинитися на походженні й етимології терміна «совитий». Відомі нам словники та довідники не дають роз'яснення з цього приводу. І. Г. Спасський порадив пошукати в старих словниках середньовічної латини і звернув нашу увагу на словник Дюканжа. У цьому словнику під словом «souta» читаємо: «... soulde vel soulte; in consuetudinibus municipalibus. Pecunia, que in permutationibus rei commutatae additur» («у звичаєвому праві міст. Гроші, які при обмінах додаються до обмінюваної речі»). Далі наводиться приклад з податкової книги єпископства французького міста Оксера,

[124] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 3441, арк. 1.
[125] *Зіновіїв Климентій.* Вказ. праця, с. 55.
[126] *Ханенко А. И.* Описание маетностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка. Чернигов, 1890, с. 18.

написаної на початку XIII ст.: «Et si fiat cambium de equo ad equum et habeant soutas, quilibet debet octo denarios; et si non habeant coutas, nihil debent» [127].— «Якщо провадиться обмін рівних речей і обумовлено, що повинна бути сплачена додача, то кожний зобов'язаний дати 8 денаріїв; якщо ж немає умови про додачу, то не повинний платити нічого».

Звідси можна зробити припущення, що термін «совитий» походить від латинського «souta» і означає те саме, що «additio» галицьких латиномовних актів XV—XVI ст.— доплата для зрівняння якісно не рівноцінних монет ринку.

Ще виразніше вимальовується походження слова «совитий», коли ми звернемося до іншої статті словника Дюканжа, на термін «solta». Словник виводить цей термін від латинського «solutio» (плата) і тлумачить його таким чином: «Pecunia quae in permutationibus, compensationibus, gratias rei commutatae additur» [128] — «Гроші, які додаються до обмінюваної речі при обмінах, компенсаціях (збитків), пожертвуваннях».

Як бачимо, термін українських актів XVIII ст. «совитий» має давнє походження і бере початок у ранньосередньовічному звичаєвому праві міст. Поки що немає даних, щоб встановити, як і коли він потрапив на Лівобережну Україну. Цікаво, що в українських писемних пам'ятках, створених на захід від Дніпра, ми не зустрічалися з цим терміном.

На закінчення даного сюжета підкреслимо, що, хоча російська монета й перемогла іноземну в 20—30-х рр., було потрібно ще чимало часу, щоб остання зникла з обігу. Крім традиції та дивовижної здатності старої монети затримуватися на ринку навіть після того, коли для її обігу вже немає економічних передумов, у побутуванні на Лівобережжі іноземної, насамперед карбування Речі Посполитої, монети, зіграли роль і зовнішні причини, серед них інтенсивний торговельний обмін між Правобережною і Лівобережною Україною, внаслідок чого іноземна монета неминуче потрапляла на територію Лівобережної України. Для остаточного вико-

---

[127] Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis auctore Carolo Dufresne Domino Du Cange. Basiliae, 1762, V. 3. S — Z. s. v. «souta».

[128] Ibid., s. v. «solta».

рінення решток іноземної монети і старих систем грошової лічби з українського грошового обігу потрібне було возз'єднання Правобережної України з Росією, що й сталося наприкінці XVIII ст.

Деякі особливості грошового обігу на Запоріжжі

Політичне становище Січі XVIII ст. було досить складним. Запорізьке військо входило до складу російської армії, але мало ширшу автономію, ніж козацькі полки Лівобережжя і Слобожанщини. Проте царський уряд з часом все більше обмежував привілеї Запоріжжя, будучи незадоволеним тим, що на Січі скупчувалися волелюбні, антикріпосницьки настроєні люди, з якими солідаризувалася козацька голота. З 1733 р. Січ повинна була підкорятися генерал-губернатору, з 1750 р. на неї поширюється влада гетьмана. У 1756 р. Запоріжжя потрапило у відомство Сенату, а з 1764 р. і до моменту ліквідації (1775 р.) підлягало Малоросійській колегії. Все це робилось не лише для обмеження самоврядування, а й для того, щоб зменшити притягальну для волелюбних елементів України й сусідніх країн силу Січі та поставити її під пильний контроль властей.

Своєрідний політичний статус Запоріжжя не міг не позначитися на його грошовому обігові. На ринку Січі менше відбилися заходи російського уряду щодо витіснення іноземної монети, хоча й тут уряд намагався дотримуватися своєї фінансової політики, впроваджуючи російську монету на Запоріжжя. Далі ми спинимось на деяких особливостях грошового обігу Січі XVIII ст., головним чином на тих, що відрізняють його від обігу Лівобережжя.

З іноземних монет найширше застосовувалися на Запоріжжі XVIII ст. таляри. Актовий матеріал Січі містить численні згадки про них. Наведемо характерний приклад. 1764 р. польський купець зобов'язався поставити трьом запорізьким козакам ганусової горілки й одержав від них завдатку 385 талярів [129].

Вільне ходіння талярів на Січі турбувало російське фінансове відомство, і воно не раз робило спроби

---

[129] Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів. К., 1931, с. 61.

поставити обіг талярної монети під свій контроль, встановлюючи офіційні курси згаданих монет. В архіві Коша Запорізької Січі знаходиться датований 1773 р. документ, з якого видно, що козацтво було невдоволене офіційно встановленим курсом єфімка в 1 рубль 36 копійок із денгою [130].

З середини XVIII ст. гетьманська адміністрація, згідно з директивами, одержуваними з Петербурга, заходилася впроваджувати на Січі російську мідну монету. Наприклад, із розпорядження гетьмана Розумовського запорізькому кошовому в 1756 р. відомо, що «для умножения в Сечи Запорожской российских медных денег ходячею медною монетою» (денгами й полушками.— *М. К.*) було видано жалування рядовому козацтву [131]. Це розпорядження ставилося гетьманом у прямий зв'язок із урядовим указом щодо неприйняття турецьких башликів на Запоріжжі. Того ж таки 1756 р. Сенат заборонив запорізьким козакам брати у кримських і турецьких купців «тех крымських башлыков» і звелів торгувати з кримцями і турками на російські мідні копійки, «которым и вывоз из России за границу позволен» [132].

Сенатський указ 1756 р. базувався на реальних фактах тогочасної запорізько-кримської торгівлі. Незадовго перед його появою Кіш Запорізької Січі доносив урядові, що турецькі і кримські купці, які приїздять на Запоріжжя, «дают за товары крымские башлыки, щитая оных два в копейку, а у запорожских купцов в Крыму за товары тех своих башлыков не принимают, но требуют променой товар на товар или заплаты российской монетою» [133].

З наведених вище джерел видно, що ханський уряд Криму намагався виміняти свою дрібну, низької якості мідну монету на доброякісну російську, з чим не бажали миритися ні Кіш Січі, ні Сенат. Однак потреби торгівлі в монеті виявилися сильнішими від сенатських регламентацій, і башлики й далі використовувалися при торгівлі Запоріжжя з Кримом. Це видно хоч би із скарги купця Петра Бобра до Коша 1763 р. на те, що у

[130] Там же, с. 131.
[131] ЦДІА УРСР, ф. 229 (Нова Січ), оп. 1, спр. 32, арк. 2.
[132] Там же, арк. 1.
[133] Там же, арк. 3.

нього ногайці (татари.— *М. К.*) пограбували «денег голих башлыков 62 рубля» [134]. В 1764 р. кримський хан Крим-Гірей задовольнив вимоги Війська Запорізького про розмін башликів на російські монети за новим, прийнятним для обох сторін курсом [135].

1770 р. Кіш Січі повідомляв слобідського губернатора Щербиніна у відповідь на його запит щодо курсу татарських монет, що до початку війни з Кримом торгівля з татарами велась шляхом обміну. «Деньги же от них никакие (не брали.— *М. К.*), кроме малых башлыков, кои на границах российских за малостию их принимаемы быть не могли и тут хождения не имели». Далі наводиться курс татарських і турецьких монет на Запоріжжі, де зазначено, що два башлики давали на одну копійку [136]. З цього робимо висновок, що татарська монета була у вжитку на Січі практично до ліквідації останньої.

Поряд з татарською мідною на Запоріжжі користувалися й турецькою срібною монетою, знову-таки в трансакціях із кримськими та іншими південними купцями. У 1735 р. запорізький кошовий викупив із турецького полону двох козаків «за двісті за п'ятьдесят турецьких левов» [137]. 1764 р. в Туреччині «на дом» гетьмана Розумовського закупили різні товари і везли їх через Січ. На Запоріжжі товари поставили в карантин. Той, хто наглядав за ними, заборгував Кошеві «1150 левов, что учинить російської монети 690 рублей» [138]. З цього свідчення випливає, що, згідно з митною практикою Січі, з привезених із Туреччини товарів брали штраф у турецькій монеті.

1771 р. товариші Крилівського куреня Січі продали в польському містечку Жиговці 58 коней, одержавши завдатку «польських червонцов 10, всякой в 2 рубля 25 копієк». Крім визначення тогочасного курсу дуката, цей документ важливий для нашого дослідження ще й тим, що, за свідченням козаків, кожен кінь коштував

---

[134] ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 138, арк. 2.

[135] Архів Запорізької Січі, с. 52.

[136] ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 251, арк. 53.

[137] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970, с. 69.

[138] ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 157, арк. 16. Зазначимо, що, як показує підрахунок, курс лева на Запоріжжі був такий самий, як і на Лівобережжі,— 60 копійок.

їм по 19 левів на турецькі гроші [139]. А це ґоворить про ходіння турецьких левів серед запорожців.

З інших особливостей монетного обігу Запоріжжя XVIII ст. можна відзначити наявність на ринку значної кількості фальшивої монети. Документи Коша Січі та інші писемні пам'ятки, починаючи з 40-х рр., згадують про підробки російських монет, що свідчить вже про перевагу їх над іноземними в запорізькому обігові. Звернемось до типової, на наш погляд, справи козака Нехворощанської сотні Полтавського полку Якова Красини, у якого в 1752 р. було знайдено фальшивого російського рубльовика. Красина пояснив слідству, що «рублевик ему... достался при разделки, чиненной с товарищами его, жителями Нефорощанскими Тихоном Лукьяненковым и протчими, в числе 30 рублей, выменянных в Сечи в разных козаков за башлыки, кои деньги (башлики.— *М. К.*) они, козаки, за проданные в Крыму звира (овець.— *М. К.*) получили» [140].

Отже, для монетного обігу на Запоріжжі у XVIII ст. була характерна дещо більша, порівняно з Лівобережною Україною, участь у ньому турецької й татарської монети, що було пов'язане із торгівлею запорожців із Кримом та Туреччиною. Однак, подібно до ринку Лівобережжя, грошовий ринок Січі поступово втягувався в сферу загальноросійського монетного обігу. На основі дослідження документів з архіву Коша Запорізької Січі, а також іншого актового матеріалу маємо підстави датувати утвердження російської монети на запорізькому ринку серединою 30-х — 40-ми рр. XVIII ст.

Закономірності грошового обігу й лічби монет Західної та Правобережної України

З погляду дослідника українського монетного обігу XVIII ст., *набір монет обігу* Правобережної і Західної України становить менший інтерес, ніж Лівобережної. Адже ринок Західної і Правобережної України XVIII ст. позбавлений тих яскравих динамічних явищ, які були притаманні грошовому обігові тогочасного Лівобережжя

[139] ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 187, арк. 123.
[140] Там же, спр. 987, арк. 30, 31.

і викликались суперництвом між російською та іноземною монетами. Правобережна і Західна Україна до кінця XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої (з 1772 р. Галичина належала Австрії), і криза грошового господарства Речі Посполитої визначала стан грошового ринку Правобережної і Західної України.

Однак було б невірно вважати, нібито монетний обіг Правобережної й Західної України нічим не відрізнявся від обігу Речі Посполитої. Існували особливості, які відрізняли його від грошового обігу на тогочасних польських і литовських землях.

Типовий для ринку Західної України асортимент номіналів монет знаходимо в рахунках Львівського Ставропігійського братства перших десятиріч XVIII ст. Згідно з цим джерелом за 1710 р., у ходу були биті таляри (серед них і «неважниє»), чвертки, сьодмаки, шостаки, орти, півторагрошовики, шеляги і російські копійки [141]. Приблизно у той самий час, 1712 р., постанова сеймика Київського воєводства назвала як найпоширеніші монети ринку червоні золоті, биті таляри, тимфи, півторагрошовики і копійки [142].

Такий набір монет зберігався в обігу Західної і Правобережної України аж до кінця XVIII ст. Скільки-небудь помітно не змінило цієї картини і приєднання Галичини до Австрії в 1772 р.: згідно з свідченнями монетних скарбів і дослідженнями В. В. Зваричем письмових джерел, «монети польського карбування ще деякий час залишались в обігу в Галичині» [143],— ми думаємо, що принаймні до кінця XVIII ст.

У судовій справі про пограбування поміщицького маєтку в с. Яровому на Черкащині 1758 р. розміри збитків визначені в червоних золотих, тимфах і «московській монеті» [144]. У червоних золотих, російських рублях і польських золотих оцінено майно в Троянові на Поділлі 1772 р.[145]

---

[141] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 313.

[142] Там же, ч. 3, т. 2, с. 765.

[143] *Зварич В. В.* До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини.— У кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1966, вип. 2, с. 203 та ін.

[144] ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 59, арк. 4.

[145] Коденська книга судових справ. К., 1931, с. 210.

Характерною особливістю письмових джерел Західної та Правобережної України є майже повна відсутність у них згадок про дрібні монети: соліди (шеляги), гроші й півторагрошовики (чехи). Якщо не знати складу тогочасних монетних скарбів, то за даними лише писемних пам'яток може скластись враження, ніби в обігу Західної й Правобережної України XVIII ст. знаходилася тільки крупна монета, принаймні, не менше тимфа.

Між тим у тогочасних скарбах з цих територій переважну кількість монет складають саме дрібні: соліди, півторагрошовики і (меншою мірою) гроші, причому не тільки XVIII, а й попереднього XVII ст. У скарбах Західної й Правобережної України більшої частини XVIII ст. часто зустрічаються монети XVII ст., і не лише Яна Казиміра чи Яна III, а й початку сторіччя, насамперед, півторагрошовики Сигізмунда III [146]. Отже, аналіз якісного й кількісного складу монетних скарбів свідчить, що основну масу платіжних засобів ринку згаданих земель складали розмінні монети. Чому ж не згадуються вони в письмових джерелах?

На нашу думку, тому, що їх об'єднували за допомогою лічильних одиниць (золотих) без вказівки конкретних номіналів. Виняток становили високопробні таляри, а також тимфи, що за вартістю перевищували лічильний золотий і, крім того, були все-таки трохи кращої якості, ніж дрібні білонові монети. Але й таляри, бувало, перераховували на безіменні золоті й навіть гроші. У XVIII ст. сам гріш остаточно перетворився на лічильну одиницю — для рахунку солідів і при встановленні курсу крупніших монет. Тому записи, типу вміщеного в складеній на Поділлі 1771 р. судовій справі, де фігурують 599 польських золотих з 18 грошами [147], слід розуміти, певно, так, що сума була виплачена розхожою монетою, зокрема солідами.

На золоті й гроші перераховували навіть російські монети. 1772 р. на Поділлі продали корову «за рубля полчварта, то єсть за 24 злотих 15 грошей» [148].

Втім акти час від часу називають і соліди і півторагрошовики, але у випадках, коли без цього не можна

[146] *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг., с. 153—154.
[147] Коденська книга судових справ, с. 125.
[148] Там же, с. 213.

обійтися. Наприклад, під 1771 р. у складеному на Поділлі реєстрі купленого на ринку читаємо: «Табака на шеляг» [149] (придбали.— *М. К.*); зрозуміло, що складачеві акта довелося назвати солід, бо сума була меншою від гроша. З цього лаконічного запису можна зробити висновок, що солід був загальновживаною розмінною монетою.

Значну поширеність соліда в монетному обігу українських і білоруських земель Речі Посполитої зафіксовано у документі реляційного сеймику Брестського воєводства 1716 р., на якому постановили, щоб уникнути заворушень при бракуванні шелягів, приймати їх усі «без цензури» [150]. Аналогічні постанови приймали протягом більшої частини XVIII ст. і сеймики інших воєводств Речі Посполитої. Згідно з їхніми красномовними свідченнями, ринок держави був настільки затоплений солідами, що годі було й сподіватися навести порядок в обігові цих монет.

Це саме можна сказати й про півторагрошовики. Однак згадуються вони також лише в окремих джерелах типу міських рахункових книг або відомостей щодо грошових курсів. Наприклад, у складеному 1712 р. акті, яким встановлювався курс найпоширеніших монет ринку тієї частини Київщини, що входила до складу Речі Посполитої, сказано, що «полутораки ілі чехи по три гроша» йшли [151]. Така висока вартість півторагрошовиків свідчить, що ці монети були старими, карбованими ще до монетних реформ Яна Казиміра, які призвели до більш ніж подвійного підвищення курсу старої срібної монети. Тому з повним правом можемо твердити, що згадані в цьому документі півторагрошовики були карбовані за Сигізмунда III (це узгоджується з даними нумізматичного матеріалу скарбів).

Зате тимфи часто виступають в актовому матеріалі Західної й Правобережної України. Це й не дивно, якщо згадаємо, що з часів Яна Казиміра тимфи-злотувки стали найпоширенішою срібною монетою Речі Посполитої. У джерелах, як правило, спеціально підкреслювалось, що платять у тимфах. Наприклад, в акті з Черкащини 1758 р. читаємо: «Монети білої польської

[149] Там же, с. 64.
[150] АВК, т. 4, с. 424.
[151] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, с. 765.

тимфів 60», що рівнялось 9 рублям у російських грошах [152]. Підрахунок показує, що тимф ішов тоді по 15 копійок.

На початку XVIII ст. курс тимфа на Західній і Правобережній Україні тримався на рівні 37—38 тогочасних польських грошів. Згідно з рахунками Львівського Ставропігійського братства, в 1710 р. тимфи у Львові міняли по одному золотому і 7,5 грошів [153], тобто по 37,5 грошів. По 38 грошів ішов тимф у Києві 1712 р. [154] Таким був курс тимфа й на литовських землях Речі Посполитої першої чверті XVIII ст. В актах головного литовського трибуналу у Вільнюсі 1718 р. записано 500 тимфів «a currentis monetae, rachując tynf po złotemu y osmiu groszy polskich» [155].

Необхідно зазначити, що протягом XVIII ст. курс тимфа був досить стійким щодо дрібної монети грошового обігу Західної й Правобережної України і не підвищувався невпинно, на відміну, скажімо, від вартості таляра в XVII ст. Але зважимо на те, що за якістю металу тимф не набагато перевищував дрібні монети, був так само, як і вони, білоновою монетою. Наприклад, за Яна Казиміра тимфи карбували з срібла VIII, а гроші — VII проби. А за Августа III (1733—1763) проба срібла і тимфів, і дрібних монет не піднімалась вище V [156] (за шістнадцятилотовою системою пробування).

Зрозуміло тому, що між майже однаково низькопробними тимфами, з одного боку, і дрібними монетами — з іншого, існували досить стійкі співвідношення на ринку. До кінця сторіччя курс тимфа на Правобережній та Західній Україні коливався на рівні 30—38 грошів, так само, як у тогочасній Польщі [157].

Не доводиться багато говорити про значення талярів у грошовому обігові Західної й Правобережної України. Не в меншій мірі, ніж на Лівобережжі, таляри відігравали тут роль еквівалента вартості монет.

---

152 ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 59, арк. 4.
153 Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 314.
154 Там же, ч. 3, т. 2, с. 765.
155 АВК, т. 4, с. 323.
156 *Gumowski M.* Op. cit., s. 290—291.
157 Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII. Z. ksiąg miejskich i grodzkich Poznania. Poznań, 1965, t. 2, s. 1, 68, 129, 203 etc.

Тому українські актові й нарративні пам'ятки, писані на захід від Дніпра, не раз називають таляри серед найпоширеніших платіжних засобів ринку XVIII ст.

Хоча на Західній і Правобережній Україні й не користувалися талярем як лічильною одиницею, в письмових джерелах з цих територій часто підкреслюється за допомогою епітета «битий», що йдеться про реальну монету номіналом у таляр. Наприклад, в актах барського староства 1745 р. згадана сума в «таляров двадцять битих» [158], а в судовій справі про напад опришків на м. Болехів у Прикарпатті 1759 р. зазначено, що «кожному (опришкові.— *М. К.*) дісталось по десять битих талярів» [159].

Завдяки високому авторитетові таляра в різних шарах суспільства ці монети були, поряд з дукатами, дуже зручними для торгівлі як у своєму краї, так і за його межами. У гаманці купця, котрий їхав у довгу путь, звичайно лежали таляри й дукати. Таляри особливо жваво курсували з Правобережної України на Лівобережну і навпаки. 1742 р. складена справа Київської губернської канцелярії про затримання в Печерському монастирі жителя м. Бердичева, що порушив правила переїзду через кордон. Він мав при собі «денег полской монеты талярей битых 33 и полталярок» [160]. Зрозуміло, що тут термін «польська» вжито у розумінні «іноземна».

Небагато можна сказати про коливання курсу таляра на Західній і Правобережній Україні протягом XVIII ст. Відомо, що в перших двох десятиріччях цей курс тримався на рівні восьми золотих. Наприклад, у постанові сеймику Київського воєводства Речі Посполитої 1712 р. сказано, що, подібно до інших воєводств, на Київщині вартість битого таляра мусить становити 8 золотих [161]. З рахунків Львівської Ставропігії також робимо висновок, що протягом 1710—1715 рр. курс таляра не змінювався, дорівнюючи 8 золотим [162]. Аналогічну вартість таляра бачимо й у тогочасних білоруських джерелах [163].

---

158 Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, с. 270.
159 Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., с. 288.
160 ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 866, арк. 3.
161 Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, с. 765.
162 Там же, ч. 1, т. 12, с. 313, 326, 329, 332, 335.
163 АВК, т. 4, с. 375; ИЮМ, вып. 25, с. 6, 8.

Для пізніших років XVIII ст. не маємо систематичних свідчень письмових джерел щодо курсу таляра на Західній та Правобережній Україні. Польські дослідники встановили, що, так само як курс дуката, вартість таляра в Речі Посполитій у перших десятиріччях XVIII ст. стабілізувалась і протягом майже всього сторіччя залишалась на рівні 8 золотих [164]. На нашу думку, це повністю стосується й курсу таляра на українських землях польсько-литовської держави. Здається, причини цього, на перший погляд, дивного явища слід шукати в тому, що з 1685 до 1766 р. у Речі Посполитій практично не карбувалось срібної монети (Август III з 1749 р. випускав в основному мідні) і тому не могло статися погіршення її якості. З 1766 р. в країні запровадили нову монетну систему [165], що мала стабілізувати грошовий ринок і навіть знизити курси таляра й дуката. З останнього нічого не вийшло, і до кінця сторіччя вартість обох згаданих монет залишалась на колишньому рівні [166].

Сказане підтверджується свідченнями актового матеріалу Західної й Правобережної України щодо курсу дуката за різні роки XVIII ст. У 1710—1715 рр. у Львові дукат рівнявся 18 золотим [167]. Той самий курс дуката зафіксований 1712 р. в Києві і Бресті [168]. У 1757 р. на Брацлавщині «гайдамаки российские... взяли червоних 480 на 8640» [169] (золотих польських.— *М. К.*); звідси — дукат дорівнював 18 золотим. 1772 р. на Поділлі вартість червого золотого у російських грошах трималась на рівні 2 рублів 10 копійок — 2 рублів 20 копійок [170]. Коли ми візьмемо до уваги, що на російський рубль давали тоді від 8 до 9 золотих, то переконаємось, що протягом майже всього XVIII ст. курс дуката практично залишався незмінним і дорівнював 18 золотим.

Писемні пам'ятки XVIII ст. із Західної й Правобережної України часто називають дукати. Як і рані-

---

[164] *Gumowski M.* Op. cit., s. 291—293.
[165] Volumina legum. Warszawa, 1782, t. 7, s. 449—453.
[166] Див.: *Plage K.* Okres Stanisława Augusta w historii numizmatyki Polskiej. Kraków, 1913.
[167] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 12, с. 313, 321, 329, 335 та ін.
[168] Там же, ч. 3, т. 2, с. 765; АВК, т. 4, с. 375.
[169] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., с. 254.
[170] Коденська книга судових справ, с. 235, 254.

ше, вони залишались одним з основних еквівалентів монетної вартості. Так само, як у XVII ст., дукати відігравали роль засобів нагромадження і виступали в трансакціях великих масштабів. У повсякденній торгівлі вони траплялись рідко.

Здавалось би, що за асортиментом монетних номіналів і вартісним співвідношенням між ними обіг Західної й Правобережної України у XVIII ст. принципово не відрізнявся від обігу даного регіону в XVII ст. Сказане якоюсь мірою справедливе щодо Західної України, але й там, як показано вище, відбулися серйозні зміни в наборі монетних номіналів ринку. Їхній асортимент звузився до двох-трьох типів розхожих монет, напівкредитні тимфи посіли головне становище в обігу, але таляри й дукати зберігали колишні позиції. Зате в грошовому обігу Правобережжя у XVIII ст. з'явилась принципово нова риса, що відрізняла його від обігу попереднього XVII ст. Йдеться про проникнення великих мас російської монети на ринок Правобережної України, починаючи з середини XVIII ст.

Російську монету заніс на Правобережжя жвавий торговельний обмін з Лівобережжям, а її швидке утвердження у цьому районі пов'язане, насамперед, з високопробністю, що вигідно відрізняло згадану монету від іноземної, в першу чергу — від монети карбування Речі Посполитої.

Багатий матеріал щодо поширення російських монет на Правобережній Україні містять дані судових процесів над гайдамаками другої половини XVIII ст. Наприклад, за свідченням одного з таких документів, 1750 р. в Чигирині гайдамаки взяли у місцевого жителя «с полчетверика денежек»[171]. Срібні російські монети дрібних номіналів, копійки і полушки, випуску до 1718 р., користувались популярністю серед населення Правобережжя протягом усього XVIII ст. В судовому акті, складеному на Поділлі в 1772 р., значиться сума в 25 рублів «самими денежками»[172]. Отже, на Правобережжі спостерігається процес, аналогічний для Лівобережної України початку XVIII ст., коли з російських монет до обігу першими входили старі копійчані монети,

---

[171] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., с. 153.
[172] Коденська книга судових справ, с. 318.

а до нових, навіть до крупних срібних рубльовиків, спочатку ставилися з недовір'ям.

Не можна не зазначити, проте, що рубльова російська монета слідом за копійчаною утверджується в обігу Правобережної України, принаймні, з 60-х рр. XVIII ст. На це вказує якісний склад відповідних монетних скарбів і свідчення письмових джерел. В одному з них, у судовій справі щодо діяльності гайдамаків на Поділлі 1772 р., читаємо: «Спрошен Шимон, какими деньгами имел он эти шесть червоных золотых... Ответил, что у него было в золоте 2 червоных, шесть старых рублей, из которых было крестовых три, при них монеты польской» [173]. Звідси видно, що в обігу були російські рубльовики першої третини XVIII ст., бо «хрестовики» карбували за Петра I і Петра II (відновив емісію монет з монограмою у вигляді хреста з 4-х літер «П» Павло I наприкінці XVIII ст.).

На поширеність рубльовиків серед населення Правобережжя непрямо вказують і описи грошей, вилучених у гайдамацьких ватажків Залізняка і Швачки 1768 р. У Залізняка було «российской серебряной монеты семьсот рублев», у Швачки — «серебряной рублевой монеты в двух выделанных козлинах и в четырех мешках холщевых, да в четырех черезах, которых было по примеру до получетверти, а сколько числом, не знает; також медной российской монеты два мешка осьминных» [174].

З останнього запису видно, що російська мідь використовувалася на місцевих ринках Правобережної України 60-х рр. XVIII ст. Проте бракує інших таких вказівок джерел для більш повного уявлення про роль згаданої монети в обігу Правобережжя.

Про велику популярність російської монети в грошовому обігові Правобережжя говорить і те, що у деяких випадках священикам встановлювали платню в рублях і копійках. Так було, наприклад, у с. Старий Крилів на Чигиринщині 1759 р.[175] А на священиків, які не бажали переходити до унії, накладали штраф у російській мо-

[173] Там же, с. 235. У цьому джерелі зустрічаємося з поодинокими випадками використання червоного золотого як лічильної одиниці.

[174] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., с. 439—440.

[175] Архів ЮЗР, ч. 1, т. 2, с. 9.

неті, розміром до 50 рублів [176]. Навіть не дуже поширені в тогочасній Росії золоті монети вітчизняного карбування потрапляли на Правобережну Україну. Так, 1766 р., при арешті архимандрита Значка-Яворського «за Радомишлем на дорогє» польськими властями у нього вилучили «денег золотой монети три імперіали, каждой по десять рублей» [177]. Карбування згаданих монет почалось у 1755 р.; як бачимо, вони досить швидко потрапили на Правобережну Україну.

Актовий матеріал містить чимало згадок про *фальшиві монети* грошового ринку українських земель під владою Речі Посполитої. Красномовним є запис документа з канцелярії гетьмана Розумовського 1753 р. Спійманий гетьманськими урядовцями з фальшивими монетами житель с. Суботова на Чигиринщині Тимофій Горник заявив, що «в той Польськой області такових ділателей фальшивих полтинников, полуполтинников і гривенников єсть» [178] (багато.— *М. К.*). Отже, фальшування монети на Правобережжі було поширеним явищем. Звернемося тепер до двох інших справ фальшивомонетників. Обидві датуються 1771 р. З них дізнаємося про те, які саме монети підроблялися «грошоробами» і, отже, були найбільш популярними тоді на Правобережжі.

При обшуку у фальшивомонетника Шмуйловича в Тиврові на Поділлі знайшли три рубльовики, один закінчений, а два ще у вигляді заготовок кружал для карбування, а також шість готових злотувок-тимфів, одну незакінчену і чотири напівзлотувки. У фальшивомонетника виявили також чотири невеликих мідних кружальця, можливо, заготовки під дукати [179]. Звідси можна зробити висновок, що, поряд з тимфами (надзвичайно поширеними в грошовому обігу українських земель під владою Речі Посполитої), російські рубльовики були одними з основних монет обігу Правобережної України.

Датований тим самим роком «розиск» з приводу появи фальшивих червоних золотих на ярмарку в Бердичеві свідчить, що штемпелі для карбування дукатів виготовлені в Тетієві, звідкіля привезені до Вінниці. Фальшиві дукати робили із срібла, і потім визолочували.

---

[176] Там же, с. 275.
[177] Архив ЮЗР. К., 1864, ч. 1, т. 2, с. 370.
[178] ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1424, арк. 2.
[179] Коденська книга судових справ, с. 96—97.

Був затриманий розповсюджувач псевдодукатів [180]. Це підтверджує думку щодо високого авторитету і значного поширення золотих монет на Правобережній Україні.

Характер грошової лічби відбиває розглянуті вище особливості монетного обігу Західної й Правобережної України. Це видно з того, що на Волині і в Галичині, де російська монета посідала скромне місце в обігу, гроші рахували виключно на польський лад, на золоті. Наприклад, у Луцькій гродській книзі повинності жителів с. Грузятина на 1742 р. визначені лише в золотих [181]. Під 1759 р. у Володимирській гродській книзі зареєстровано віддання в оренду маєтку «за сумму золотих польських тисяч п'ятсот» [182].

За традицією, що йшла, як ми показали вище, з середини XV ст., лічильний золотий у Галичині й на Волині у XVIII ст. інколи називали флоріном. Так, в інвентарі волинського села Мостищ 1768 р. читаємо: «За хмеля четвертей 8 по 1 флорину=8 золотих» [183], звідки очевидно, що флорін відповідав золотому. Нам не траплялися у джерелах XVIII ст. із Західної України рахунки грошей на інші, крім золотого, лічильні одиниці (приміром, на литовські копи чи російські рублі).

Зате в грошовому рахунку Правобережжя XVIII ст. сплелися дві лічильні одиниці: польський золотий і російський рубль, що відповідає реальному станові речей ринку з його двома основними різновидами монет: польськими і російськими. Існує певна закономірність у користуванні згаданими лічильними одиницями: на початку XVIII ст. в писемних пам'ятках майже виключно фігурують золоті, а ближче до його середини встановлюється приблизна рівновага між золотим і рублем. Так тривало до кінця сторіччя. Це узгоджується з нашими спостереженнями щодо темпів надходження російської монети на Правобережну Україну протягом XVIII ст.

З середини сторіччя стають звичайними факти обчислення селянських повинностей у російських лічильних одиницях, рублях та їх фракціях. Наприклад, у вміщеному під 1752 р. у Житомирській гродській книзі інвентарі с. Григорівки всі суми зазначені в рублях і

[180] Коденська книга судових справ, с. 107—108.
[181] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1. Приложение, с. 420—421.
[182] Там же, с. 510.
[183] Там же, с. 395.

гривнях: «Чиншу гривень 12, подорожчини гривень 5, ральную копіек 4». Тут же розмір панщини встановлено у рублях. На те, що в джерелі йдеться саме про російську гривню (а не стару польську, що само по собі мало ймовірно) вказує такий запис в інвентарі: «Яіц 210, считая 15 штук на копійку (виходить.— *М. К.*) гривня і 4 копійки» [184], тобто 14 копійок.

З кінця 60 — початку 70-х рр. для актового матеріалу Правобережної України стають типовими випадки змішаної грошової лічби, коли одна частина суми визначається в золотих, інша — в рублях. Це знову-таки відповідає реальному становищу на тогочасному ринку, коли загострилась конкуренція між іноземною й російською монетами. 1771 р. в одному з подільських актів зафіксовано «денег рублей 13 і злотих 2 денежками» [185]. В іншому документі з Поділля початку 70-х рр. читаємо, що пару биків купили «за рублей 10 і злотих польських два» [186].

Відгомоном давньої литовської традиції в грошовому рахунку західної Київщини слід вважати факт лічби на копи, зареєстрований у Коденській судовій книзі під 1771 р.: «Дала мнє полкопи денег» [187]. Випадки литовської лічби на Правобережжі були, втім, занадто виняткові для того, щоб говорити про якусь важливу роль копи в грошовому рахунку даного регіону XVIII ст.

На закінчення розгляду монетної маси й грошової лічби на Україні XVIII ст. зазначимо, що дані нумізматичного матеріалу у достатній мірі підкріплюються свідченням писемних пам'яток. Обидві групи джерел солідаризуються між собою, у більшості питань доповнюють одна одну, що дозволило, як нам здається, створити досить цілісну картину грошового обігу й лічби даного регіону, показати його динамічні явища протягом всього XVIII ст.

---

[184] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1. Приложение, с. 450—454.
[185] Коденська книга судових справ, с. 179.
[186] Там же, с. 215.
[187] Там же, с. 62.

ВИСНОВКИ

Порівняльне вивчення нумізматичних і письмових джерел з історії обігу й лічби монет було основною методичною засадою нашого дослідження. Ми намагалися систематично дотримуватися цієї методики і демонстрували можливості компаративного студіювання обох видів джерел впродовж усієї праці. Розгляд усього комплексу пам'яток дозволив, на нашу думку, скласти систематичний нарис закономірностей і особливостей обігу й лічби монет на території України XIV—XVIII ст.

Джерельна база вивчення монетного обігу й лічби грошей на Україні XIV—XVI ст. виявилась достатньою, щоб розібратися в номіналах і системах рахунку грошей, дати якісну характеристику монетним масам ринку, нарешті, встановити грошові курси для більшої частини цього періоду. Однак сказане стосується повною мірою хіба що Західної України, оскільки нумізматичні й, особливо, писемні пам'ятки Правобережної та Лівобережної України XIV—XV ст. збереглися незадовільно. Тому ми позбавлені змоги поширювати висновки, здобуті на підставі студіювання цілісного фонду західноукраїнських джерел, на всю територію України.

Зате досить повною та різноманітною є джерельна база дослідження обігу і лічби монет на Україні XVII—XVIII ст. Поряд із величезною кількістю грошових скарбів, у розпорядженні історика знаходиться колосальний фонд письмових, насамперед, актових джерел. Адже з розвитком феодалізму і зародженням у його надрах капіталістичних відносин, що почало відчуватись на-

прикінці XVII—XVIII ст., невпинно наростали масштаби торговельних трансакцій, породженням яких і є акти. Інформація писемних пам'яток XVII—XVIII ст. дозволила відтворити — тепер уже майже для всієї території України — складну систему номіналів тогочасного українського монетного обігу, встановити співвідношення між ними, отже, визначити грошові курси, зрозуміти типи й засоби грошової лічби, описати динамічні явища ринку.

Фінансові явища на території України XIV—XVIII ст. були частиною загальноєвропейських аналогічних процесів. Тому дослідження історії грошового ринку України проводилося у взаємозв'язку з історією ринків сусідніх і навіть віддалених країн Східної Європи: Росії, Польщі, Литви (з 1569 р.— об'єднаної польсько-шляхетської держави, Речі Посполитої), Чехії, Угорщини та ін. Особливе значення мали російсько-українські економічні зв'язки, що знайшло вияв у процесах, що проходили на ринку України дослідженого нами періоду.

Додамо до цього, що населення території України в XIV—XVIII ст. користувалося переважно іноземною монетою, яка у згаданому регіоні, за влучним висловом К. Маркса, скидала національний мундир і перетворювалася на суто місцевий засіб купівлі-продажу: «В тих різних національних мундирах, що їх носять на собі золото і срібло як монети і що їх вони знову скидають, появляючись на світовому ринку, виявляється поділ між внутрішньою, або національною, сферою товарного обігу і загальною сферою світового ринку» [1].

На закінчення підкреслимо, що вбачали своє завдання у створенні принаймні загальної історії монетного обігу й грошової лічби на території України п'ятисотлітнього періоду. Усвідомлюємо, що при такому географічному і, особливо, хронологічному діапазоні дослідження важко було уникнути лакун. Сподіваємося, що вони не значні і що з нашої праці можна одержати уявлення про основні закономірності й особливості історії грошового ринку дослідженого регіону у XIV—XVIII ст. Водночас ми дбали про те, щоб дати в руки історика-медієвіста матеріал, придатний для використання в суто історичних студіях.

---

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 128.

Короткий словник нумізматичних термінів

Алтин — російська срібна, далі мідна монета й лічильна одиниця. А. дорівнював 6 денгам. Як монета карбувався в 1654 р. і у XVIII ст.

Башлик — дрібна татарська мідна монета. Коштувала у XVIII ст. від половини до цілої копійки.

Боратинка — мідний солід Речі Посполитої карбування 1659—1666 рр.

Брацлавець — українська назва пруської підробки польських монет номіналом у тимф. Фальшована у Вроцлаві XVIII ст.

Гривеник — російська срібна монета, вартістю в 10 копійок.

Гривня — лічильна одиниця, що об'єднувала 48 грошів.

Гривня монетна — зливок срібла стандартної ваги, що залежно від типу коливалась між 140—204 г.

Гріш — срібна, а з XV ст. білонова монета карбування Польщі, Литви, Прусії та інших країн Європи.

Гріш празький (або широкий) — поширена на українських землях в XIV—XV ст. монета чеського карбування.

Денарій (на Україні його називали пенязем) — білонова дрібна монета карбування Польщі й Литви XIV—XVII ст. На гріш ішло 10 Д.

Денга — російська срібна монета, що дорівнювала у XVI—XVII ст. половині копійки.

Дукат — золота монета, яку вперше почали карбувати у Венеції (1284 р.). За зразком Д. випускались в XIV—XVIII ст. золоті монети у багатьох країнах Європи. На Україні Д. називали «червоним золотим».

Злотовий таляр — польська монета, карбована в 1620—1622 рр. на монетному дворі Бидгоща, вартістю в 30 грошів або в лічильний золотий (злотий), звідки і походить її назва.

Золотий (злотий) — назва польської лічильної одиниці в 30 грошів.

Золотий червоний — див. дукат і флорін.

Імперіал — російська золота монета, вартістю в 10 карбованців, що випускалась з перервами з 1755 до 1899 р.

Карбованець — українська назва російського рубльовика. Виникла у XVIII ст., коли протягом кількох десятиріч на ребрі цих монет замість написів уміщували косі нарізи (карби).

Квартник (від латинського слова quartensis — чверть) — так у XIV—XV ст. називали польський напівгріш, оскільки він рівнявся $^1/_4$ частині скойця.

Копа — лічильна одиниця в 60 грошів.

Копійка — російська срібна, а в 1656—1663 і з 1718 р.— мідна монета.

Кристинка — назва в українських письмових джерелах другої половини XVII ст. напівталярів Нідерландів (під владою Іспанії) з зображенням хреста на все поле монети.

Крижак — українська назва XVII — початку XVIII ст. патагона (таляра) Нідерландів під владою Іспанії, на звороті яких зображений великий хрест.

Лев — українська назва турецької срібної монети, номіналом у піастр. У першій половині XVIII ст. Л. цінився у 60 коп.

Левок — український термін для позначення голландського левендальдера, великої (майже у таляр) срібної монети з зображенням лева на все поле монети.

Напівгріш — на Україні його називали полугрошком. Польська і литовська срібна, а з XV ст. білонова монета, що дорівнювала половині гроша.

Орлик — на нашу думку, так іменували на українських землях один з типів польського соліда Сигізмунда III з зображенням орла на все поле монети.

Орлянка — гадаємо, що це українська назва західноєвропейської великої срібної монети гульдена із зображенням орла на все поле зворотної сторони.

Орт — срібна польська монета, вартістю на початку XVII ст. у 10, в середині — 18, а в кінці XVII—XVIII ст.— у 30—31 гріш.

Осьмак — українська назва XVI—XVII ст. польського гроша. Походить від рівності його 8 литовським денаріям («пенязям»). У 60-х рр. XVII ст. коштував російську денгу.

Пезо — іспанська срібна монета XVI—XVII ст., вартістю у 8 реалів, трохи важча від таляра.

Півторагрошовик — польська і литовська білонова монета XVII ст., вартістю в 1,5 гроша. На Чернігівщині, Київщині й Поділлі її називали «півтораком», а в Галичині і на Волині — «пултораком».

Полталярок — українська назва західноєвропейської монети, номіналом у $^1/_2$ таляра.

Полтинник — російська срібна монета карбування XVIII—XIX ст., що дорівнювала $^1/_2$ рубля.

Полушка — російська срібна, а з 1700 р. мідна дрібна монета, номіналом в $^1/_4$ копійки.

Португал — західноєвропейська велика золота монета або медаль вартістю в 10 дукатів.

Рубль — спочатку російська лічильна одиниця в 100 копійок, а в 1654 і з 1704 р.— велика срібна монета, вагою спочатку в 28 г. Р. застосовувався як лічильна одиниця на Україні і у Великому князівстві Литовському в XIV—XVIII ст. для рахунку польської і литовської монети.

Скоєць (латинське — scotus) — польська лічильна одиниця, що дорівнювала 2 грошам або $^1/_{24}$ гривні.

Совита лічба — спосіб грошового рахунку, коли для зрівняння якісно різних монет доводилось робити приплату, виходячи з реальних курсів ринку.

Солід — білонова і мідна дрібна монета XVI—XVIII ст. карбування Польщі, Литви, Швеції та ін. європейських країн, вартістю $^{1}/_{3}$ гроша.

Сьодмак — так називали в Галичині одну з різновидностей орта (яку саме, поки що не вдалося встановити).

Таляр — велика срібна монета, найменування якої походить від назви чеського міста Йоахімсталя, де вона вперше була випущена в 1518 р. Карбування Т. швидко поширилось у країнах Європи. В Росії, а з XVIII ст. і на Україні Т. називали «єфімками». Протягом XVI — першої половини XVIII ст. вага таляра трималась на рівні 29 г.

Тернарій — польська дрібна білонова монета XIV—XVII ст., вартістю в 3 денарії. На українських землях її називали «третяком».

Тимф — польська 30-грошова білонова монета карбування другої половини XVII—XVIII ст. Назва походить від ініціатора її випуску, орендаря монетних дворів Польщі в 60-х рр. XVII ст. Андрія Тимфа.

Трьохгрошовик — польська й литовська срібна, а з середини XVII ст. білонова монета XVI—XVIII ст., номіналом у 3 гроші. На Україні Т. називали «трояком».

Фертон — в XIV—XVII ст. лічильна одиниця, що складала 12 грошів.

Флорін — золота монета, карбована з 1252 р. у Флоренції. Незабаром Ф. почали випускати й інші європейські країни, насамперед Угорщина. На Україні Ф. називали, як і дукати, «червоними золотими». За вагою (3,53 г.) і розміром (Д. близько 2 см) Ф. тотожні Д. У XV—XVIII ст. Ф. поширені на українських землях.

Флорін лічильний — прийнята в Галичині в XVI—XVIII ст. назва лічильного золотого (злотого).

Хрестовик — українська назва російського рубльовика першої третини XVIII ст. випуску Петра I і Петра II з монограмою на все поле монети у вигляді хреста з 4-х літер «П».

Цісарський — так іменували на Україні XVIII ст. монети номіналом в орт (гадаємо, бранденбурзькі чи пруські).

Чвертка — українська назва західноєвропейської монети в $^{1}/_{4}$ таляра.

Чех — так називали на Україні півторагрошовик.

Шаг — український термін XVII—XVIII ст. для позначення трьохгрошовика.

Шеляг — назва соліда в писемних пам'ятках України XVI—XVIII ст.

Шестигрошовик — польська срібна, а з другої половини XVII ст. білонова монета. На Україні Ш. називали шостаком.

Курси дуката (флоріна) і таляра на українських землях за даними письмових джерел

Дукат	Роки	Таляр (входить до обігу з середини XVI ст.)
22—24 грошів польських	1400—1430	—
30—34 » »	1430—1440	—
30—36 » »	1450—1499	—
37—40 » »	1500—1529	—
50 » »	1530—1550	32 гроші польські (1550)
56 » »	1560—1580	33—35 » »
58 » »	1590—1600	36 » »
72 » »	1610—ті	37—40 » »
120—160 » »	1620—ті	60 » »
165—180 » » або 1 крб. 20 коп.	1630—1660	82—90 » » або 60 коп.
210—226 гр. польськ. або 1 крб. 20 коп.	1670—1690	105—112 гр. польськ. або 60 коп.
240—260 гр. польськ. або 2 крб.	1700—1720	120—130 гр. польськ. або 1 крб.
270—290 гр. польськ. або 2 крб. 50 коп.	1730—1760	135—150 гр. польськ. або 1 крб. 25 коп.
460—540 гр. польськ. або 2 крб. 50 коп.	1770—1790	230—270 гр. польськ. або 1 крб. 25 коп.

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ перший

Грошовий обіг та монетна лічба на Україні доби розвитку феодального способу господарства (XIV—XV ст.) 18

Розділ другий

Історія обігу й лічби монет на Україні на завершальному етапі епохи зрілого феодалізму (XVI — перша половина XVII ст.). 67

Грошовий обіг України XVI ст. 68

Основні процеси грошового обігу й лічби на українських землях першої половини XVII ст. 88

Розділ третій

Основні закономірності та особливості монетного обігу й грошової лічби на Україні доби пізнього феодалізму (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) 112

Номінали грошового обігу на Західній і Правобережній Україні. Якісний склад монет і рахунок грошей 113

Грошове господарство Лівобережної України 133

Вплив возз'єднання України з Росією на обіг і лічбу монет на Лівобережжі в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. 168

Розділ четвертий

Грошовий обіг і лічба монет на Україні періоду розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і розвитку буржуазних відносин (XVIII ст.) 188

Обіг та лічба монет на Лівобережній Україні 189

Деякі особливості грошового обігу на Запоріжжі . . . 219

Закономірності грошового обігу й лічби монет Західної та Правобережної України 222

Висновки 234

Короткий словник нумізматичних термінів 236

Курси дуката (флоріна) і таляра на українських землях за даними письмових джерел 239

«НАУКОВА ДУМКА»